

રેવ. ગુલાબબાઈ તે રા મહુલાઈ સાકરચંદ્ર ઝવેરીનાં
પત્ની રમારક અંથમાળા નં. ૪

ઉપોદ્ધાત

સન ૧૯૧૯મા ગ મહુલાઈ સાકરચંદ્ર ઝવેરી તરફથી
૩ ૩૫૦૦ નું રૂ. તેમના પત્ની રવ બાઈ ગુલાબના અગ્રણ્ય મળ્યું
હતુ એવી શરતે કે રૂ. ૩૫૦૦ની મુદી કાયમ રાખી તેનું જે વ્યાજ
આવે તેમાથી વખતોવખત સ્ત્રી ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન, નીતિ
અને ધર્મના પુસ્તકો લખારી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તેને રૂ. બાઈ
ગુલાબ તે રા મહુલાઈ સાકરચંદ્ર ઝવેરીના પત્ની રમારક અંથમાળા
એવું નામ આપવું તે પ્રમાણે એ રૂ.માથી નીચેના પુસ્તકો આજ
મુધીમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આયા છે —

૧	સ્ત્રીઓનો કાર્યપ્રદેશ	કોમત	૦-૮-૦
૨	આઇવનહો લાગ ૧ લો	,	૦-૧૨-૦
૩	,, , લાગ ૨ નો	,,	૦-૧૨-૦
૪	ગુજરાતની લગન નવરથા અને કુળ સરથા	,,	૧-૦-૦

ગુ વ સોસાઈટી }
અમદાવાદ,
તા ૧૦-૮-૧૯૩૪ }

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આસિ સેક્ટરી

ઉપોદ્ધાત.

“ગુજરાતના સમસ્તવર્યા અને કુટુંબસંસ્થા” એ વિષય ઉપર એમ. એ.ની ડીગ્રી માટે ‘થીસીસ’ આપવા માટે બેઠેન સરો-
જિની મેનાએ ૧૯૨૭ થી ૧૯૨૦ સુધી સંશોધનનું કામ કર્યું હતું.
ગુજરાતની મુખ્ય પ્રાતિઓના સમના રીતરીવાજ અને કૌટુંબિક જીવન
વિશે એમણે જાને કરીને દષ્ટીકન એક્ટરી કરી હતી. ત્યાં ત્યાં બની
શક્યું ત્યાં ગુજરાતી સમાજનાં આગેવાન સ્ત્રીપુરુષોને પ્રત્યે પૂછી
સંબુક્ષ કુટુંબની સંસ્થા તુટવાનાં કારણો સંબંધી માહિતી મેળવી
હતી. તે ઉપરાંત એક પ્રશ્નપત્રિકા તૈયાર કરી પુખ્ત ઉમરના શૃદરથોને
બોકવી હતી. દુર્ભાગ્યે એ વિષયને તેમજ એમના પ્રયત્નને યોગ્ય ઉત્તરો
મળ્યા નહિ. સમગ્ર સો વર્ષ ઉપરના સમના રીતરીવાજને વિશે
એમણે બૉરોલના પુસ્તક ઉપરથી તપાસ કરી હતી. તેમજ સમની
વય તથા વિધવાઓના પ્રમાણ વિશે વસ્તીપત્રક ઉપરથી આંકડા
તૈયાર કર્યા હતા. ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકમાંથી આંકડા તૈયાર કરવાનો
એમને વખત મળ્યો હોત તો સારું. પરંતુ તે સિવાય પણ ગુજરાતી
સમાજના જુદાકાળના અને વર્તમાનના સમના રીતરીવાજ, પૈમાની
લેવડદેવડ, સમવય, સંબુક્ષ કુટુંબ અને એનું દાલનું હિતચિન્તન રત-
રૂપ એ સર્વ સંબંધી એમનું પુસ્તક, જે આજારે ગુજરાતીમાં પ્રગિદ્ધ
થાય છે તે ટોંચની દષ્ટીકન પૂરી પાડે છે. ગુજરાતી સમાજના
નેતાઓ એ ઉપરથી એક નેકામાં સામાજિક રીતરીવાજોમાં ફેરફાર
ફેરફાર થવા છે તેનું માપ કાઢી શકે અને મમાજસુધારાના
એ ક્ષેત્રમાં દરેક ફેરફાર કાંઈ બાધા રહ્યું છે તે સ્પષ્ટ મકે. નંદા-
ધનાતિ તેમજ નમાજસુધારો એ બન્નેના હિત આગર આ પુસ્ત-
કને વિશ્વ મને એવી મારી મુકેન્દા છે.

ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ એગ્રીકલ્ચર.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી.

૧૬ માં જાન્યુઆરી ૧૯૩૬.

ડ. એચ. મુર્ચ

પ્રસ્તાવના

સુધાર્થ યુનિવર્સિટીની એમ એ ની પગલા માટે મગાધન (research) કરી પ્રત્યુત્પન્ન પુસ્તક મે અંગ્રેજીમાં તૈયાર કર્યું હતું અને યુનિવર્સિટીએ તે માન્ય ગણ્યું હતું આજે ફરી એને ગુજરાતીમાં કેન્દ્રીય કેન્દ્ર સાથે લખી ગુજરાતના વાચકવર્ગ મહાદેવ મૂકના આનંદ થાય છે

ગુજરાતના પ્રચલિત રીવાજો તેમ જ તે મળતી જનતાના અભિપ્રાયો જાણના માટે ગુજરાતના વિવિધ ગામગામમાં મે એ વખત મુલાકાતી કરી હતી દરેક ગામમાં આંગ્રેક અને રૂઢીચૂંકાની મુલાકાત લઈ તેમની પાસેથી તેમની જાતિના રીવાજો મળતી માહિતી મેળવી હતી વળી મધુખત કુટુંબની લગભગ ત્રીસેક વર્ષ ઉપગતી પંચિત્રિયતિ જાણના માટે તે મળતી પ્રત્યેક તથા કરી એક પત્રિકા ઠપાવી હતી આ પત્રિકા ગુજરાતના વિવિધ ભાગોમાં મળી લગભગ બેઝો ગૃહસ્થોને મોકલી હતી ત્રીસ વર્ષ ઉપગતી પંચિત્રિયતિ વિષે માહિતી આપી શકે એવી ઉમંગના ગૃહસ્થોને જ મોકલવાની મે જામ કાઢી ગઈ હતી દુર્ભાગ્યે આ બેઝો ગૃહસ્થોમાંથી માત્ર આઠીસ જે જવાબ મોકલ્યા હતા પરંતુ એ મર્ષ ઉત્તરો વિચારથી અને મનન પૂર્વક લખેના હતા તેથી મને મધુખત કુટુંબ વિષે યાદી માહિતી મળી હતી એ ઉત્તરો મોકલવાના શ્રમ લવા માટે મર્ષનો ઉપકાર માનું છું ગામગામી મુલાકાતી દર્મીયાન પણ એ જ પત્રિકાના પ્રતો વિષે સ્ત્રીપુરુષો સાથે ચર્ચા કરી હતી, અને લક્ષના રીતરીવાજો વિષે પણ હકીકત એવી કરી હતી

પ્રાચીન સમયની લક્ષણવસ્થા અને કુટુંબમથા વિષે લખાણથી ચર્ચા કરી છે તેમાં પણ લગ વસ્થા ઉપર તો બે જ લખાણ થયું છે એકને તે દસ વસ્થાને લાગશે પરંતુ પ્રાચીન મમય વિષે અભ્યાસ કરતા આધુનિક રીવાજોની ઉત્પત્તિ વિષે ખ્યાલ

આવે છે તેમ જ કેનામ રીવાજો જેમને આપણે અર્વાચીન માનીએ છીએ, દાખલા તરીકે મેહનામ કે વિધવાવિવાહ તે અતિ પ્રાચીન છે, અને કર્મકાંડી શ્રાવણોએ ઉત્પન્ન કરેલા વિધિઓ જેમને આપણે ભુલા ગઈ પૂજાએ છીએ તે પ્રમથુમા નરા છે એ ચર્ચ બગાળત લક્ષ્યમાં આવે એ તૃપ્તી આપના વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે

આ પુસ્તકના લેખનનું કામ મે સુધાર્થસુનિવર્તિનીના મમાજ શાસ્ત્ર (Sociology)ના પ્રોફેસર ડૉ. કુર્ચેના હાથ નીચે કર્યું હતું, અને એમના જેવા મમર્થ માર્ગદર્શક મળવા માટે હું અને પોતાને ભાગ્યશાળી માનું છું એમની નદાયતા અને ઉત્તેજન ન હોત તો આ મધ્ય નદિ પણ પૂરું થયું હોત કે નદિ તે શક્ષ ભરેલું છે સર્વો ધનનું મમ કંઈ નાં નિવર્ધીના મમમાં વિદ્યાર્થીના પોતાના કળના પલ વધારે મ્મ લેનાર એમના જેવા પ્રોફેસરો આપણા દેશમાં યોગ્ય દરજે અને એમનો મ્મ જેમણે આપ્યો માનુ એટલા થોડો છે આ પુસ્તકમાં ઉપોદ્યાન પણ એમણે લખી આપ્યો છે અને તે માટે પણ ઉપકાર માનું છું

માત્રગાની સુમાકરી દર્શોદ્યાન જેમની આથે બીનકુલ પગિતપ નદિ એવા કુટુંબોએ માર્ગ રોડમર્ગ વ્યવસ્થા અને આનિષ્ઠ કર્યું છે અને એમની એ મદાયતા માટે હું બહુ જ આભારી છું તેમ જ એ પ્રસાદ ગોપી આપવા મા જેમણે જેમણે મદાયતા કરી છે તે નાનો પણ એ મધ્ય નદિમાં માવસાની નમ લઈ મ્મ

સિવિલ જાનિએન. ગીત રીલજ વિ. મે ખનના રાષ્ટ્રી ભરો મ પ ય વ્યક્તિઓ પામેથી જ રમીએ લીધી છે હતા કોઈ દમણે મમ-રોડને લી. કેઈ ખાની રમીએ લખાઈ દોષ તો તે માર શમાં ધનિષ્ઠ ૧૬

૨૦૧૧ પુસ્તક લખવાનો મારો એ પ્રમથ જ પ્રસાદ છે

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ
ઉપોદ્ધાત, શ્રીયુત છ. એસ. ધુપ	૪
પ્રતાવના... ..	૫
પ્રકરણ ૧. પ્રાચીન સમયની લક્ષ્યપ્રથા.	...
ખંડ ૧. વેદનો સમય.	૧
ખંડ ૨. વેદ પછીનો સમય.	૨૦
પ્રકરણ ૨. આધુનિક ગુજરાતી લક્ષ્યવિધિ અને ઉદ્દિઓ.	૬૮
પ્રકરણ ૩. લક્ષ્યમાં પૈસા સંબંધી લેવડદેવડ.	૧૦૧
પ્રકરણ ૪. સજાતીયવિવાહ અને અસજાતીયવિવાહ.	૧૨૮
પ્રકરણ ૫. લક્ષ્યની ઉંમર.	૧૫૧
પ્રકરણ ૫ નું પરિશિષ્ટ.	૧૬૮
પ્રકરણ ૬. રો વર્ષ પહેલાની લક્ષ્યવસ્થા.	૧૮૧
પ્રકરણ ૭. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં લક્ષ્યતત્વ.	૧૮૬
પ્રકરણ ૮. કુટુંબ સરથા.	૨૧૨
ખંડ ૧. પ્રાચીન હિંદુ કૌટુંબિક જીવન.	૨૧૨
ખંડ ૨. આધુનિક ગુજરાતનું કુટુંબજીવન.	૨૨૬
પ્રકરણ ૮ નું પરિશિષ્ટ.	૨૩૬
પ્રકરણ ૯. સમાપ્તિ... ..	૨૪૧

ગુજરાતની

લગ્નવ્યવસ્થા અને કુટુંબસંસ્થા.

પ્રકરણ ૧

પ્રાચીન હિંદમાં લગ્નવ્યવસ્થા.

ખંડ ૧. વેદનો સમય.

હિંદમાં આવી વસેલા આર્યોની લગ્ન સંબંધી ભાવના વિશે ઓછી પ્રાચીન દૃષ્ટીકત વેદોમાંથી મળી આવે છે. મમાજની એ બ્રાહ્મવસ્થામાં પણ લગ્ન એક સામાજિક સંસ્થાના સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થયેલું હતું. ઋગ્વેદ તેમજ અથર્વવેદના વિવાહમંત્રોમાંથી એ સમયના રીવાજ તેમજ પતિના કુટુંબમાં સ્ત્રીની પદવી વિશે ઘણી માહિતી મળે છે.

વેદના સમયમાં લગ્ન એ આજના જેવો શ્રદ્ધાઓથી વર્ણીત નહોતો. શ્રી મહાજિજ્ઞેષ કહે છે તેમ “વિધિ માટે અને હાલ છે તેવા બાલ્ય ચિહ્નો વિનાનો હતો.”+ ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદના બે વિવાહમંત્રો મિવાય બીજાં પણ અનેક વચનો ઉપરથી તે સમયના રીતરીવાજ વિશે માહિતી મળે છે.

લગ્નના આદ્ય પ્રકાર* જે વિશે સ્મૃતિઓમાં લંબાબુદ્ધિ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે વેદના સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ન હતા. તેમ બીજા કોઈ પ્રકારનું પણ વર્ણન નથી. એ સમયમાં લગ્નના અમુક રીતરીવાજ હતા જ નહિ, અથવા બધા લગ્નો અમુક એક જ કદિ પ્રમાણે થતાં એમ કહેવાનો આગય નથી. પરંતુ મહિતા કે આત્મલુપ્તિ થોડા સ્મૃતિઓમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા આદ્ય પ્રકાર વિશે બીજા કુલ ઉલ્લેખ નથી. જુદા જુદા વર્ણનો ઉપરથી લાગે છે કે વેદના સમયમાં

+ શ્રી ગો. મા ત્રિપાઠી કૃત Marriage Forms Under Ancient Hindu Law મા મુકેલું અવતરણ પૃ ૪.

* બ્રાહ્મ, દેવ, આર્ય, પ્રાણપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પેશાચ.

કેટલીક વખત કન્યાવિક્રય પણ કરવામા આવતા અને કેટલીક વખત એકલગમ પણ થતા. શ્રી ગોવર્ધનગમ ત્રિપાઠી એતાના પુસ્તક (Marriage Forms Under — — — — — aw) માં માયું જ કહે છે કે “આપણે જાતી માહિતી મ પૂર્ણ જ છે એમ માન પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવાનું એ જ યના સયોગો એ પરાક્ષ માહિતીરૂપે છે તાથી કાર્યકારણ નિયમાનુસાર ઉત્પન્ન થ ૩ ”

વેદોમા કન્યાવિક્રય વિષે ઉપસમયમા પણ એ કૃત્ય નામોશીખર કાષ્ઠ ખામી હોય તો ભારે પડેશમાથી વામા આવતી, પણ એ કૃત્ય પણ હવેક ગણાતું એક દેવ (વં) ઋગ્વેદમા લખ્યું છે, કે “અગ્નિય જમાઈ પેરે આગે એ કોઈનિ થઈ આપણાથી દૂર ન રહે” યાજ્ઞના “નિરુક્ત”મા પણ જણાવેલું છે કે પેસા આપી કન્યા પગલુના પુત્ર માટે ગણાતો નહિ. “એ તો ગણાતું છે કે ખરીદેલી કન્યાના વગને દક્ષિણના લેને વિગ્નમાતા (ખગળ જમાઈ) કહે છે આનો અર્થ એ કે વગનો સંગ્રહ જાણે પૂરેપૂરો બધાયલો નથી.” કન્યાવિક્રય કરવાનું કાગળ કન્યા ખામ ગુણવાળી હોય એ નહિ પણ જમાઈ મગ્ગા કે મામાજિક પદવીમા એનાથી નીચી કક્ષાનો હોય એ જ હતું એક દેશને ઈશ્વરી ગુનિ કરતા ઋષિ કહે છે, કે “મે મામાયુ છે કે તમે નાનાયક જમાઈ કે કન્યાના ભાઈ કરતા પણ વિશેષ છટથી દ્રવ્ય આપો છો.” “યાજ્ઞ કહે છે તેમ નાનાયક કે ખોડખાપણવાળો જમાઈ ગુણના અભાવે ભવિષ્યના ગમગને પુત્રના દ્રવ્ય આપી પ્રમન્ન કર્યો એમ આદિ નમજવાનું છે. કન્યાનો ભાઈ તો એને એકજાવથી જ કીમતી બેટા આપનો.”x

ઋગ્વેદ સિવાય પણ અનેક સંહિતા અને બ્રાહ્મણોમાં પણ કન્યા-
વિક્રય વિશે ઉલ્લેખ છે. (દા. ત. મૈત્રાયણી સંહિતા ૧, ૧૦, ૧૧;
તૈત્તિરીય સંહિતા, ૨, ૩, ૪, ૧; તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૧, ૧, ૨, ૪;
કાઠક સંહિતા, ૩૬, ૫ ઇત્યાદિ.)

એ પ્રાચીન સમયમાં પણ માત્ર પૈસા ખાતર કન્યા પરણનાર
પણ નીકળતા તેથી જણાય છે કે જનસ્વભાવ સર્વ કાળમાં, સર્વ
દેશોમાં સરખો જ હોય છે. ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે “કન્યાના
ઝગઝગતા દ્રવ્ય ખાતર જ એને ખુશીથી પરણનાર પુરુષને પ્રસન્ન
કરનારી કન્યાઓ કેટલી બધી હોય છે.” મતલબ કે ગુણ નહિ પણ
પૈસા જ જોનારને કન્યાની ખોટ નથી હોતી.

કન્યાને પ્રત્યક્ષ પૈસા આપી ખરીદવામાં ન આવે તો પણ
કેટલીકવાર એના કુટુંબની કોઈ પ્રકારની મેવાના બદલામાં માગી લેવામાં
આવતી. બહુદેવતામાં આપેલી અત્રિ ઋષિના પૌત્ર સ્યાવાશ્વની કથા
આથી જાતનાં લક્ષણ દર્શાવે પૂરે પાડે છે. અત્રિના પુત્ર અર્કનામ
ઋષિ પોતાના યુવાન પુત્ર સ્યાવાશ્વને લઈ રથવીતિ દાર્બ્ય નામના
રાગને ત્યાં યજ્ઞ કરવા ગયા. યજ્ઞ દર્મિયાન રાગની તેજસ્વી કન્યાએ
પિતાપુત્રનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અર્કનામ ઋષિએ રાગ પામે પુત્ર માટે
એ કન્યાનું યજ્ઞની દક્ષિણ બદલ માગું કર્યું. રાગ માગું સ્વીકારવા
રાગ હતો પરંતુ એની શણીએ ના કહી, કારણ કે સ્યાવાશ્વ હજી
'દષ્ટા' (ઋષિ) થયો ન હતો. પિતાપુત્ર આજ્ઞા ગયા પણ
સ્યાવાશ્વ તો ગર્વકન્યાને પોતાનું હૃદય અર્પી ચુક્યો હતો. થોડા જ
વખતમાં મરત દેવોની કૃપાથી એ 'દષ્ટા' થયો અને કરી રથ-
વીતિની કન્યાનું માગું કર્યું, અને રાગએ તે હર્ષથી ગ્રીહાર્ક.

આ કથામાં એ પ્રકારના લક્ષ અમાઈ જાય છે. અર્કનામે તો
યજ્ઞ કરવાની દક્ષિણ બદલ જ રાગની કન્યા પુત્ર માટે માગી હતી.
પરંતુ સ્યાવાશ્વ તો કન્યાને જોના જ મોહિત થયો હતો. રાગએ

પહેલીનાર માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે તે નિરાશ થઈ ગયો હતો. પ્રયત્ન કરી મરતુ દેવોની કૃપા મપાદન કરી ‘દષ્ટા’ થયો. તે એ કન્યા મેળવવા માટે જ અને ફરી પિતાને લીધા વગર જ જાતે જઈ માથુ કર્યું હતું એટલે મેવાના બદલામાં કન્યા માગવાનો રીવાજ પણ હશે તેમ એકલમ પણ થતા હશે. રાજકન્યાની મરજી પૂછવામાં આવી હતી કે નહિ તે કયામાં સ્પષ્ટ કરેલું નથી.

જૈમિનીય બ્રાહ્મણમાં આપેલી વ્યવન ભાર્ગવની કથા એ જીવંત પ્રવાગના લક્ષનું દષ્ટાંત છે. પુનણોમાં પ્રચલિત સુકન્યા અને વ્યવનની વાન આપણે જાણીએ છીએ તે કરતા આ કથા કાંઈક જુદી છે. વનમાં ગયેલા રાયાત રાજના નેટલાકે અનુચરોએ વૃદ્ધ, અધ વ્યવન ઋષિને મરકગીમાં પથગ માર્યા, તેથી ક્રોધિત થઈ ઋષિએ ગાનના તમામ અનુચરગણને મૂર્છિત કરી દીધો. રાજાએ અનુચરો વતી માફી માગી સર્વને પાછા સચેતન કરવા વિનંતિ કરી. જો ગાનની કન્યા સુકન્યા પોતાની સાથે પરણાવવામાં આવે તો જ ગાનની વિનંતિ મ્વી ગવા ઋષિ તૈયાર હતા. રાજાએ આ માગણી કણુન રાખી એટલે ઋષિએ અનુચરોને સચેતન કર્યા અને સુકન્યા વ્યવન ઋષિની પત્ની થઈ પુરાણોની વાર્તા પ્રમાણે આ કથામાં પણ આગળ એમ આવે છે કે અશ્વિનોની કૃપાથી વ્યવન ઋષિ યુવાન અને દેખતા થયા આ કથા ઉપરથી જણાય છે કે બીજાના દોષ ખાતર યુવાન કન્યાઓનું લક્ષની વેદી ઉપર બલિદાન થાય એવા પણ દાખલા વેદના સમયમાં બનતા. કોઈ પણ યુવાન કન્યા પિતાના અનુચરોના દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા ખાતર ૧૬ અને અધ પુરુષ સાથે રાજપુત્રીથી તો પરણેજ નહિ.

વરકન્યાની પગપગ પમદગીથી થએલું રનેદલમ દોષ ત્યા પણ ઘણીવાર નમની બાબ જોડવણુ માનાય આવવા. કોઈ વચના માણુમ મારફત થતી ઉપર લખેલી સ્થાવાશ્વની કથામાં અર્કનામેજ ગોતાના પુત્રને ગજકન્યા સાથે વગવરાનો મનસુખો પ્રથમ કર્યો અને પોતેજ માથુ કર્યું હતું. ગજકન્યાને પણ પ્રત્યક્ષ પૂછનામાં

આબ્ધુ નહતું પરંતુ તેના માતાપિતાનેજ વાત કરવામા આવી હતી. માતાપિતાની ગેરહાજરીમા વરના મિત્રો પણ કેટલીકવાર કન્યાનું માગું કરતા. સૂર્યની પુત્રી સૂર્યનું લગ્ન સોમદેવ સાથે થયું ત્યારે એ દેવના મિત્રો, જે અશ્વિનો, સોમદેવ વતી માગું કરવા ગયા હતા એ સંબંધમા ઋગ્વેદમા લખ્યું છે કે “હે પ્રકાશના બે દેવો ! તમે સૂર્યનું માગું કરવા ગયા ત્યારે પિતાની આજ્ઞા લેવા ક્યા ઉભા રહ્યા હતા ?”

“જે માર્ગ પરથી આપણા મિત્રો માગું કરવા ગય છે તે માર્ગ સરલ અને નિષ્કટક હોજો.”

લગ્નની બાજુ ગોદવણુ માતાપિતા કરતા ખરા, પણુ લગ્નની બાબતમા સત્તાનો ઉપર એમનો કેટલો અધિકાર હતો તે સ્પષ્ટ જણાતું નથી વેદની અનુક્રમણિ (‘વેદિક ઇન્ડેક્સ’) એ પુસ્તકના વિદ્વાન કેર્તીઓ ઍકડોનવ અને કીથ કહે છે કે “વેદના સમયની સમાજરચના જોતા જણાય છે કે પતિ કે પત્ની પસંદ કરવામા સ્ત્રી પુરુષોને ઘણી છૂટ આપેલી હતી ” પરંતુ કેટલાક ઇખલામા કન્યાને માત્ર પિતાની ઇચ્છાનુમારે પણુ પરણાવી દેવામા આવતી. ઉપર કહેલી અવન ભાર્ગવ અને સુકન્યાની કથા ઉપરથી આ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કેટલીક વખત કન્યાઓના હરણુ પણુ કરવામા આવતા, પરંતુ સાધારણુ રીતે પુરુષો પોતાનું ધરાતન બતાવવા જ હરણુ કરતા. પુરુષમિત્રની કન્યાનું વિમદ ઋષિએ એના પિતાની ઇચ્છા નિરૂદ્ધ હરણુ કર્યું હતું. પણુ ઘણે ભાગે કન્યાની એમા સમતિ હતી. માર્ગમા વિમદ ઉપર શત્રુઓ ધસી આવ્યા પણુ જે અશ્વિન્ દેવોએ એને સહાયતા કરી અને પોતાના રથમા બેસાડી કન્યાને વિમદને થોડું પહોંચાડી અશ્વિનોની મુતિમા આ કથાનું વર્ણન કરેલું છે —

“જેઓ બાણુ જેવી ત્વરાથી આવતા રથમા યુવાન વિમદ માટે કન્યા લઈ આવ્યા ” x x x “ તમે તમારા જવથી પુરુષમિત્રની કન્યા વિમદની પત્ની થવા માટે લાવ્યા ”

વેદના સમયમા લગ્ન કરનાર ધર્મકન્યાની ઉંમર પુખ્ત હતી એ વિશે તો જરા પણ મશય છેજ નહિ બાળનગ્નો બી રકુન અગ્નિત્વ ધરાવતા નહિ કન્યાવિક્રય થતો તેના દાખલામા પણ કન્યા બાળક વયની હતી એવું માનવાને યાદ કાઠણ નથી લગ્ન વખતે વરન્યાની ઉંમર કેટલી હતી તે યાદ હોય એવું જોઈએ લખેલું નથી પરંતુ એકલગ્ન મવનન વ્યાધિના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે કે વર કન્યા બન્ને પુખ્ત-ઉમંગનાજ હશે વેદમા ઘણે કેકાણે પિતાના ધર્મમા મોટી અગ્રેલી કુમારિકાઓના વર્ણન છે આવી ન્યાઓ પુરુષોને આકર્ષવા શણગાર સજો છે એમ પણ જણાવેલું છે અથર્વ વેદમા પુરુષ કે સ્ત્રીને બાળકાકાએ પ્રેમામન્ત કરવા માટે વાપરવાના આયુધો અને મંત્રો આપેલા છે સગવેદમા પણ લખેલું છે કે પ્રેમમા પડેલો પુરુષ પોતાની પ્રિયાને મળવા જાય ત્યારે અમુક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરતો તેથી એ સ્ત્રીના ધરના સર્વ માણસો ધારણમા પડી જતા બાળનગ્નના રીવાજ સાથે આ સર્વ હમીકત મધ્યે સતી આવે જ નહિ વિવાહમત્ર ઉપરથી પણ જણાય છે કે લગ્ન એ માત્ર વિધિ પૂરતું જ નહતું ખરેખર જ હતું લગ્નમા મુખ્ય વસ્તુ કન્યાને વગેરે યોગ્ય બની અને ત્યાં સરતમ્ બનેલું દપતી તરીકે સદર વત્ત શરૂ થાય એજ હતી વરકન્યા બાળવયના હોય તો આ સબંધે નહિ

સગ્નતિ વિવાહ અને અસગ્નત્ર વિવાહના નિયમો સ્ત્રી અને સ્મૃતિઓ માફક વેદમા પ્રષ્ટ રીતે જણાવેલા નથી સગવેદમા 'ગોત્ર' શબ્દ અનેક કેકાણે વાપરેલો છે છતાંજ ઉપનિષદમા જાણાવેલો પુત્ર સત્યમામ પોતાની માતાને પોતાનું ગોત્ર પૂછે છે પરંતુ ગોત્રમા લગ્ન ન કરાય એવું અર્થ હોય લખેલું નથી મ્હાય એ પ્રમાણે લગ્ન ન કરવાનો રીવાજ અગ્નિત્વમા હોય પણ ખરો શતપથ

• Endogamy અને Exogamy પ્રકરણ ૪ થી ની રાજઆવમા પાના નીચે આપેલી નોંધ જુઓ

આહાણુમા કેટલી પેદીના સગપણુમા લગ્ન થઇ શકે તે જણાવેલું છે. “એકજ પુરુષમાથી બોકતા (પતિ) અને બોજ્ય (પત્ની) ઉત્પન્ન થઇ શકે. હાથ કેટલાક લોકો છે જે (એ પ્રમાણે) પરણે છે અને કહે છે કે ચોથા અને ત્રીજા પુરુષે (પેદીએ) લગ્ન થઇ શકે.” આ વચનો ઉપર ટીકા કરતા શતપથ આહાણુના ભાષાતરકાર કહે છે— “આ વચનો બહુ અગત્યના છે. કારણકે એથી જણાય છે કે નશ્કની સગપણુમા લગ્ન ન કરવાનો રીવાજ જે પાછળથી બહુ સખ્તા ધર્મી પળાવવામા આવતો અને જે વિશે નિષ્ક્રમો ધડેલા છે તે આ વચનો લખાયા ત્યારે સ્થાપિત થયેલો ન હતો.” આજ વચનો ઉપર ટીકા કરતા હગ્નિવામિન કહે છે કે “કવ્વ લોકો ત્રીજી પેદીના સગપણુમા લગ્ન કરવા છૂટ આપે છે અને મીંગણા ચોથી પેદીએ. દક્ષિણાચ્યોમા તો મામાની ઝાંઝરી અને કાકાના છોકરા માથે પણ પરણી શકાય છે.”

ઋગ્વેદમા આપેલા યમ અને એની બહેન યમીના સવાદ ઉપરથી પ્રો. ડૉય જેવા કેટલાક લેખકો એમ માને છે કે વેદના સમયમા ભાઈબહેન પરણે એવો રીવાજ હતો અને યમ અને યમી તે એકમ અને ઇવની માફક સ્ત્રીપુરુષનું પ્રથમ માનવ જોડું હશે. પરંતુ પ્રો. મુલર કહે છે કે એવો રીવાજ હતા જ નહિ. ‘યમ અને યમીનો એક વિચિત્ર સવાદ ઋગ્વેદમા આપેલો છે અને તેમા યમી (ગત્રિ) પોતાના ભાઈ યમ (દ્વિવચ)ને પોતાની માથે લગ્ન કરવા વિનવે કરે છે, પરંતુ યમ ના કહે છે અને કહે છે કે “ભાઈ મ્હેન માથે લગ્ન કરે એ પાપ ગણાય છે.” તે ઉપગત યમ અને યમી એ પ્રથમ માનવ જોડું હતું એમ જતાવવા ઋગ્વેદમા એક ગમ્દ પણ નથી.’x ડૉયનો અભિપ્રાય માથે જણાવેલો નથી યમીની માગણીના જવાબમા જ યમ કહે છે કે ‘ભાઈ મ્હેન માથે લગ્ન કરે એ પાપ

ગણાય છે' નો લાઇબ્રેરી પગથુવાનો રીવાજ પ્રચલિત હોય તે
'પાપ' શબ્દનો ઉપયોગ શા માટે કરવામા આવે ?

શ્રી ગ્લેસ્યર દત્ત ધારે છે કે યમ અને યમીનો સવાદ તે
દિનમ અને ગનિના મિત્રાને અનુદક્ષી ગ્યાએલો છે રાત્રિ દિવ
સની પાછળ પાછળ હમેશા આવે છે ખરી પણ મદિ પણ એની
સાથે મળી જતી નથી આ કુદરતી દૃશ્ય ઉપરથી મહા કવિએ એમ
કલ્પના કરી હોય કે પાપી મ્હેન લાઇને પોતાની માથે લમ કરવા
મ્હે છે અને લાજ ના કહે છે શ્રી એ સી દાસ પણ શ્રી દત્તની
આ માન્યતાને ટેમ આપે છે આ માન્યતા ખરી હોઇ શકે કારણ
કે કેટલાક કુદરતી બનાવો વિશે લખતા વેદના કવિઓ એમ પણ
લખે છે કે જાણે પિતા પુત્રી સાથે અનુચિત સબબ ધગારતો હોય

વેદના સૂચ્યમા આરે જ્ઞાતિ અગ્નિત્વ ધગવતી પરતુ
આતરજ્ઞતીય લમ ઉપર ૧૪ પ્રકરનો અકુશ ન હતો એથી હિન્દુ
એના લગ્નો બુજ સામાન્ય હતા અવન અને સ્થાનાશ્રમી કયા
એમા બ્રાહ્મણ નરિઓ માઠ પણ સગ્રમ વગર ક્ષત્રિય કન્યાઓને
પરપ્યા દતા આ આતરજ્ઞતીય લમ હતા એટલુ પણ કયામા
લખેલું નથી તે ઉપરથી જણાય છે કે એવા લમ બહુ સામાન્ય હશે
ઉપર કહેલી વિમદની કયામા પણ બ્રાહ્મણ નરિઓ ક્ષત્રિય કન્યાનું
હથ્થુ મ્યું હતુ આવા આતરજ્ઞતીય લગ્નોમા કોઇને માઈ નનાઇ
જેવુ લાગતુ હોય એમ જણાતુ નથી આ ત્રણે લગ્નો મ્મૃતિઓ
જો અનુતોમ લમ મ્હે છે તે પ્રકારના છે એટલે સ્ત્રી કરતા પુરુ
હમી ગણાતી જાતિનો છે

ઝેલેક દમણે બીજા પતિ કરતા બ્રાહ્મણ પતિને વિશેષ-મહત્વ
આપવામા આવેલુ છે અથર્વ વેદમા લખ્યુ છે -“શ્રીને બ્રાહ્મણ
સિવાય બીજા દસ પતિ થઇ ગયા હોય, અને પછી બ્રાહ્મણ તેનુ
પાણિગ્રહણ મ્દે તો એજ એનો પતિ છે-એ એકલોજ, વૈશ્ય પણ

નહિ અને રાજન્ય (ક્ષત્રિય) પણ નહિ: ના, બ્રાહ્મણ જ એનો સ્વામિ છે.”

આહિ માત્ર બ્રાહ્મણ ખીજ કરતા એટલે છે એટલુંજ મિદ્ધ કરેલું છે. આતરજ્ઞનીય લગ્ન ન થઈ શકે એમ જરા પણ સિદ્ધ કરવા પાત્ર નથી. બ્રાહ્મણ સિવાયના પતિઓ માથેનું લગ્ન કાયદા વિરુદ્ધ છે એવું પણ કંઈ જણાવેલું નથી. બ્રાહ્મણ પતિ ન હોય તો ખીજે કાંઈ પણ પતિ સાથે પતિ થઈ શકે. પત્નીની જ્ઞાતિ વિશે કંઈ જ લખેલું નથી એટલે ગમે તે જ્ઞાતિની સ્ત્રી, ગમે તે જ્ઞાતિના પુરુષ સાથે લગ્ન કરી શકતી હશે. જે આમ હોય તો કદાચ રમૂતિઓમાં પ્રતિલેખ તરીકે લેખેલા લગ્નો (જેમાં સ્ત્રી પુરુષ કરતા ઉંચી કહેવાની જ્ઞાતિની હોય એવા) પણ થઈ શકતા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

કુલની પવિત્રતા અને ઋષિકુલમાં જન્મને ઘણીવાર વેદોમાં બહુ મહત્ત્વ આપેલું છે. પરંતુ બ્રાહ્મણ પણ શુદ્ધ કુલમાંથી ન ઉતરી આવેલા હોય એવા પણ ઘણા દાખલા છે. તૈત્તિરીય સંહિતામાં જણાવ્યું છે કે જે માણસ સૂત્રવાન (વિદ્વાન) હોય તેજ સાચો બ્રાહ્મણ અને ઋષિનો વંશજ છે. કાંઈક સંહિતામાં પણ લખેલું છે કે, કુલીનતા નહિ પણ વિદ્વતા એજ મુખ્ય વસ્તુ છે. વેદિક ઇડેક્સના કર્તા કહે છે તેમ “આ સર્વથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જન્મથી જ્ઞાતિ ગણવાના રીવાજમાં કેટલીક વખત શિથિલતા આવતી. જન્મ પ્રમાણે જ્ઞાતિ ગણાતી જ નહિ એમ ન કહી શકાય.”

આર્ય પુરુષો અને શદ્ર સ્ત્રીઓ, કે શદ્ર પુરુષો અને આર્ય સ્ત્રીઓના લગ્ન વિના બાલેલા મંથને યજુર્વેદ મંદિતાઓ માન્ય રાખે છે. આ ઉપરથી વેદિક ઇડેક્સના કર્તાઓ ધારે છે કે “જે અનુચિત સંબંધ થતા હોય તો રીતસર લગ્ન પણ થતા હશે એમ માની શકાય.” પરંતુ આમ માની લેવાને કશું જ કારણ નથી.

ગ્રામીન કે અર્વાચીન, પૂર્વના કે પાશ્ચાત્ય, દરેક સમાજમાં એવો વિચિત્ર નિયમ છે કે જ્ઞાતિ કે અમુક માન્ય વર્તુલની બહાર લગ્ન કરવામાં આવે તો સમાજમાં ખળભગાટ થઈ જાય. પરંતુ એવેજ દેશોએ અનુચિત સંબંધ હોય તો તે તરફ આંખમીંચામણાં થઈ શકે. આ વિચિત્ર નિયમમાંથી વેદના સમયનો સમાજ પણ મુક્ત નહિ જ હોય. એટલે શદ અને આર્યના લગ્ન સિવાયના સંબંધ થતા હોય એટલાજ ઉપરથી લગ્ન પણ થતાં હશે એમ માની શેવું ચોખ્ખું નથી.

મોટાં ભાઈબહેન કરતા નાનાં—ભાઈબહેન—બહેલાં પરણે તે વેદના સમયમાં ચોખ્ખું ગણાતું નહિ. યજ્ઞશ્રગ પામરમ—ગણાતું. આવું પાપ કરનારને સહિતા અને બ્રાહ્મણોમાં છુદાં છુદાં નામ આપેલાં છે. મોટા ભાઈ કરતાં પહેલાં પરણનાર નાનો ભાઈ ‘અગ્રેદ્યુ’ કહેવાતો, અને એ મોટા ભાઈ પરિવિદ્ય કહેવાતો. મોટી બહેન કુંવારી હોય છતાં નાની બહેન સાથે લગ્ન કરનાર પુરુષ અગ્રેદિધિયુ કહેવાતો. અર્વાચીન હિંદુ સમાજમાં પણ મોટાં ભાઈબહેન કુંવારાં રહે અને નાનાંનું લગ્ન થાય એવું બહુજા લાગ્યે બને છે. પરંતુ નાનાંનું લગ્ન પહેલું કરવું એ કાંઈ પાપ ગણાતું નથી. પરંતુ જો મોટાં પહેલાં નાનાનાં લગ્ન થાય તો મોટાંમાં કાંઈ ખામી હશે એવી ઊપ ભોડો ઉપર પડે અને પરિણામે તેમને વર કે દન્યા મળવામાં મુશ્કેલી પડે.

હાલની પેઢે ગ્રામીન સમયમાં પણ લગ્ન એ મંગલ પ્રસંગ ગણાતો. પણ હાલ લગ્નવિધિની આમપામ જે સંકેતો શરદિઓ પાંડ-ગાંધ વગા છે તે એ સમયમાં હની નહિ. લગ્નવિધિ હાલની પેઢે દન્યાને ઘેર યતો દમે એમ કમ્પ્રાય છે. ત્રગ્વેદમાં એક દેશોએ લખેલું છે કે “ત્વષ્ટર્ પોતાની પુત્રીના લગ્નની તૈયારી કરે છે. મમન્ન વત્સલ (ના ભોડો) એ ખબર સાંભળી (એને ત્યાં) એકલા થાય છે.” મુર્ધની પુત્રી મુર્ધાના લગ્નનું વર્ણન ત્રગ્વેદ (૧૦, ૮૫) અને અથર્વવેદ (૧૪, ૧ અને ૨) માં આપેલું છે. ગ્રામીન વિવાદવિધિ

વિને મુખ્યત્વે માહિતી આ ત્રણ મંત્રોમાંથી જ મળે છે. ઋગ્વેદના મંત્રમાં મુખ્ય-વસ્તુ વરઘોડો જ છે. આ વરઘોડો કન્યાને સાથી નીકળી વરને ત્યાં જતો. મંત્ર ઉપરથી જણાય છે કે લગ્નવિધિ થઈ ગયા પછી એ વરઘોડો નીકળતો, અને તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે વિધિ કન્યાને ત્યાંજ થતો હશે. વિધિ કેવા પ્રકારનો હતો તે ચોક્કસ જણાતું નથી. કારણ કે મંત્રોમાં એ વિશે ખાસ લખેલું નથી. ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ બન્નેના મંત્રમાં આ શબ્દો આપેલા છે — હું તારો હાથ મારા હાથમાં સારા લાગ્ય માટે પ્રહણ કરું છું, જેથી તું મારી — તારા પતિની સાથે-વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે. ” એજ મંત્રમાં અશ્મારોહણ વિધિ વિશે પણ લખેલું છે; જે કે ‘અશ્મારોહણ’ એવું નામ આપ્યું નથી. વર કન્યાને કહે છે કે “હું પૃથ્વી માતાના બોળમાં મંગલકારી દૃઢ પાયાણું મૂકું છું, જેથી તને સંતાતિ પ્રાપ્ત થાય. હે આનંદમયી, તેજસ્વિની ! એના ઉપર ઉભી રહે. સવિતા તને દીર્ઘાયુષ્ય આપે. ”

આ પ્રમાણે હાલના લગ્નના જે મુખ્ય વિધિઓ છેક વેદના કાળથી આત્મા આવે છે. પરંતુ આ જે વિધિ-કન્યાને ત્યાં થતા કે વરને ત્યાં ગયા પછી તે કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરેલું નથી. કન્યા પશ્ચર ઉપર પગ મૂકે તે વિધિ વખતે વર જે શબ્દો બોલતો તે કોઈક સંહિતામાં આપેલા છે: “તે તું છે, આ હું છું; આ હું છું તે તું છે. આપણે પુત્રજન્મ માટે સંબંધ બાંધીએ.” અથર્વ વેદમાં પણ લગભગ આવાજ શબ્દો આપેલા છે. “હું આ પુરુષ છું; તું તે સ્ત્રી છે. હું સામ છું; તું ઋક્ છે. હું સ્વર્ગ છું, તું પૃથ્વી છે. આપણે અહિં સાથે રહીશું. જીવિષ્યના મંતાનોના માતાપિતા થઈશું.” અશ્મારોહણનો વિધિ આપ્યો છે તે જગ્યાએ આ શબ્દો નથી પરંતુ વેદ પછીના ધણા ગ્રંથોમાં અશ્મારોહણ વિધિ વખતે બોલવાના શબ્દો આ જ છે એટલે વેદના સમયમાં પણ એ વિધિ વખતે જ બોલાતા હશે એમ માની શકાય.

અથર્વેદમા કન્યાની બહેનો અને બીજી કન્યાઓ સમ પ્રસંગે
હર્ષોદ્ગાર કરતી વૃત્ત કરે છે એનું વર્ણન છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે
 લલ્લ એ એક ઉત્તમ મનાતો હશે

વિનાદવિધિ થઈ ગયા પછી કન્યાને ધામધૂમથી અને વિધિ
 પૂર મર વરને ઘેર લઈ જવામા આવતી ઋગ્વેદના વિનાદમત્રમા
 આનુ વિન્નારથી વર્ણન કરેલું છે. અથર્વેદના પહેલા વિનાદમત્રની
 શરૂઆતમા કન્યાના રથનું વર્ણન છે એ મત્રના છેવટના ભાગમા
 કન્યાને રથમા બેસવાનું કહેલું છે “આ રથમા બેમ - એ રથ
 ગગિન છે-સોનેરી છે એના પૈડા મજમુત છે એ કિંશુકનો બનેલો
 છે, એ મગનતાથી આલે છે અમર શોક તરફ જતી સુધાં” તાગ
 પતિનો આ વગ્ધોડો મુખી બનાવ

“વેદિક ઇટેક્સ”ના કર્તાઓ કહે છે કે કન્યાને વર પોતાના
ગૃહના અગ્નિની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરાવતો અને એના ટેકામા
 ઋગ્વેદની ૧૦, ૮૫, ૩૬ અને ૩૮, અને અથર્વેદની ૧૪, ૧,
 ૪૭ અને ૪૮ એ કડીઓ વિશે ઉત્તેષ કરે છે પરંતુ ઋગ્વેદની
 એ ગેમાથી પહેલી કડીમા અગ્નિનું તો નામ પણ નથી “અર્ચમન્
 ભગ, અવિતા, પુરુધી દેવોએ તને માગ ગૃહની અધિ દાની થના આપી
 છે” અને બીજામા કન્યા વરને મોપના અગ્નિવને રિનનિ ક્રેલી
 છે ‘બદનામા, દે અગ્નિ, પતિને એની પત્ની મતનિમહિત
 આપેા” પરંતુ અદિ પણ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા વિશે કોઈ ઉત્તેષ
 નથી અથર્વેદની ઉપર કહેલી મે દુગ્રેમાથી પહેલીમા અગ્નિ વિશે
 યાદ નથી બીજી આ પ્રમાણે છે ‘જેમ પ્રાચીન મમયમા અગ્નિએ
 આ આપણી પૃથ્વીનો દગ્ન પ્રદણ્ય ક્યો દનો તેમ હુ તાગ દમ્ત
 પ્રદણ્ય હુ છુ માગથી, મનાનોથી અને દમ્તના મપ્રદથી અમતુષ્ટ
 ચર્ધગ નદિ” આ કુક પાણિપ્રદણના ગિધિના દટાન તરીકે આપી
 સમાય પરંતુ “વેદિક ઇટેક્સ”ના કર્તા અગ્નિની પ્રદક્ષિણાના દટાન
 તરીકે આને કેવી રીતે આપે છે તે જગ પણ મમલનુ નથી ઋગ્વેદ

અને અથર્વવેદ બન્નેના વિવાહમંત્રમાં અગ્નિને કન્યાના ત્રીજા પતિ તરીકે ગણાવેલો છે. પહેરો મોમ અને બીજો ગધર્વ પણ લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે અગ્નિ ગણાવ્યો નથી.

અગ્નિની પ્રદક્ષિણા વિશે માત્ર અથર્વવેદના બીજા વિવાહ મંત્રમાં ઉલ્લેખ છે “અર્થમનૂના અગ્નિની એને પ્રદક્ષિણા કરના દો હે પુત્ર” (કન્યાના ?) શ્વસુર’ પુત્રો માથે આશાસહિત હિમા રહે” આના ઉપર ટીકા કરતાં અિશ્વિય કહે છે કે અર્થમનૂનો અગ્નિ એટલે વરનો કૌટુંબિક અગ્નિ આ ઉપરથી લાગે છે કે હાલ જેમ કન્યાને ઘેર વિવાહવિધિ માટે ખાસ સગાવાલા અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે તેમ એ સમયમાં થતું નહિ પણ વરને ઘેર ગયા પછી એના ગૃહના અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવતી હશે.

બન્ને વિવાહમંત્રોમાં—ખાસ કરીને અથર્વવેદના વિવાહ મંત્રમાં કન્યાને અનેક આશીર્વાદ આપેલા છે. પોતાના નવા આવામમાં જેવું વર્તન રાખવું તે વિશે ફગ્લીક શીખામણ પણ આપેલી છે. “અશુભ દષ્ટિ રાખીશ નહિ પતિનો વાત કરીશ નહિ દંડ મનની, મૃદુ મેદાળ અને ગૃહના મર્વ તમને નાશ થશે વીર પુત્રોની માતા થશે, શ્વસુર તમને મેદલ ગામળો સુખી થશે, અને તારે લીધે આપણો બન્નેનો ઉદ્ધવ થશે પતિનો - એના પિતાનો ઘાત કરીશ નહિ નાશ તેજરની થશે વગના પશુનું કન્યાણુ મરશે તાગ શ્વસુર ઉપર મેદલ ગામળો અને વીર પુત્રો ઉત્પન્ન રશે ગૃહના અગ્નિ બગબગ મલાળજો મૃદુ અંશે આનંદમય થશે.

પતિને માટે શીખામણનો એક અલગ પણ કોષ્ટકેમણે નથી પુરપતે શીખામણની જરૂર નથી, જીનેજ છે એ આધુનિક માન્યતા એ સમયમાં પણ હશે.

વિધવાવિવાહની વેદના સમયમાં પૂરી છટકતી અને એમાં મેદ પ્રકારની નામોલી ગણતી નહિ તેમજ અમુક લગ્ન સુધીની જ વિધવા ફરી પગી સકે એવું પણ મર્ધ બંધન હતું નહિ. મૃત પતિના ભાગ

કે પામેમા પાસેના સગાની માથે પુનર્જન કરવાનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. ઋગ્વેદમા અશ્વિનોની પ્રાર્થના કરતા ત્રણ કહે છે, “વિધવા એના પતિના ભાઈને શયન તરફ લઈ જાય છે, કન્યા વરનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ તમને કોણુ ધગ તરફ લઈ જાય છે ?” આ મિવાય પણ ઋગ્વેદમા મૃત પતિના ભાઈ માથે લગ્ન કર્યાના દાખલા જડે છે. યાજ્ઞના નિરુક્તમા પણ એ રીવાજને ટેકા આપેલો છે “હે અશ્વિનો” x x x જેમ વિધવા પતિને ગમ્યામા લઈ જાય છે, કન્યા વરને લઈ જાય છે તેમ તમને નિરામ ધ્યાનમા કોણુ શમ્યામા લઈ જાય છે ? x x x દેવ શમ્દ કયા શમ્દમાથી ઉત્પન્ન થયો છે ? એનું નામ એનું પડવાનું કાણુ એ છે કે એ દ્વિતીય વગ (દ્વિ-વર) છે” આમ ‘વિવર’ શમ્દની ઉત્પત્તિ આપતા યાજ્ઞ દીયર સાથેના પુનર્જનનો રીવાજ બહુ મામાન્ય હશે એમ સિદ્ધ કરે છે.

પરલોકમા સ્ત્રી અને એના બીજા પતિનું મિતન સાધ્ય કરવા માટે અથર્વવેદમા એ સૂત્રો આપેલા છે “એક વખત પગ્ગેની સ્ત્રી બીજા પતિ મેળવે તો પત્ની પચોદાન અર્થ (મકન)નું દાન કરે તો એ બીજા પતિથી (પરતોખા) દક્ષિણ છુટી પડે નહિ” “ફરી પગ્ગેની સ્ત્રીનો બીજા પતિ જો પુરોહિતને દક્ષિણ મહિન પચાદાન બકરાનું દાન કરે તો એની માથે એકજ લોકમા ગહી શકે”

જો સ્ત્રીનું પુનર્જન અથોગ્ય મનાતુ હોય તો પત્નોના મિતન વિં કશું નમ્યુજ ન હોય એથી ઉનર્ફુ ટેટલીડ મૃતિઓમા છે તેમ એનુંજ લખ્યુ હોય કે પુનર્જન કરનાર સ્ત્રી સૌગવ નગ્નમા પડે છે

પતિ જીવતો હોય તો પણ કદાચ ફરી લગ્ન થઈ શકેનું હશે આના ટેકામા ‘વેદિ-મન્ડે-સ’ અથર્વવેદની આ મંડી ટાંકે છે, “બ્રાહ્મણુ સિવાય કોને દસ પતિ થઈ ગયા હોય અને પત્ની બ્રાહ્મણુ એનું પાણિમહણુ કરે તો માત્ર એ એકલોજ એનો પતિ છે” અર્થે દમ

પતિ હવતા કે મૃત્યુ પામેના તેરપષ્ટ કરેલુ નથી પરંતુ એમ
સ્ત્રીના એક પગી એમ દસ પાન મરણ પામે એ સંભવિત નથી,
તેથી એમ માની શકાય કે જીવતા પતિએ ફરી લગ્ન થઇ શકે
હશે ધણે ભાગે પહેલો પતિ પુરુષત્વદીન ? પતિત હોય અથવા
સ્ત્રીને તો જીવતા ગયા હોય એના દાખનામા સ્ત્રીથી બીજુ લગ્ન થઇ
શકેતુ હશે પીયન નામના લેખકના કહેવા મુજબ સગવેદ હિપચી
જણાય છે કે સ્ત્રીનો પતિ જીવતા ગયો હોય અને ગોધ કરના છતાં જડે
નહિ ~ એને નિરે ઈ પણુ જાતનો પત્તા પણુ મળે નહિ તો સ્ત્રી
ફરી પરણી શકતી

વેદના સમયમા બુ પત્નીનો રીવાજ તો મુજબ પ્રચલિત
હતો એ નિરે શો શક નથીજ સગવેદમા આ માટે અનેક દાખના
મળી આવે છે મૈનાયણી સહિતામા લખણ છે કે મનુને દસ પાતીઓ
હતી કાંઈ પણ રાગ થતુ જવા ખેસ ત્યારે ચાર રાણીઓ એની
પાસે હાજર હોતીજ જેમ એ એવો નિયમ હતો આ ચાર ગણીઓ
આ પ્રમાણે હતી પતિનું ક્રિયાઓ માટે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ગણી,
માનીતી અણુમાનીતી અને પાનાગની મર્ગ ગણીઓ કિમતી
સ્ત્રાબુપણથી સજ્જ થઇને આત્મી અને આવી ચાર સ્ત્રીઓ
આસપાસ હોય ત્યારેજ લગ્નમળધ પગિપૂર્ણતાએ પહોંચે મહેવાય
એમ મનાતુ આ ચાર રાણીઓ અનકમે મહિરી પરિવૃક્તિ વાવાતા
અને પાનાગની કહેનાતી આ નામો ત્રિચિત્ર છે અને એમનો અર્થ
સમજતો નથી પરંતુ એમ જણાય છે કે પ્રથમ પરણેલી સ્ત્રીજ
અસ્મરી પત્ની ગણાતી ત્રામા પણુ પત્ની સજ્જ એમ વચનમાજ
આવે છે પરંતુ બુ પત્ની દોષ એ શરમભરેલુ જગ પણુ ગણાતુ
નહિ એથી ઉત્કુ આજે પણ ગતઓ અને જમીનદારોમા મર્યાદ
છે તેમ ઘણી સ્ત્રીઓ હોય એ એમ પ્રતિજ્ઞાનુ ચિહ્ન ગણાતુ સતપથ
બ્રાહ્મણમા લખેતુ છે કે (મરના) ઘોડાને પત્નીઓ અભિરેક કરે
છે, કારણુ કે ઘણી સ્ત્રીઓ હોય એ એમ પ્રમાણનો વૈલવ

હાલની પેઠે વેદના સમયમા પણ ક્ષત્રિયોમાજ બહુપત્નીનો રીવાજ સૌથી વધારે-પ્રચલિત હતો. ઋગ્વેદમા એક જગાએ ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરતા કહેવું છે કે “જેમ રાજા એની પત્નીઓ વચ્ચે ગહે છે તેમ તુ (અમારી વચ્ચે ?) રહે છે” અથર્વ વેદમા પણ એક પસદ થએલા રાજાને ઉદ્દેશીને કહેવું છે કે “ તારા અનુચરો તને આહ્વાન કરતા તારી સમીપ આવો, તારી પત્નીઓ, તારા પુત્રો સમત હોજો ”

આ સિવાય પણ અનેક ઠેકાણે રાજાની અનેક પત્નીઓ વિષે ઉલ્લેખ છે. ઝીમર નામના સિદ્ધાન્તુ માનવું છે કે ઋગ્વેદના સમયમા બહુપત્નીનો રીવાજ ઘસાતો જતો હતો અને એકપત્નીનો મીનાજ પ્રાપ્ત થતો હતો. પરંતુ અનેકપત્નીના રીવાજ વિષે એટલા બધા દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે કે ઝીમરની માન્યતા ખરી હોઈ શકે નહિ આમાના ઐત્યાક દૃષ્ટાંતો આપીશું તેથી ખાત્રી થશે કે બહુપત્નીનો રીવાજ એ સમયના મમાજમા નિયમરૂપે જ હતો —

“ જેમ ઉત્કલિન પત્નીઓ ઉત્કલિત પતિને વળગી ગહે છે તેમ હે મહાશક્તિમાન દેવ, અમારી સ્ત્રીઓ તને વળગી ગહે છે ”

“ પત્નીઓ પતિ ઉપર પ્રેમ ગણે છે તેમ પ્રેમ ગણનાર ઉપર (તુ) પ્રેમ રાખે છે ”

“ કુવયતી બન્ને પત્નીઓએ દૂધથી ગ્લાન કર્યું છે ”

“ અદેખી સપત્નીઓની પેઠે બધી તરફથી મારો પાસગાઓ ભેગી દબાવતી કુખ દે છે ”

“ પત્નીઓની પેઠે અમારા ગીતો એને શરણે જશે ”

“ એક પતિ અનેક પત્નીઓનો સ્વામિ બને છે તેમ ઈન્દ્ર બધા કિશ્કિનો સ્વામિ બન્યો છે ”

“ જેમ સુદર પતિની આસપાસ એની પત્નીઓ વીંટળાય તેમ તેઓ મધવન્દી આસપાસ એ સદાયના કરે એટલા મારો વીંટળાઈ વળે છે ”

કેટલીક જગ્યાએ જુદી જુદી પત્નીઓની અમુક પદવી વિશે લખેલું છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાગવલ્ક્યની જે સમાન પદવી-ધારી પત્નીઓ વિશે કથન છે. તૈત્તિરીય સંહિતા અને મૈત્રાયણી સંહિતામાંથી પણ એક પુરપની અનેક પત્નીઓની જુદી જુદી પદવી વિશે માહિતી મળે છે. બ્રાહ્મણો શા માટે જે પત્ની ધરાવતા તે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં સમજાવેલું છે. આ સર્વ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે વેદના સમયમાં બહુપત્નીનો રીવાજ બહુ જ મામાન્ય હતો અને ત્રીમરે શા ઉપરથી પોતાનો અભિપ્રાય બાધ્યે તે બીજાકુલ મમજાતું નથી.

બહુપતિનો રીવાજ વેદના મમયમાં અગ્નિત્વ ધરાવતો ન હતો. ધણી પતિની વચ્ચે એક જ પત્ની હોય એવું એક પણ દૃષ્ટાન્ત જડતું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ સ્ત્રીને એક પતિ જીવતો હોય તો પણ બીજો કરવાની છૂટ તો હતી. પણ એવા દાખલામાં પહેલાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યા પછી જ બીજો પરણી શકાતો. એક સાથે બે પતિની સાથે રહી શકાતું નહિ. એટલે એવા દાખલા બહુપતિના રીવાજના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપી શકાય નહિ. “ઋગ્વેદ તેમજ અથર્વવેદ બન્નેમાં કેટલીક વખત એવા સૂત્રો નજરે પડે છે કે જેમાં ધણી પતિ સાથે એક પત્ની વિશે ઉલ્લેખ હોય. આવા દરેક દાખલાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું મુશ્કેલ છે. વેંબરના અભિપ્રાય મુજબ પતિનું બહુવચન માત્ર માનાર્થે જ છે. પણ એ અભિપ્રાય સાચો ન માનીએ તો પણ કેલક્ષ્મકનો દેવકથા (mythology) નો અર્થ તો ખરો છે જ. બીજા દાખલામાં બહુવચન માત્ર જાતિવાચક અર્થમાં જ વાપરેલું છે.”⁴

આપણે વેદના સમયની લગ્નવ્યવસ્થાની રૂપરેખા બોધ. વેદોમાં જુદા જુદા દેવોની મુતિઓ છે — ધર્મ સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ માફક એમાં આજ્ઞાકારી વાક્યો નથી. આથી વેદોમાંથી માત્ર પરોક્ષ રીતેજ માહિતી મળી શકે છે. “એ જ સમયના બનાવો વિશેની નોંધ હોય કે જુલકાળની હકીકત વિશે ચાલતી આવેલી માન્યતા ગ્રંથો

કરેલી હોય, પણ ઋગ્વેદના પ્રમાણો થોડે કે વધારે અશે છુટાં
 ઇનાયા વાક્યોના જ બનેલા છે એ માત્ર સૂચક વાક્યો જ ગણાય,
 અને એમાં સળંગ હકીકત નથી એ સમયના બનાવો વિષેની
 નોંધ પણ બે કે ત્રણ પ્રમાણોથી ગ્રહણ કરેલી હોવાથી ભરો-
 સાદાર ગણી શકાય ખરી, છતાં કશું ચોક્કસ સાબીત કરી શકતી
 નથી કાગ્યુકે બીજા બનાવોને લગતી કશી ઐતિહાસિક રચના
 એમાં નથી ઋગ્વેદ પછીના કાળના બ્રાહ્મણ પ્રથો વિષે પણ આજ
 કહી શકાય ” *

ખંડ ૨. વેદ પછીના સમય.

વેદ-પછીના સમયમાં સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચનારો સમય
 મહાભારતનો છે મહાભારત અને રામયણ એ બે આપણા દેશના
 મહા વિદ્યા પેખી મહાભારતમાંથી એ સમયના સમાજનો સ્થિતિ વિષે
 બહુ જ માહિતી મળે છે આપણે પ્રથમ ખડમાં જોયું તેમ હિંદમાં
 વચ્ચના આર્યોમાં લગ્ન-એક સામાજિક સમ્યા તરીકે ધ્યાન મેળવી
 સૂકેલું હતું છતાં મહાભારતમાં એક જગ્યાએ પાકું કુતીને કહે છે
 કે પ્રાચીન મમયમાં સ્ત્રીઓને લગ્ન કરવાનું ફરજિયાત ન હતું, અને
 સ્વયંવરી જીવન ગાળી શકાતું વેદના મમયને ઉદેશીને તે આ વચનો
 ઉચ્ચાર્યા હોયજ નહિ કદાચ ઐતિહાસિક સમય પહેલાના કોઈ કા
 ણને ઉદેશીને નેરમાં આનુ હશે અથવા પછાત સંસ્કૃતિવાળી
 પ્રાંત અનાર્ય પ્રજાના સંબંધમાં એ કહેવામાં આવ્યું હોય અથવા
 પાકું રાજનો ઉદ્દેશ લગ્નની સમ્યા મૂળ અસ્તિત્વમાં ટેલી રીતે આવી
 તે મમયવવાનો હશે

મહાભારતના (epic) મમયનું સૌથી મુખ્ય લક્ષણ તે-ખડ
 પવ્તીનો રીનાજ છે દગરથને સાગરજીસો સ્ત્રીઓ હતી એમ વખેલું
 છે, બે કે ગણીઓ તે તથુજ હતી રાવણને એક હગર સ્ત્રીઓ

હતી પરંતુ સૌથી પહેલો નબર તો શ્રીકૃષ્ણનો છે—એમને સોગંદનાર સ્ત્રીઓ હતી આ તો લખનારની અતિથયોક્તિ હશે પણ એ સમયમા બુપત્નીનો રીવાજ ખૂબજ પ્રસરેલો હતો એમા તો કરો શક નથી

બુપતિના રીવાજનુ દષ્ટાંત એવજ છે—પાંચ પાડવો અને દ્રીપદીનું પણ આ બધું મહત્ત્વનું દષ્ટાંત છે તે ઉપરાંત મહાભારતમા એક લીંગ છે જેમા યુધિષ્ઠિર કહે છે કે “એ એમના કુડબનો રીવાજજ છે”

આત્મગતીય લક્ષ બુ દ્રષ્ટી થતા એવું દર્શાવનાનું દષ્ટાંતો બને મહાકા થોમા પુષ્પજ કે સૌથી અગત્યની આવશે દાખલો ચાતનું રામનું છે — જે માછીની કન્યા પગલ્યો હતો પરંતુ ત્રણ દિવસ જાતિઓનેજ પોતાનાથી ઉતરતા સ્ત્રીતિમાથી કન્યા લેનાની ઘટ હતી થકા એ ત્રણેમાથી માછી સ્ત્રી પગણી ચમતા નહિ થકા પુષ્પ દિવસ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે એ મહા ધોર પાત્ર ગણાતું અને એવું લગ્ન કદાચ માછી કરે તો તેમની સતતિને મમાજથી બહિષ્કૃત થકા ખામજ જીવન ગાળતું પડતું

દિવસ પુષ્પ થકા સ્ત્રી પરણે એ કાયદા નિરુદ્ધ ન હતું પણ હવકુ તો ગણાતું જ મહાભારતમા ધણે કેમણે થકા સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરનાર બ્રાહ્મણોનો તિરસ્કાર થતો છે એવો બ્રાહ્મણ દ્રુપદી પતિ (થકા સ્ત્રીનો પતિ) એવા અપમાનકાર નામથી ઓળખાતો પરંતુ એના લક્ષ્યથી થએલી સતતિને માછી પ્રમગ્ન કષ્ટ વેદતું પડતું નહિ

આ મમથમા પણ બાળનનોનો કેવળ અમાન હતો મ્થય વર સમયનું દ્રીપદીનું ચર્ચન અને એણે સલા વચ્ચે કરેતો મ્થુનો તિરસ્કાર એ સર્વથી મિદ થાય છે કે એ મોગી ઉમરની જ હતી અર્જુને શુભદ્રાનું દરણુ મ્થુ ત્યારે એ પણ બાળજ ન હતી દમયતી અને સાવિત્રીના પ્રેમપ્રસંગો જેતા લાગે છે કે એ બન્ને યુવા કન્યાઓ હતી—બાલિકાઓ નહિ મહાભારતમા બાળનનો દાખલો

એકે શાધ્યો જડે તેમ નથી આજણુ તેમજ ક્ષત્રિય બને જાતિમાં સ્ત્રીઓ મોઢી ઉમરજ પગણુતી આજણોમાં નીચી ઉપર તરી આવતો દાખનો યુક્તની મમતી કન્યા દેવયાનીનો છે એને દૂબતી બચાવનાર ગજ મયાનિ સાથે એણે પ્રેમ બાધ્યો હતો અને માત્ર એકાદથી લગ્ન થું હતું બાળક કન્યા આવી રીતે લગ્ન કરી શકેજ નહિ વળી આ લગ્નના મબદમાં ખાસ નોંધરા લાયક એ છે કે સ્મૃતિઓ જેને પ્રતિલોભ લગ્ન કરે છે તેવા પ્રમાણુ એ હતું—એટલે વગરના કન્યા ઉચી ગણાતી જાતિની હતી સલ્પર્ષમાં એક જગાએ વૃદ્ધાગ્રથા સુધી કુમારિમ રહી તપશ્ચર્યા કરતી સ્ત્રીનું વર્ણન છે ઠવે એ સ્ત્રી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે એક સરિ સાથે લગ્ન કરે છે ભૂગ્ન સરિની કન્યા પણ ઘણી મોઢી થતા સુધી કુમારિમ રહી હતી અનુશાસન પર્વમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે કન્યાનું લગ્ન યુવાવગ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી જ થક શકે રામાયણમાં પણ એવી જ પરિસ્થિતિ વર્ણવેલી છે પણ આધુનિક સમયના પ્રાચીન મતવાદીઓની માન્યતાઓને અનુકૂળ કરવા માટે રામાયણમાં એટલાક ફેરફાર કરી દેવામાં આવ્યા છે

કન્યાઓ મોટી ઉમરે પરણતી એટલે પુરુષની ઉમર પણ લગ્ન વખતે પુખ્ત જ હશે વેદના અભ્યાસમાં પુરુષો બાર, ચોવીસ કે જત્રીસ વર્ષ ગાળતા અને તે દર્મિયાન જે લખ્યા મુજબ સપ્તર્થ બ્રહ્મચર્ય પાળતા હોય તો વીસ વર્ષની પહેલાં પરણી શક જ નહિ, કારણકે અભ્યાસ આઠ વર્ષની ઉમરે શરૂ થતો અનુશાસન પર્વમાં લખેલું છે કે ‘સ્ત્રી પુરુષો અમળે સહવાસ એ કળિયુગનું સૌથી ખરાબ પરિણામ છે પ્રાચીન સમયમાં તો મધ્ય પણ પુરુષ પુખ્ત ઉમર પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સ્ત્રીનું નામ પણ જાણતો નહિ ”

મહાભારતના મમયની સરવ્યાતમાં વિધવાવિવાહ—અને નિચો ગંગો રીસાજ આનું હતો પતિ જીવતો હોય તો પણ સ્ત્રીથી બીજું લગ્ન થઈ શકતું નનરાજનો બ્રીલકુન પત્તા ન મળ્યો ત્યારે દમ

પત્નીના પિતાએ એતો ફરી સ્વયંવર રચ્યો હતો. પાંડવો દુનમાં રાજપાટ સર્વસ્વ હારી ગયા ત્યારે દુર્યોધને દ્રૌપદીને કીરવોમાંથી કોઇ સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું હતું. ગણપુત્રી સ્ત્રી મદોદરીએ પતિના મરણ પછી પોતાના દીવર વિભીષણ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ આર્ય સ્ત્રી ન હતી, પણ આદર્શરૂપ મણાતા આર્ય રાજ રામની સલાહથી જ એણે ફરી લગ્ન કર્યું હતું. વાલીની વિધવા પણ પોતાના દીવર સુગ્રીવ સાથે રામના ઉપદેશથી પરણી હતી.

મહાભારતના સમયના અંત લાગતા વિધવાવિવાહ પર અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો હતો એમ આદિ પર્વ ઉપરથી જણાય છે.

રાજન્ય કન્યાઓના લગ્નના સમયમાં એક આગળ પડી આવતી વસ્તુ તે સ્વયંવરનો રીવાજ છે. દ્રૌપદી, દમયંતી, સીતા એ સર્વ સ્વયંવર પદ્ધતિથી જ પરણ્યાં હતા; જો કે દ્રૌપદી અને સીતાના સ્વયંવરને “સ્વયંવર” એ નામ આપવું યોગ્ય નથી. “સ્વયંવર” એટલે તો પોતાની મેળે પસંદ કરવું તે—ત્યારે દ્રૌપદી અને સીતા બન્નેના સ્વયંવરમાં તો ઉમેદવારોના શારીરિક બળની જ પરીક્ષા હતી. દમયંતીનો રીતસર સ્વયંવર ચતા પહેલાં નક્કરારાજના મિત્ર હોસના યતનથી દમયંતીને નક્કર પ્રત્યે અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને સલા મંડપમાં આવતા પહેલાં તેણે નક્કરે જ વરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, ત્યાં આવી એને જોઈને અથવા એના ગુણગાન સાંભળીને વરવાનો વિચાર કર્યો નહતો. અથપતિ રાજની કન્યા સાવિત્રીનું લગ્ન તે સાચા અર્થમાં સ્વયંવર કહી શકાય. જો કે આ દૃષ્ટાંતમાં રીતમરનો સ્વયંવર રચવામાં આવ્યો નહતો. પરંતુ સાવિત્રીએ પોતેજ સત્યવાનને પતિ તરીકે પસંદ કર્યો હતો અને માતા પિતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ થઈને પણ એની સાથે પરણી હતી.

બધી જ ક્ષત્રિય કન્યાઓ સ્વયંવર પદ્ધતિથી લગ્ન કરતી એમ જો ન જ કહી શકાય. રામાયણમાં સીતાની સાથે જ એની બીજી પુત્રી બહેનો—બર્મિલા, માંડવી અને અતિક્રીષ્ણના લગ્ન રામના ત્રણ

ભાઈઓ સાથે સ્વયંવર સિવાય જ બન્નેનાં માતાપિતાની ઈચ્છા મુજબ કરવામાં આવ્યાં હતાં. લગ્નમાં એમની યંત્રિતિ લેવામાં આવી હતી એવું પણ રામાયણમાં લખેલું નથી.

કાળક્રમાનુસાર પુરાણો, ધર્મસૂત્રો તેમજ સ્મૃતિઓની પછી આવે છે. પરંતુ સૂત્રો, સ્મૃતિઓ કરતાં લગ્ન-સંબંધી-પુરાણો બહુ બહુ ઉદાર વિચારોનું દ્વિગુણન-કરાવે છે. આંતરગતીય લગ્ન, વિધવા વિવાહ, મોટી ઉમરના લગ્ન ઇત્યાદિ વિશે પુરાણોમાં નજરે પડતા વિચારો સૂત્રો કે સ્મૃતિઓ જેવા સાંકડા જરા પણ નથી. રાજાઓ અને ઋષિઓ સંબંધી વિવિધ કથાઓમાં વર્ણવેલા રીતરીવાજો સૂત્રો કે સ્મૃતિઓના સમય કરતા વેદના અને મહાભારતના સમયને બહુ વધારે મળતા આવે છે. આ મર્વ પરિસ્થિતિને અનુવક્ષીને પુમણોના સમયને સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ કરતાં બહેસો હાથમાં ધરવામાં આવ્યો છે. દેવો, ઋષિઓ અને રાજાઓ સંબંધી અનેકાનેક કથાઓનો જંગલ પુરાણોમાં જરેસો છે અને તેમાંથી એ સમયના રીવાજો વિશે ઘણી માહિતી મળે છે.

પુરાણોના મહત્ત્વમાં ઉચ્ચ ગણાતી ગાંધીઓમાં બહુપત્નીને રીવાજ ખૂબ પ્રસરેલો હતો એ તો નિઃશંક છે. કેટલાક પુરણોની અસંખ્ય પત્નીઓનાં વર્ણન તો અવબત્ત અતિશયોક્તિ જરેલાં હશેજ છતાં એ રીવાજ પુષ્કળ પ્રચાર પામેલો તો હતોજ. વિધ્યુ પુરાણમાં સૌભરિ નામના ઋષિના માધાતા રાજાની પચાસ કન્યાઓ સાથે યુગેલા લગ્નનું વર્ણન છે. કૃષ્ણનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન પોતાનું બાળપણમાં હરણ કરનાર રાક્ષસને મારી એની સ્ત્રી માધાવતી બેડે પ્રથમ પરણ્યો હતો. ત્યાર પછી પોતાના મામા રુદ્રિમની કન્યા માથે એના સ્વયં-વરમાં પરણ્યો. હર્વિંશતી કથા પ્રમાણે વજ્રનાભ નામના રાક્ષસની કન્યા પ્રભાવતીનું હરણ કરી એને પ્રદ્યુમ્ને પોતાની ત્રીજી પત્ની બનાવી હતી.

પાંચ પાંડવોનું દ્રૌપદી સાથેનું લગ્ન એ ગ્રામીન સમયનું બહુ

પતિના રિવાજનું એક જ દષ્ટાંત માધાગણુ રીતે મનાય છે પરંતુ વિષ્ણુપુગણુમા લખેલું છે કે જે પ્રવેત્તસોને પ્રસન્ન કરવા સોમે મરી-
પાને એ બન્ને સાથે પગલાવી વળી એજ પુગણુમા દસ પતિ ધરા
વતી એક સ્ત્રી વિશે પણ ઉલ્લેખ છે.

સૂત્રો અને મૃતિઓમા વિસ્તારથી વર્ણવેલા આઠ પ્રકારના લક્ષ્મી
સમૃદ્ધી વિષ્ણુ પુગણુમા નિર્દેશ કરેલો છે અને એ વિશે ટીકા કરતા
માત્ર એટલું જ લખેલું છે કે “ઋષિઓએ જુદી જુદી માતિઓ
માટે નક્કી કરેલા પ્રકાર પ્રમાણે દરેક જગે લગ્ન કરવું જોઈએ અને
કોઈએ કદિપણુ પૈશાચ વિધિ અનુસાર લગ્ન કરવું નહિ.”

પુરાણોની કથાઓમા રાક્ષસવિવાહની એટલે કન્યાનું હંગુ
કરવાની પદ્ધતિ બહુ લોકપ્રિય જણાય છે કૃષ્ણ અને શકિમણીનું
પ્રખ્યાત લગ્ન જે પણ રાક્ષસવિવાહ કરવાય તેનું વિષ્ણુપુગણુ
અને હરિવંશ બન્નેમા વર્ણન છે ઉપર લખ્યું તેમ કૃષ્ણના પુત્ર
પ્રહુમ્ને પણ વજ્રનાભ નામના દાનવની કન્યા પ્રભાવતીનું હરણુ
કર્યું હતું આનું વેર વાળવા માટે વજ્રનાભના ભાઈ નિકુલ દાનવે
ભાતું નામના યાદવની કન્યા ભાતુમતીનું હરણુ કર્યું કૃષ્ણ અને
પ્રહુમ્ને મળી દાનવને હરાવી કન્યા પાછી મેળવી પરંતુ દાનવનો
ધરદો તો એની સાથે ગાક્ષસવિધિથી વિવાહ કરવાનો જ હશે

પુરાણોના સમયમા પણ સ્વયંવરનો રીવાજ ચાલુ હતો શકિમણી
માટે સ્વયંવર રચવામા આવ્યો હતો પણ નોતરેલા રાગઓમાથી
કોઈ પસંદ થાય તે પહેલા થીકૃષ્ણે એનું હંગુ કર્યું હરિવંશમા
બીજાકે રાગ રત્યવરની વિરદ્ધ પોતાનો મત દર્શાવે છે અને કહે
છે કે એના પોતાના પુત્રની છોકરવાદીને લીધે જ પુત્રીનો સ્વયંવર
રચ્યો છે કૃષ્ણ એની દલીલો તોડી પાડીને કહે છે કે “મનુ અને
બીજા શાસ્ત્રકરિઓ કહ્યું છે કે જે કન્યાના માર્ગમા વિધો મૂકે છે
તે નરકમા જાય છે” પ્રહુમ્ન પોતાના મામા શકિમની કન્યા
સાથે સ્વયંવર વિધિથી જ પરણ્યો હતો

મહાભારતમાના સાવિત્રીના સ્વયંવર પ્રમાણે શુક્રાચાર્યની કન્યા

દેવયાનીનું રાત્રી યયાતિ માથેનું લગ્ન તે સાચા અર્થમાં સ્વયંવર કહી શકાય. અખીઓ માથે વનમાં ગયેલી દેવયાની શિકારે આવેલા યયાતિ ગમ્મને જોઈ મોહિત થાય છે અને પોતેજ વસંતી માગણી કરે છે અને જુદી જુદી ઝાતિના હોવાથી ગાન શુક્રાચાર્યની પણ વાનગી લેવાની સૂચના કરે છે, અને છેવટે નમ્ર થાય છે.

વરુણની સમતિ લીધા વગર પણ કેટલીક વખત લગ્ન થતા ખૂબ ગાન ગવતે પોતાની પુત્રી દેવતીને માટે થોડા વગ શોધવા માટે ધ્રુવાની સનાહ લીધી, અને સનાહ પ્રમાણે દ્વારકામાં બલગામ જોડે પરણાવી દેવતીની સમતિ લેવામાં આવી હતી એવું મધ્ય કેટલાંકે લખેલું નથી. પ્રધુમ્નનો પુત્ર અનિરુદ્ધ હંમગ લાલક થયો ત્યારે કૃષ્ણેજ એના (અનિરુદ્ધના) મામાની છોડરી જોડે એને પરણાવ્યો, અને કદાચ અનિરુદ્ધનો એ સમુદ્ધની ગોદવણીમાં બીનકુલ હાથ નહિ હોય જાનું પાદવની કન્યા જાનુમતીની કથામાં આવે છે કે નિકુલ દાનવ પાસેથી એને છોડાની પછી નારદે એના પિતાને નીધી નાના પાદવ સહદેવ સાથે પરણાવવા સનાહ આપી અને તે મુજબ એને પરણાવવામાં પણ આવી.

અવાચીન સુરાપમાં બને છે તેમ કેટલીક વખત ગુણપ્રકરણી (political) હેતુથી પણ અમુક લગ્ન ગોઠવવામાં આવતું દાનવ વજ્ર નામની પુત્રી પ્રભાવતી સાથે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રધુમ્નનું લગ્ન દાનવોના વિનાશ માટે જ ઈન્દ્રે સુક્રિથી રમ્ય હતું એવી હરિવંશમાં કથા છે. નવર્ગના ગાજહસોને શીખવી ઇદ્ર પ્રભાવતી તેમજ પ્રધુમ્ન પામે પ્રેમરૂતો તરીકે મોકલ્યા અને બન્નેની સમક્ષ અન્યોન્યના રૂપગુણના ખૂબ રખાણ મગન્યા ઇન્દ્ર ધાર્મ્ય કે આમ કરવાથી પ્રધુમ્ન પ્રભાવતીનું હરણ કરશે, એથી દાનવો કાંઈ બગાડ પ્રધુમ્ન સાથે મુદ્દ કરશે અને છેવટે એને હાથે માર્યા જશે. દાનવોએ ધ્રુવા પાસેથી એવું વગદાન લીધું હતું કે દેવોને હાથે એમનું મૃત્યુ ન થઈ શકે પણ

પ્રદુમ્ન તો દેવનો પુત્ર હતો એટલે એને હાથે દાનવો મરી શકે. ધ્રુવની મુજ્જિ આખાદ સફળ થઈ. પ્રથમ નટનું અને પછી મધ-માખીનું રૂપ લઈ પ્રભાવતીના અંતઃપુરમાં પ્રદુમ્ન પ્રવેશ કરી શક્યો. એની સાથે ગાધર્વવિવાહ કરી એનું હઠણું કરી દ્વારકા લઈ ગયો. એને મારવા આવેલા દાનવો એને હાથેજ મગયા.

પુગણોના સમયમાં આતરજાતીય લક્ષો યઈ શકતા ઉપર વર્ણવેલું યજ્ઞાતિ અને દેવયાનીનું લક્ષ માત્ર આતરજાતીય લક્ષજ નહિ પણ પ્રતિયોગ લક્ષ હતું—દેવયાની બ્રાહ્મણ કન્યા હતી અને યજ્ઞાતિ ક્ષત્રિય હતો. દેવયાનીના મનમાં આ માટે લેશમાત્ર પણ સંકેત ન હતો. પણ રાજા જરા અચકાતો હતો અને પ્રથમ દેવયાનીના પિતાની સલાહ લેવાનું સૂચવે છે. શુક પગવાનગી આપે છે ત્યારે પણ રાજા કહે છે, કે “ મને લાગે છે કે આવું કામ કરવાથી મને પાપ લાગશે ” અને શુક એને પાપમાથી ઉગારવાનું વચન આપે છે ત્યારેજ લક્ષ કરવાનું કળ્પ કરે છે. યજ્ઞાતિને આટલો બધો સંકેત થવાનું કારણ એજ હશે કે પ્રતિયોગ લક્ષો મમાજના રીવાજ વિરુદ્ધ હશે.

અલુક્ષ્ય લક્ષો તો જ્ઞાતિની અંદર થતા લક્ષો જેવાજ સામાન્ય હતા. ઋષિ સીમરિ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ક્ષત્રિય માધાતાની પત્નિ કન્યાઓ સાથે પરણ્યો હતો. પ્રદુમ્ન દેવનો પુત્ર હોવા છતાં દાનવ-પત્ની માયાવતી અને દાનવ કન્યા પ્રભાવતી સાથે પરણ્યો હતો.

વરકન્યાની લગ્નવય જાણવા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કશુંજ નથી. પરંતુ રવયવરની પ્રથા બાળવયની સાથે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહિ સીમરિ ઋષિની કથામાં પ્રથમ ઋષિએ માધાતા પાસે કન્યાઓનું માથું કપ્યું. પરંતુ ગર્જનએ એને કન્યાઓની પોતાની પાસે જ જઈ ધરજા ગહેર કરવા કહ્યું. ઋષિ વૃદ્ધ અને કુરૂપ હોવાથી રાજાને ગમતા ન હતા પણ ના કહેવાથી ઋષિ કેાધિત થઈ શાપ દે તેથી એણે કન્યાઓની ધરજા જાણવાનું કહ્યું. રાજાની ખાત્રી હશે કે

આવા ૧૬, ૩૫૬ીન ઋષિ સાથે લગ્ન કરવાની કન્યાઓ ના જ કહેશે પરંતુ કથામાં એમ આવે છે કે પોતાના પ્રભાવથી ઋષિ પુત્રાન્ અને અવતરવાન્ બની ગયા અને એમને જોતાજ ગમ્મની સર્વ કન્યાઓ મોહિત થઈ ગઈ અને એમની જોડે પરણી કન્યાઓ ઉમંગવાયક દોષ સારેજ એમની કચ્છા જાણવાનું બની શકે,

ઉપર કહ્યું તેમ કેરતી અને ભાનુમતી જેવા દાખલામાં માત્ર માતાપિતાની હજીજાનુસાર કન્યાઓ પગલાવાની પણ એ કન્યાઓ બાળક હતી એવું મિદ્ધ કરવાને કશું પ્રમાણ નથી

પુત્રોની લગ્નવય પણ મોટી જ હોય વર બાનવચના હોય તો અથવા વર અને ગણમવિવાહના રીવાજ મળવી શકે નહિ કન્યાની પમદગી બાળન મનાઈ આપતા વિષ્ણુપુગણ મહે છે કે “ગૃહસ્થે એવી કન્યા પસંદ કરવી” છત્યાદિ આ ઉપરથી જણાય છે કે વિદ્યાભ્યાસ કરના બ્રહ્મચારીથી લગ્ન થઈ શકે નહિ

અસંગોત્ર વિવાહના નિયમો બાનત વિષ્ણુપુગણમાં લખેલું છે કે કન્યા ઓછામાં ઓછી વગની માતા તરફથી પાંચ પેઢી અને પિતા તરફથી સાત પેઢી દૂરના મગપણની હોવી જોઈએ પરંતુ વ્યવહારમાં તો મામાની છોકરી સાથે પણ લગ્ન થઈ શકે પ્રચુન્ન અને અનિરુદ્ધ બંને પોતપોતાના મામાની છોકરી જોડે પગપા દતા

હાનના જમાનામાં તો ઘોર પાપરૂપ ગણી શકાય એવા અગમ્ય ગામી (incestuous) લગ્નનો એક દાખલો મત્સ્યપુરાણમાં છે મત્સ્ય પેતાની જ પુત્રી સાથે લગ્ન થઈ હતું મત્સ્યપુરાણમાં પણ મ્યા શ્રવણ કરનાર રાજા મહે છે કે આના કૃત્ય વિશે સાલગી એને બનું દુઃખ થયું અને ક્ષણ મહાપાત્રી એમ ન ગણાયા મત્સ્યગજ જવામ દે છે કે “એવી શક્ય મનુષ્યોના મળવાના મળવે, કાગળ કે એમના શરીર પરમાણુઓના બનેલા છે x x દૈવી શરીરો લુહી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને પચભૂતના બનેલા માનવો માટે એ મહાન બેદ નમજીવો જુદા જુદા છે નહીં કરેના નિયમોના

ગીતમ ધર્મસૂત્ર પ્રમાણે લગ્નના આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:-
 બ્રાહ્મ, આર્ય, પ્રાજ્ઞપત્ય, દૈવ, ગાધર્વ, આસુર, રાક્ષસ અને પૈશાચ.
 બીધાયન ધર્મસૂત્રમા આજ આઠ નામ છે પરંતુ એ પ્રાજ્ઞપત્યને
 આર્યની પહેલા મૂકે છે. આપગ્ન્યમા પ્રાજ્ઞપત્ય અને પૈશાચના નામ
 મૂકી છઠ્ઠા બાકીના છઠ્ઠ નામ આપેલા છે. વમિષ્ઠ ધર્મસૂત્રમા પણ
 છઠ્ઠ નામ છે પણ એમાં અનુક્રમ ભુલે છે. દૈવને આર્યની ઉપર
 મૂક્યો છે. પ્રાજ્ઞપત્ય અને પૈશાચ એમા પણ મૂકી દીધેલા છે. અને
 રાક્ષસવિવાહને ક્ષાત્ર વિવાહ એવું નામ આપેલું છે આસુરને એ
 ‘માનુષ’ વિવાહ કહે છે અને ક્ષાત્રની પછી મૂકે છે.

આ આઠ પ્રકારોના વિવિધ ગુણાવગુણ વિશે ધર્મસૂત્રકારો ભિન્ન
 ભિન્ન મત ધરાવે છે આપગ્ન્ય પોતાના અનુક્રમભાષી પહેલા ત્રણ
 પ્રકાર યોગ્ય ગણે છે અને તેમા પણ જેમ ઉપરના અનુક્રમનો તેમ
 વધારે મારો એમ માને છે. વિવિધ સ્મૃતિઓ માટે કયા પ્રકાર યોગ્ય
 કે કાયદેસર ગણાય એ વિશે એણે કાંઈ લખ્યું નથી. ગીતમના મત
 પ્રમાણે પહેલા ચાર એટલે બ્રાહ્મ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આર્ય અને દૈવ એજ
 કાયદેસર છે પણ એ કહે છે કે “ઋત્વાક્ત્વા મત પ્રમાણે પહેલા
 છ” કાયદેસર છે. એટલે માત્ર રાક્ષસ અને પૈશાચજ ગેરમયદેમર
 કહેવાય એ માન ‘કાયદેમર’ શબ્દજ વાપરે છે. પોતાના મત પ્રમાણે
 કયા ઉચિત કહેવાય તે વિશે કશું લખ્યું નથી વમિષ્ઠે તો મધ્ય
 ભગનો મત દર્શાવ્યો નથી, પરંતુ બીધાયને તો બહુ વિચારથી
 પોતાનો મત લખાવ્યો છે. એના મત પ્રમાણે પહેલા ચાર બ્રાહ્મણો
 માટે કાયદેસર છે, અને તેમા પણ દરેક સદતા કર્મનો પ્રકાર ઉત્તરના
 કર્મ કરતા વધારે યોગ્ય છે “પાઠવા ચાર પ્રકારમા દરેક ઉત્તરના
 કર્મનો પ્રમાણ પોતાનાથી વધતા કર્મના પ્રકાર કરના વધારે પાપમય
 છે. એના મત પ્રમાણે છઠ્ઠી અને સાતમી, આસુર અને ગક્ષસવિવાહ
 ક્ષત્રિયોને યોગ્ય છે, ‘દાર્ણિકે મતા એ એમનું ખાસ લક્ષણ છે’
 ગાધર્વ અને પૈશાચને બીધાયન વેસ્યો અને યદ્ધો માટે યોગ્ય ગણે

છે, “કારણકે (એના મત પ્રમાણે) વૈશ્વો અને ઘરો પોતાની પત્ની કેવી હોય તે બાબત કાંઈ ખાસ કાળજી રાખતા નથી ” વળી એ કહે છે, કે કેટલાકના મત મુજબ ગાધર્વવિવાહજ સર્વને માટે યોગ્ય છે કારણકે “ એ યજ્ઞ્યના અનુગમ હિષ્ટ ગ્રાહ્યો છે.” એ ખીજા કોઈ ગ્રંથના મ્હોકનુ અવતરણુ કરે છે જેમા લખેલું છે કે આસુઃ વિવાહ એટલે કન્યાને મૃત્યુ આપી ખરીદવામા આવે તે સાચો વિવાહજ નથી, અને આ પ્રમાણે ખરીદિલી સ્ત્રી નાચી પત્ની નથી ધાર્મિક ક્રિયાઓમા ભાગ લેવાનો એ સ્ત્રીને અધિકાર નથી અને એને દાસી જેવી જ ગણવી જોઈએ એ પોતે પણ સોલ ખાતર કન્યાવિક્રમ કરનારનો પૂરો નિગ્રહાર કરે છે અને કહે છે કે એવા મનુષ્યો અનત નરકયાતના ભોગવરો

આ આડે પ્રજા માટે જુદા જુદા વિધિ કરવા પડતા વળી એ વિધિનુ વર્ણન પણ બધા ધર્મ સૂત્રોમા મરખુ નથી આપસ્તબ ધર્મસૂત્રમા બ્રાહ્મ વિવાહનુ વર્ણન વિગ્તારથી આપેલુ છે “બ્રાહ્મ નામના વિવાહમા, દપતીએ સાચે કન્યાની ક્રિયાઓ કરવા માટે પિતાએ પોતાની પુત્રી (જમાઈને) આપવી પણ આપતા પહેલા વરનુ કુળ, ચારિય, વિદ્યા અને આરોગ્ય વિશે તપાસ કરવી અને કન્યાને પોતાની શક્તિ અનુસાર અનકાર આપના ” ગૌતમનુ વર્ણન લગ ભગ આલુજ છે “ જો માઈપિતા પોતાની પુત્રીને જે વસ્ત્રો પહેરાવી, અથકાગ્ધી ગણુગારી, વેદાભ્યાસ કરેલા, મારા આગિ-પવાળા, ધણા સગા મનુષી ધગવના અને મારા સ્વભાવના વગેરે આપે તો તે બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય.” વગિધનુ આ વિવાહનું વર્ણન બહુ કુકુ છે, “પાણીની અજલિ અર્પીને પિતા પોતાની પુત્રી વગેરે આપે તો તે બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય ” બૌદ્ધધર્મ વગના ગુણ તપાસવાનુ કહે છે પણ કન્યાને અથકર પહેરાવવા વિશે કશું કહે તો નથી વળી એના મત પ્રમાણે આ વિવાહમા માથુ વર તરફથી આવવુ જોઈએ “ જો પિતા પોતાની પુત્રી બ્રહ્મચારી, કન્યાનું માથુ કગતા વગેરે એની વિદ્યા

અને ચાગિય વિરે પૂરી તપાસ કરીને આપે તો તે બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય ”

ઉપર કહ્યું તેમ આપમળ અને વનિષ્ઠ ધર્મશ્રુતમા પ્રાપ્ત વિવાહનું નામ નથી ગૌતમ દુકામાજ એ વિરે લખે છે—“પ્રાજ પલમા ‘તમે બન્ને સાથે ધાર્મિક ફળને પૂરી કરો’ એટલો વિવાહ મત્ર છે ” બૌદ્ધાયન જરા વીચતથી એ વિરે લખે છે—‘માગ વલ્લ અને અનમા પહેગલી પિલ કન્યા આપે અને કહે, કે ‘આ તારી પત્ની છે એની સાથે ધાર્મિક ફળને બનવ’ એને પ્રાજપતિનો વિાહ કહે છે ”

આ વિવાહના મધ્યમા બધા સૂત્રમરો એક મત છે કન્યાના પિતાને એક માય અને બાદ આપવામા આવે છે બૌદ્ધાયન વધારામા કહે છે કે “નાજ (સગર)ની પહેલી આલુનિ આપ્યા પછી કન્યાનું અહણુ કરુ ”

યત્નો વિાહ કરાવનાર પુરોહિતને કન્યા આપવામા આવે તેને દૈવ વિવાહ કહે છે ગૌતમ અને વનિષ્ઠના મહેવ મુજબ કન્યાને અનમા પહેગળા પડતા

યુવાન જી પુર પગ્ગપર પ્રેમ ખાતર મેલથી સમય બધે એને મર્વ સૂતમરો આધર્વ વિવાહ મ્હે છે એવા વિવાહમા માત્ર જાનનો વિાહ કરવો પડતો કે નહિ તે વિરે એક ધર્મશ્રુતમા લખેલુ નથી માત્ર વનિષ્ઠ મ્હે છે કે વગરન્યા એમજ નાનિના નાવા નેહએ

આમુ-વિવાહમા કન્યાપક્ષને કન્ય આપી કન્યા ખરીવામ આવતી પણ ગુનામ ખરીદી પછી તેને ઉપપત્ની નીતિ ગાખતી એવો એનો અર્થ નહિ દોષ મગ્ગર ગૌતમ મિત્રાય બધાજ સૂતમરો મ્હે છે કે કન્ય આપી કન્યા ‘પલ્લી વનિષ્ઠ આમુરવિવાહને માનુર વિવાહ મ્હે છે

ગણમ વિવાહ એમ્હે કન્યાનું દનમ કરવું બધા સૂતમરો કન્યા પક્ષના માખુમો સાથે સુદ કરવા તેમજ તેમને દનવચ વિરે વખ

છે પરંતુ કન્યા પોતે હરણ કરનાર સાથે જવા ખુશી હોય તોજ રાહમવિવાહ કહી શકાય એવું કાંઈએ લખ્યું નથી.

પૈશાચવિવાહને વિવાહ સાબ્યેજ કહી શકાય ગૌતમ અને બ્રાહ્મણ બન્ને કહે છે કે નિગ્રામા અથવા નિશામા મેલાન પડેલી કન્યાનો મમાગમ કરવો તેનું નામ પૈશાચવિવાહ કહેવાય આપમ્તબ્ધ અને વમિષ્ઠે આ વિવાહનું નામજ લખ્યું નથી તે ઉપરથી જણાય છે, કે એ રીતમગનો વિવાહ ગણાતો નહિ હોય.

સૂત્રોના મતમુજા આતરગતીય વિવાહ બહુ છટથી થતા વસિષ્ઠ કહે છે કે “બ્રાહ્મણને જ્ઞાતિના કમાનુચાર ત્રણ સ્ત્રી પરણવાની રજા છે, ક્ષત્રિયને એ અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રને એ એ.” બ્રાહ્મણ એ પોતાની જ્ઞાતિની, એક ક્ષત્રિય અને એક વૈશ્ય સ્ત્રી પરણતો ક્ષત્રિય એ પોતાની જ્ઞાતિની અને એક વૈશ્ય સ્ત્રી પરણતો વૈશ્ય અને શૂદ્રો તો પોતાની જ જ્ઞાતિની એ એ સ્ત્રી પરણી શકતા પ્રસિધ્ધતા મત મુજબ ત્રણે દિવસ ગણાતી જ્ઞાતિનો ગાંધ પુરત શૂદ્ર જ્ઞાતિની સ્ત્રી પરણી શકે નહિ જો કે પછી પોતજ દિવસે શૂદ્ર સ્ત્રી વૈદિક મંત્રોચ્ચાર સિવાય પરણનાની રીત આપતા વટલાક આધાર રૂપ વાક્યો બીજા પ્રયોગ થી દાખ છે પણ એ પોતે તો એની વિરુદ્ધ જ છે અને કહે છે કે એથી “કુટુંબની અધેયતિ થાય છે x x મૃત્યુ પછી રત્ન મળતું નથી બ્રાહ્મણના મત પ્રમાણે તો શૂદ્ર સ્ત્રી પરણવામા બાધ નથી આથી બ્રાહ્મણને આ ક્ષત્રિયને નણ્ય, વૈશ્યને બે અને શૂદ્રને એક સ્ત્રી પરણનાની મન હતી શૂદ્ર સિવાય દરેક એક પોતાની જ્ઞાતિની અને બાહ્યની પોતાથી ઉતરતી જ્ઞાતિઓની સ્ત્રી પરણી શકે આવા દરેક દાખનામા પુરવની પોતાની જ્ઞાતિની સ્ત્રી જ પતિની ધાર્મિક ક્રિયાઓમા લાગ લઈ શકતી.

પહેલું લક્ષ્ય પોતાની જ જ્ઞાતિની સ્ત્રી સાથે થઈ શકે એવો કેવાય નિયમ હશે ગૌતમ અને વસિષ્ઠ બન્ને લખે છે કે બ્યારે બ્રાહ્મણોનો વિવાહ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે એણે પોતાની જ્ઞાતિની

કન્યા પગલુથી પ્રતિલોભ વિવાહ જેમા વગર કન્યાની સ્વાતિ
ઉઘી હોય તે ઘણે ભાગે નહિ થઈ શકતો હોય, કારણ કે એ
ધર્મસૂત્રમા એ વિશે મુશ્કેલી જ લખ્યું નથી

લગ્ન વિષયમા સ્વામિ મિત્રાચ બીજા પક્ષ અકુશ હતા વગર કન્યાના
ગોત્ર અને પ્રવર જુદા હોવા જ જોઈએ વસિષ્ઠ અને ગોત્રમ બન્નેના
મત મુજબ પિત્ર તરફથી છ પેઢી અને માત્ર તરફથી ત્રણ પેઢીની
આદર લગ્ન થઈ શકે નહિ બીધાયન કહે છે કે જો પ્રથમ પુત્ર બ્રાહ્મણ
જુના પોતાના જ ગોત્રની સ્ત્રી સાથે નમ્ન કરે તો પછી એ સ્ત્રીને
માતા તુલ્ય ગણીને પાગલી એવા લક્ષ્યથી મતાન થયું હોય તો તે
મતાનને અમુક 'કૃષ્ણ' નામનું ગ્રાંથક્રિત કરવું પડતું

વેદના કે સમાયજીમદ્વારાતના મમયમા વિધવાવિવાહની
જોડતી છૂટ હતી તેથી ધર્મસૂત્રના મમયમા ન હતી કદાચ વિધવા
પુનર્નિશ્ચય કરી શકે એ બાબત નિયમો ધર્મસૂત્રમા આપેલા છે પરંતુ
વિધવાવિવાહ એ બહુ ઘણું ગણાતો નહિ. જે કન્યાનો પતિ નમ
પછી તત્કાલ મૃત્યુ પામે તેને ફરી પગલુવાની પગવાનગી હતી
વમિષ્ઠ કહે છે કે "કન્યાનો વાગ્દાત પતિ જનની અગ્નિ આધ્યા
પછી પરંતુ વૈદિક મત્રોચ્ચાર મહિત વચ્ચે પહેલા મૃત્યુ પામે
તો એ કન્યા માત્ર એના પિતાની જ છે" એવી માત્ર વાગ્દાત
(સગાઈ) થયા પછી પતિ મૃત્યુ પામે તો જ કન્યાનું ફરી લગ્ન થઈ શકે
આગળ જતા જગ વધારે ઉઘર થઈ વૈદિક મત્રોચ્ચાર સહિત લગ્ન
થયા છતાં વિધવાને ફરી પગલુવાની વામઃ છૂટ આપે છે-પરંતુ
દપતીનો મદવાસ ન થયો હોય તો જ બીધાયન પક્ષ એજ શરતે
વિધવાવિવાહની છૂટ મુકે છે નિયોગ એજ સત્તાનગ્નિન વિધવા
સત્તાનગ્નિન માટે મૃત પતિના શ્રાદ્ધ કે સગા સાથે સબ્ધ બાધે
એ રીતજ સામાન્ય હોય એમ જણાય છે પરંતુ પતિ સ્ત્રીને
છોડીને ચાલ્યો ગયો હોય તો પક્ષ "નિયોગ થઈ શકતો વસિષ્ઠના
મત મુજબ નવાનવાગી વિધવા પક્ષ "નિયોગ" કરી શકે પતિએ

ત્યાગ કરેલી સ્ત્રીએ ફરી પગલુતા પહેલા ટેટલા વર્ષ વાટ જોવી તે
 પણ વસિષ્ઠધર્મશ્રુતમા લખેલું છે આઠાણુ સ્ત્રીને સૌથી વધારે વર્ષ
 અને એથી ઉતરતી ગણાતી ગતિની સ્ત્રીઓને ક્રમાનુસાર યોગ
 વર્ષ વાટ જોવી પડતી ફરી પરણેલી સ્ત્રીના પુત્રની પદની કુટુંબમા
 ખીજ સામાન્ય પુત્રો કરતા ઉતરતી ગણાતી કુમારિકાના પુત્રના
 જોવાળ એને ગણનામા આવતો અને પિતાની મિશ્કતમા ભાગ
 મળતો નહિ જો ખીજે કાયદેસર ગણાતો પુત્ર ન હોય તોજ મીશ્ક
 તનો ચોથો ભાગ મળતો બૌધાયનના વિચાર આ કરતા ઝેજ નધારે
 ઉદાર છે અને કહે છે કે ફરી પગલેલી સ્ત્રીનો પુત્ર એ કુટુંબનોજ
 માણુમ ગણાય જો કે એ પણ ફરી પરણેલી સ્ત્રીના અને કુમારિકાના
 પુત્રને મરખાળ ગણે છે વસિષ્ઠના મત મુજબ ફરી પરણેલી સ્ત્રી
 એટલે પુરુષત્વહીન, જ્ઞાનિનહિષ્ટત અભિનયિતરાજા કે મૃત્યુ પામેલા
 પતિની સ્ત્રી ફરી લગ્ન કરે તે બૌધાયન માત્ર પુરુષત્વહીન પતિનો
 ત્યાગ કરી ખીજને પગલેલીનેજ ' ફરી પગલેલી સ્ત્રી ગણે છે

વસિષ્ઠધર્મશ્રુત પ્રમાણે ખીજે પતિ પહેલાના કુટુંબનોજ
 હોવો જોઈએ અથવા એનો મધી સગો સર્પિડ તર્પણુ કરનાર,
 મૂળ એજ કુટુંબમાથી ઉતરી આવેનો હોવો જોઈએ x x " પરણુ
 બ્યા સુધી એના કુટુંબનો માણુમ હોય ત્યા સુધી નિધનાએ કદિ પણ
 પારકા સાથે મનુષ્ય બાધવો નહિ ' જ્ઞાતમનો અભિપ્રાય એવો છે કે
 વિધવાએ ખીજ પતિ સાથે સબધ બાધતા પહેલા પોતાના ગુરુની
 અનુમતિ લેવી એ માત્ર સત્તાનરહિત નિધવાનેજ નિયોગની છૂટ આપે
 છે, અને કહે છે કે નિયોગ પછી મેથી વધારે પુત્ર ઉત્પન્ન ન કરવા
 વસિષ્ઠ કહે છે કે "ચિત્તભ્રમવાળા, અનીતિમાન, રોગી કે વ્રદ્ધ પિત્ર
 વાને નિયોગની છૂટ આપવી નહિ નિયોગ માત્ર સત્ત્વનપ્રાપ્તિ માટેજ
 યથ શકે, મીશ્કત મેળવનાની આશાથી નહિ એથી ઉતરે એ 1
 મત પ્રમાણે એ સ્ત્રીને "ભોગક, વચ્ચો, જ્ઞાન અને લેપનતુ' ખર્ચ
 પહેલા પતિની મીશ્કતમાથીજ મળવું જોઈએ પ્રથમ પતિનું મૃત્યુ

અને નિયોગ વચ્ચે વર્તિતના મનાનુમાર ૭ મહિનાનું અને બેઠાણા-
નના મત પ્રમાણે ૯થી ૧૨ મહિનાનું અંતર દોષુ જોઈએ આપમ્તજ
નિયોગની વિરદ્ધ છે એ માને છે કે વૈધવ્યનત પાળવાથી પગ્ગોમાં
મગ્ગુ સુખ નિયોગથી હિતવન્ન કરેલા મતાનના સુખ કરતા
ચ્છીયાનુ છે

પુત્રવૃદ્ધિ વખતે એક વિધિ કવો તે પ્રાપ્ત સૂત્રમા લખેલું નથી
નિયોગનું વર્ણન જેના એને લાગ્યે જ થઈ શકાય એ તો
પુત્રપ્રાપ્તિ માટે નાવ પ્રાપ્ત પુરુષ સાથેનો સહવાસ જ હતો અને
એ પુરુષ પછી થતું જ મરના પતિનો ભાઈ જ દોષ એટલે નિયોગ
માટે ૧૨ મહિના વિધિની જરૂર ન ગણાય એમ નવાઈ જેવું નથી જ

વેદના ક્રમકાળાનના મતમા જેમ ઉપરના પુત્રાન જ
લગ્ન થતા તેવું ધર્મસૂત્રોના મતમા દોષ એમ લાગતું નથી કન્યાના
લગ્નવય મનુષ્યમા સૂત્રમરો ૧૨ માં પ્રવિચારો ધરાવે છે દરેક
ધર્મસૂત્રમા એ વિચારમા પગ્ગવિગ્રાહિ વિચારો દર્શાવેલા છે પગ્ગુ
એક દર સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં લગ્ન થાય એની તરફેણમા બધા
સૂત્રમરોનો મત છે ગૌતમ કહે છે કે “સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં
કન્યાનું લગ્ન કવું જોઈએ જે એ પ્રમાણે કવવાનું સુત્ર તે પાપમા
પડે ૮ કેટલાકના મત પ્રમાણે તો કન્યા વચ્ચે પડેગવા માટે તેની
પછી પડેલા લગ્ન કરી દેવું જોઈએ ” પગ્ગુ વસિષ્ઠના અભિપ્રાય
પ્રમાણે જીની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પછી કન્યાએ ૧૨ વર્ષ પાટ
જોવી, અને પછી પોતાની જ શાંતિના વગ નારે વિવાદ કવો
આમ કન્યા પછી તરત જ જીલ પ્રવેશમાથી એની મતનજનું અંત
તરત દરે છે કે જેમ બને તેમ જોઈએ એને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા
પહેલાં, કન્યાનું લગ્ન કરી દેવું આવશ્યક જના જીને એવો પગ્ગુ
અભિપ્રાય દાખી બતાવે છે કે કન્યા વચ્ચેરહિત દયામા મળી દોષ
તેજ મમમે એનું લગ્ન કરી દેવું મળ્યું કે “પિતાના ધર્મમાં જીની
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે પિતાને પાપ લાગે છે ” વસિષ્ઠે આ અભિ

પ્રાય વિગે પોતાનો કસો મન દર્શાવ્યો નથી તેમજ એ દોનો અભિ-
પ્રાય છે તે પણ જણાવ્યું નથી. બીધામન પણ ભાર દબને કહે છે
કે કન્યા વસ્ત્રરહિત રમતી હોય તેજ મમથે પિતાએ એનું લગ્ન કરવું
લેખ્ય છે. મદ્યુલુશાસ્ત્રી વર ન મળે તો ગ્રુણીન લેકે પણ પરણાવી
દેવી પરંતુ સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાને ઘરમાં રાખવી નહિ
એવો એનો મન છે.

લગ્ન સમયે વરની ઉંમર કેટલી હોવી લેખ્ય છે તે કોઈ સૂત્રકારે
રખ્ય કહેલું નથી. પરંતુ વિદ્યાર્થીએ કરવાના અભ્યાસ વિગે તેમજ
અભ્યર્ચનાવસ્થામાં ગુરને ઘેર રહેવા વિગે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું
છે. આ ઉપરથી એમ માની મકાય કે કન્યા પેડે પુવાનતા લગ્ન
મંદિરમાં ઉતાવળ કરવામાં આવતી નહિ. આ મુજબ વર અને
કન્યાની ઉંમરમાં ધણો તફાવત રહેતો હશે. ગુરકે ચોવીસ વર્ષની
ઉંમર સુધી અભ્યર્ચારી રહી વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને કન્યાને તો વસ્ત્ર
રહિત દસામાં રમતી હોય ત્યારે જ પરણાવવાનું લખેલું છે એટલે બહુ
મહુ તો સાત આઠ વર્ષની કન્યા હોય. લગ્ન સમયે કન્યાની વય
આટલી નાની હોવાનું ખામ ભાર દબને લખેલું છે, એટલે માંધર્વ
વિવાહ તો એ સમયમાં અપવાદરૂપે કોઈક જ થતા હશે.

લગ્ન સમયે કન્યા આટલી નાની હોય એટલે વેદના સમયની
માફક મેળે વર પમદ કરવાનો સવાલ તો રહેતો જ નથી. કન્યાની
સંમતિ લગ્નમાં લેવી એવું કોઈ મુત્રોમાં લખ્યું જ નથી, અને લખ્યું
હોય તો પણ એની વય એટલી નાની હોય કે કોઈ પણ વિષયમાં પોતાનો
અભિપ્રાય આપી શકે નહિ, તો લગ્નના વિષયમાં તો ન જ આપી શકે.
અથા જ સૂત્રકારો કન્યાનું “ દાન ” કરવા વિગે લખે છે તેમાં નવાઇ
જેવું નથી જ. આટલી નાની કન્યા પોતાની મેળે પરણી શકે જ
નહિ—પિતા એનું દાન જ કરે. ગૌતમ એક જગ્યાએ કહે છે કે
“ કલ્પકરુદિત પુત્ર સાથે સ્વેચ્છાથી કન્યાએ લગ્ન કરવું ” પણ
પીત્ત જ વાક્યમાં એકદમ પોતાનો મત બદલી દબને કહે છે કે

“કન્યાને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં પરણાવી દેવી.” અને ભાર મૂકી જણાવે છે કે “જે આ કર્તવ્ય ચુકે તે પાપમાં પડે છે.” વસિષ્ઠનો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી કન્યાએ ત્રણ વર્ષ વાટ જોવી, અને બીજાઓના મત એ ટાકે છે તે પ્રમાણે સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કન્યાને પરણાવી દેવી જોઈએ. આ બેમાંથી જનનાએ કયો મત ગ્રહણ કરવો તે વસિષ્ઠ નક્કી કરી શકતો નથી; આથી કન્યાને સ્વેચ્છાથી લગ્ન કરવા છૂટ આપવી કે નહિ તે બાબત એ અભિપ્રાય આપી શકે નહિ. બૌદ્ધાયન પણ કન્યા એળે વગ્ની પસંદગી કરે એ બાબત પરસ્પરવિરોધ વચનો ઉચ્ચારે છે. પહેલાં તો ૨૫૪ કહ્યું છે કે સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કન્યાનું લગ્ન કરવું જ જોઈએ. પછી કહે છે કે ત્રણ વર્ષ દર્મ્યાન જે પિતા કન્યાનું લગ્ન ન કરે તે મહા પાપમાં પડે છે. પરંતુ કયા ત્રણ વર્ષ દર્મ્યાન તે બીજકુલ ૨૫૪ કહેલું નથી. વળી એમ પણ કહે છે કે વિવાદરોગ્ય કન્યાએ પિતાની આજ્ઞા માટે ત્રણ વર્ષ વાટ જોવી; પરંતુ તે પછી પોતે જ વર પસંદ કરી લગ્ન કરવું. અહિં પણ કયા ત્રણ વર્ષ તે સમજાતું નથી. એકંદરે ધર્મસૂત્રોના અભ્યાસથી જણાય છે કે પિતા જ કન્યાનું લગ્ન કરતો અને સ્વેચ્છાથી વર પસંદ કરવાની રીત તો ન છૂટકે જ ગ્રહણ કરવામાં આવતી.

આનુરવિવાહ જેમાં કન્યાવિક્રય થતો તેને બધા જ સૂત્રકારો વખોડી કાઢે છે. પરંતુ વખોડવાનું કારણ તો વિક્રય જ છે—સંભતિ વિના કન્યાને પરણાવી દેવા વિરુદ્ધ કોઇને કશું કહેવાનું નથી. ગાંધર્વ વિવાદ જેમાં વરકન્યા પરસ્પર પસંદગીથી પરણતા તેને લગ્નના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે ગણાવ્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ સામાન્ય પ્રમાણે કાષ્ઠક જુદું દશે એટલે સામાન્ય રીતે લગ્નમાં વર કન્યાની પસંદગી પૂછવામાં આવતી નહિ હોય. વળી ગાંધર્વવિવાદ તે ઉચિત પ્રકારના વિવાદમાં ગણાવેલો હોવાથી તેમાં પણ એવી જ રીતે

છે કે લગ્ન માત્ર માતાપિતાની ઇચ્છાનુસાર જ થતા હશે—વરકન્યાની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ.

સૂત્રોના મતમત્રા મમાજ્ઞમા લગ્નનું ધ્યાન કેવા પ્રકારનું હતું તે ધર્મસૂત્રો ઉપરથી જાણી શકાય છે. લગ્નવિધિ કેવા પ્રકારનો થતો તે વિષે ગૃહ્યસૂત્રોમાંથી જાણી શકાય છે. ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી જાણાય છે કે એ મતમત્રા માદા લગ્નવિધિની આસપાસ ઊદ્દિગ્ધોના શુભગા વીંટાવા માડવા હતા. લગ્ન એ બે અન્યોન્ય મનેદથી દ્રવ્યના હૃદયોનું એકમ મટી જઈ વિસ્તૃત ધર્મ ક્રિયારૂપ બની ગયું હતું આજની પેઠે ગૃહ્યસૂત્રોના વક્ત્રમાં પણ વરકન્યાની યોગ્ય પમદગી કરતા ક્રિયા-કાંડને વધારે મહત્વ અપાતું.

સામ્યાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કન્યાનું માગુ કરવાના વિધિથી શરૂઆત કરવામાં આવી છે, વરની તરફથી માગું કરનારા કન્યાને ઘેર જાય છે. ત્યાં પદ્મોદયને વળુ નામ અને કુળ જણાવી માગુ કરે છે. માગું કબુલ કરવામાં આવે તો કન્યાનો કુલપુરોહિત કન્યાને આશીર્વાદ આપી એના માથા ઉપર કુમ, ચોખ્ખા, જવ, અને સુવર્ણથી ભરેલું પાત્ર મૂકે. મૂકતા પહેલાં માગુ કરનારા એ પાત્રને હાથ લગાડતા. આ વાગ્દાન (સગાઈ) કરવાનો વિધિ હશે એમ લાગે છે આપ-સ્તંબ માગુ કરનારા મોકલવા વિષે લખે છે પણ સામ્યાયન પેઠે વિસ્તારથી વાગ્દાન વિધિનું વર્ણન કરતો નથી આશ્વભાયાન અને ગો બીવ કાળજીથી કન્યા પસંદ કરનાનું લખે છે પણ વાગ્દાન વિધિ વિષે કશું જ લખતા નથી. ખાદીર અને પાસરકર માત્ર લગ્નવિધિનું જ વર્ણન કરે છે.

લગ્નના વિવિધ પ્રકાર વિષે વિસ્તૃત વિવેચન આશ્વભાયાન ગૃહ્ય સૂત્રમાં જ છે. ધર્મસૂત્રોમાં જે આદ્ય પ્રકાર લખ્યા છે તે જ વિષે એ લખે છે. એનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે—બ્રાહ્મ, દૈવ, બ્રાહ્મપત્ન, આર્ષ, ગાધર્વ, આસુર, પૈશાચ અને રાક્ષસ. આસ નોંધવા લાયક

એટલું જ છે કે પૈશાચને રાક્ષસની ઉપર મુકયો છે. આડે પ્રકારનું વર્ણન લગભગ ધર્મસૂત્રોનાં જેવું જ છે માત્ર પૈશાચવિવાહમાં કન્યા બેશુદ્ધ હોય એવું લખ્યું નથી નિવિધ જ્ઞાતિઓને મારે કયા પ્રમાણે યોગ્ય છે તે વિશે એણે પ્રાપ્ત જાનનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી પહેલાં મારે પ્રમાણના નિધિથી કેટલા પૂર્વજ અને કેટલાક વંશજનો ઉદ્ધાર થાય એ-જ એણે જણાવ્યું છે એના મત પ્રમાણે બ્રાહ્મ વિવાહથી બાર પૂર્વજ અને માર વંશજોનો ઉદ્ધાર થાય છે, દૈવથી દમ, પ્રાણપત્યથી આઠ અને આર્યથી માત્ર બીજા ચાર પ્રકારના ગુણ હોય વિશે કશું લખ્યું નથી

કન્યાની પસંદગી બાબતમાં સામ્યાયન કહે છે કે કન્યા પ્રમાણુમાં અવયવવાળી અને નુવાળા કેશવાળા હોવી જોઈએ અને ગળા પર વાળની બે લટ જન્મણી તરફ વળતી હોવી જોઈએ એના મત પ્રમાણે આ મગનસૂચક ચિહ્નો છે, અને એ માને છે કે આવા લક્ષણવાળી કન્યા જરૂર જ પુત્રોને જન્મ આપે આશ્વસાયનના મત પ્રમાણે માત્ર મગનસૂચક ચિહ્નો યોગ્યતાનું પ્રમાણુ નથી વળી સામ્યાયન વરના ગુણ હોય જોવા વિશે કશું કહેતો નથી પણ આશ્વસાયન તે પણ જોવાનું કહે છે વર અને કન્યા બંનેના કુળની માતા તેમજ પિતા તરફથી તપાસ કરવી એ યોગ્ય ધારે છે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે નૃ બુદ્ધિમાન હોવો જોઈએ અને કન્યા બુદ્ધિમતી, સુદર અને માગ ચારિત્રવાળી તેમજ રાગમુક્ત હોવી જોઈએ જો આ ગુણો વિશે વરને મનજણું ન પડે તો એણે માગીના આઠ ગોળા બનાવવા ગોળા માટે માગી આ પ્રમાણે જગાએથી લેવી—વર્ષમાં બે પાક ઉતારનાર ખેતર, ગાયની ગમ્ભાણ, ચણવેદી, ઉનાળામાં સૂકા ન જતું હોય એવું ખામોચીયું, જુમાર રમાતો હોય એવી જગા, ચાર રસ્તા મળતા હોય ત્યાંથી, ઉજ્જડ જમીન અને રમરાત પસંદ કરેલી કન્યાને આ આદ્યમાથી એક ગોળો ઉપાડવા કહેવું જો પહેલી જગાને ગોળો ઉપાડે તો બાકીનું કે એ કન્યાની સંતતિ ખાધે પીધે

સુખી મહેરો, ખીન્નમાથી ઉપાડે તો એને પશુધન ધણુ મજો, ત્રીજા-
માથી લે તો દિવ્ય તેજના અમાગવાળી થશે એમ જાણુવુ, ખાખો-
ચીરાની માગીને ગોગા ઉપાડે તો સમજવુ કે એને સર્વ પ્રકારની
મ પતિ મળશે, જુગાર રમવાની જગાની માગીને ગોગા લેનાર કન્યા
જુગારી થશે એમ જાણુવુ આગ રમતાની માટીનો ગોગા લે તો કન્યા
ભટકતી થશે એમ સમજવુ સાતમી અને આઠમી જગાના ગોગાને
અનુક્રમે ગરીબાઈ અને પતિનુ મૃત્યુ લાવનાર જાણુવા

ગોબીન એટલુજ કહે કે કે કન્યામા મીતમગ્ના મારગિક
લક્ષણો ટોના જોઈએ પણ એ લક્ષણો કયા તે વિષે શુ અષ્ટ
કેરુ નથી એવા લક્ષણવાળી કન્યાને અભાવે ગોબીન પણ આશ્ચ
સામન માફક આજ જગાએથી માટી લાવી આજ ગોગા કગ્વાનુ
કહે કે આજ જગા આશ્ચનાયનમા છે તેની તેજ છે પણ કમમા
એજ ફેફ્ફાર છે યજ વેદી, બિનગ, ખાખોચીયુ, ગાયત્રી મંત્ર, ચાર
રમ્તા, જુગારખાન, અમ્મખાન અને ઉજ્જડ જમીન વગી એક નનમો
ગોગા આજે જગાની માગી બેગી કરી બનાવવાનુ એ લખે છે હરેક
જગાનો ગોગા રોનો સૂચક છે તે વિષે ગોબીને શુ લખ્યુ નથી એ
માત્ર એટલુજ કહે છે કે પહેલી ચાર જગામાથી એકનો ગોગા
ઉપાડનાર કન્યાજ પસંદ કરવી અને કહે છે કે પેટનાકના મત પ્રમાણે
નવમો ગોગા પણ સારો મગી શમય એક ફેફ્ફારો ગોબીન લખે છે
કે કન્યા વગર ગતા જુદા જોતની હોવી જોઈએ અને એની માતાની
મરિંક ન હોવી જોઈએ 'નમ કન્યા' વ્રત ગણાય એમ એ માને છે
એટલે સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થયુ ન ટાપ એની કન્યા એમ અર્થ હશે
દિગ્વધરેશિનુ પણ આ અભિપ્રાયને ટેમ આપે છે એજ એક ન
હોવુ જોઈએ તેમજ કન્યા માત્ર પોતાનીજ માતિની હોવા ઉપગત
પોતાનાજ દેશની ટોની જોઈએ એમ એનો મત છે

કન્યાનો પિતા માથુ કમુન રાખે સારે વરે યજ કરવો એમ
સાખ્યાયન લખે છે. કન્યાની પોતાની મમતિ વિશે એકે શુભસૂનમા

લખેલુ નથી તેથી ધારી થાય કે એની મંમનિ લેવામા આવતી નહિ હોય

ચર પૂરે થયા પછી લગ્ન વિધિ કરવામા આવતા સૌથી પ્રથમ વિવિધ પ્રમાણની ઔષધોના ઇલાજ અને સુગંધિત પદાર્થો નામેના જલથી ધ્યાને એના પિતાના ઘરમા રનાન મગવવામા આવતુ એમ માખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્ર ઉપરથી જણાય છે જોબીનગૃહ્યસૂત્રમા ત્રીતામ, જવ અને મીંગથી પાણીને સુગંધિત કરવાનું નિષ્ક્રુ છે અને એમ પણ લખ્યુ કે કે ધ્યાની મર્ધ મખીએ એના ઉપર પાણી છાંતી આ પમાણે મત્ર લણવો- હે મમ ' ' તાક નામ જણુ છુ, તુ નામથી જ મમ્ન (માદક) છે ' ખાદીર ધ્યાને ધ્યાન મગવવાનું લખે છે પણ એ ધ્યાનને ત્રિધિરૂપ ગણ્યુ નથી ખીજા સૂત્રકારોએ ધ્યાન વિરે ખીનકુન લખ્યુ નથી

ધ્યાન રનાન કરી સે એમ્ને ચાગ અથવા ચાર સ્ત્રીઓએ જલ મરુ એમ માત્ર સાખ્યાયન લખે છે એ કોઈ અગત્યનો વિધિ હોય એમ લાગતુ નથી ધ્યાને નવુ રંગેલુ કે ત્રણ વસ્ત્ર પહેગવતુ એમ પણ માખ્યાયનજ કહે છે ખીજા સૂત્રકારો વચ્ચે મુ હોવુ જોઈએ તે વિરે કશુ લખના નથી સુત્રતિઓને માથે લર્ધ વરે ધ્યાને ઘેર લગ્નવિધિ મગવા જવુ એમ પણ માત્ર માખ્યાયનજ લખે છે વેદના મમયમા યતુ અને આગે પણ થાય છે તેમ ત્રિધિ ધ્યાને ઘેર જ થનો દશે એમ માની મમય માણુ કે જો મર્ધ રંગાર હોય તો કોઈ સૂત્રમા નો એ વિરે લખેજ લખ્યુ નથી તેનો અર્થ એજ કે એ નો મામાન્યજ રીવાજ દનો એમ મમજવાનુ

ધ્યાનો ઘેર પહોચીને તરત વર એને એક વચ્ચે ઉપદાગ તરીકે આપે એ રીવાજ બહુ મામાન્ય દશે માર્ત્તુ કે ધ્યાખ્યગ સૂત્રકારો એ વિરે લખે છે, અને ધ્યાને એ વસ્ત્ર વરે પહેગવતુ એમ પણ વગમમ બધા કહે છે

કન્યાને સાહુડીનું સીસોળીયું આપવું, વરકન્યા અન્યોન્યને દર્પણ
બતાવે વિગેરે વિધિઓ જે આજે પણ પળાય છે તે શૃલસૂત્રોના
સમયથી ચાલ્યા આવે છે. સાખ્યાયને આ વિધિઓનું વિગ્તારથી
વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રસંગે ઉચ્ચારવાના વેદ મંત્રો પણ એ આપે છે.
“વિચાર એની શર્યાના ઝોશીકા રૂપે હતો, દષ્ટિ એની આખોના
અંજન રૂપે હતી” ઇત્યાદિ શબ્દો અભિષેક વખતે ઉચ્ચારવામાં
આવતા વર કન્યા બન્નેનો અભિષેક કરવામાં આવતો કે જેમાંથી
એકનો તે વિશે કશું લખેલું નથી. ઓઠનાખર્ગ ધારે છે કે બન્નેનો
અભિષેક ઠાઈ ત્રીજી કરવું. પારાસ્કર કહે છે કે બન્નેનો અભિષેક
કરવો પણ ઠાણે કરવો તે સ્પષ્ટ કરેલું નથી. ગોબીલ અને ખાદીર
શૃલસૂત્રમાં આ વિધનો ઉલ્લેખ જ નથી. સાખ્યાયન અને પારાસ્કર
બન્નેમાં અભિષેક વખતે ઉચ્ચારવાનો ઋગ્વેદનો મંત્ર એકજ છે—
“વિન્ધના દેવો અને જલનિધિ આપણા હૃદયોનું ઐક્ય સાધો”
ઇત્યાદિ. કન્યાને સીસોળીયું આપવું, એના શરીર પર મધૂકના ફૂલ
બાંધવા, વરકન્યાએ અન્યોન્યને આરસી દેખાડવી વિગેરે વિધિઓ
માત્ર સાખ્યાયન શૃલસૂત્રમાં આપેલા છે. આ છેલ્લા એ વિધિ વખતે
ઉચ્ચારવાના જે વેદના મંત્રો આપેલા છે તેમને એ વિધિ સાથે
કશોજ સંગઘ નથી આરસી બતાવતી વખતે ઉચ્ચારવાનો મંત્ર છે
તેને તો લક્ષના કોઈ વિધિ માથે કે લક્ષ સાથે પણ ઠાઈ પ્રકારનો
સંગઘ નથી, મંત્રના શરૂઆતના શબ્દોને લીધે આ મંત્રને જૂલમાં
વિવાહમંત્રો ગણવામાં આવ્યા છે +

હાલ આ બધા વિધિઓ કન્યાદાન વિધિ અને વિનાહલોમની
વચ્ચે યાગ છે. પરંતુ સાખ્યાયન શૃલસૂત્રમાં વરના આવ્યા પછી
તરત એટલે કન્યાદાન વિધિની પહેલા કરવા એમ લખ્યું છે

ખાદીર અને આપરતબ માત્ર કન્યાના રનાન વિશેજ લખે છે.
સાખ્યાયને આપેલા બીજા કોઈ વિધિ વિશે ઉલ્લેખ નથી

લખેલું નથી તેથી ધારી શકાય કે એની સમતિ લેવામાં આવતી નહિ હોય

યદુ પૂરો થયા પછી લગ્ન વિધિ કરવામાં આવતો સૌથી પ્રથમ વિવિધ પ્રકારની ઔષધો, કળા અને સુગંધિત પદાર્થો નાખેના જલથી કન્યાને એના પિતાના વસ્ત્રો રનાન ડ્રાવવામાં આવતું એમ સાખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્ર ઉપન્યી જણાવે છે ગોબીન્દગૃહ્યસૂત્રમાં કથીતાક, જન અને મીંગથી પાણીને સુગંધિત કરવાનું લખ્યું છે અને એમ પણ લખ્યું છે કે કન્યાની કાઠી સખીએ એના ઉપર પાણી છાંટી આ પમાણે મત્ર લખવો-“ હે કામ ! હું તારું નામ જાણું છું, હું નામથી જ મદન (માદક) છે ” ખાદીર કન્યાને આન કગનવાનું લખે છે પણ એ રનાનને વિધિરૂપ ગણ્યું નથી ખીજા સૂત્રકારોએ આન વિશે ખીનકુલ લખ્યું નથી

કન્યા આન કરી લે એટલે સાર અથવા આઠ સ્ત્રીઓએ નૃત્ય કરવું એમ માત્ર સાખ્યાયન લખે છે એ કાઠી અગત્યનો વિધિ હોય એમ લાગતું નથી કન્યાને નવુ રંગેલું કે કોઈ વસ્ત્ર પહેરાવવું એમ પણ સાખ્યાયનજ કહે છે ખીજા સૂત્રકારો વસ્ત્ર કેવું હોવું જોઈએ તે વિશે કશું લખતા નથી મુવતિઓને સાથે લઈ વરે કન્યાને ઘેર લગ્નવિધિ કરવા જવું એમ પણ માત્ર સાખ્યાયનજ લખે છે યદુના સમયમાં યતુ અને આજે પણ યાય છે તેમ લગ્નવિધિ કન્યાને ઘેર જ થતો હશે એમ માની શકાય કારણ કે જો કાઠી ફેરમારે દોષ તો કાઠી સૂત્રમાર તો એ વિશે લખેજ લખ્યું નથી તેનો અર્થ એજ કે એ તો સામાન્યજ રીતનાજ હતો, એમ સમજવાનું

કન્યાને ઘેર પહોંચીને તરત વરે એને એક વસ્ત્ર ઉપદાર તરીકે આપે એ રીવાજ જુડ સામાન્ય હશે કારણ કે ઘણાખરા સુત્રકારો એ વિશે લખે છે, અને કન્યાને એ વસ્ત્ર વરે પહેરાવવું એમ પણ લગભગ બધા કહે છે

કન્યાને સાહુડીનું સીસોળીયું આપવું, વરકન્યા અન્યોન્યને દર્પણ
બતાવે વિગેરે વિધિઓ જે આજે પણ પળાય છે તે ગૃહ્યસૂત્રના
સમયથી ચાલ્યા આવે છે. સાંખ્યાયને આ વિધિઓનું વિસ્તારથી
વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રમંજે ઉચ્ચારવાના વેદ મંત્રો પણ એ આપે છે.
“ વિચાર એની શય્યાના ઓશીકા રૂપે હતો, દષ્ટિ એની આંખોના
અંજન રૂપે હતી ” ઇત્યાદિ શબ્દો અભિષેક વખતે ઉચ્ચારવામાં
આવતા. વર કન્યા બન્નેનો અભિષેક કરવામાં આવતો કે બેમાંથી
એકનો તે વિશે કશું લખેલું નથી. ઓઠનબર્ગ ધારે છે કે બન્નેનો
અભિષેક કોઈ ત્રીજી કરવું. પારાકર કહે છે કે બન્નેનો અભિષેક
કરવો પણ કોણે કરવો તે સ્પષ્ટ કરેલું નથી. ગોલીલ અને ખાદીર
ગૃહ્યસૂત્રમાં આ વિધિનો ઉલ્લેખ જ નથી. સાંખ્યાયન અને પારાકર
બન્નેમાં અભિષેક વખતે ઉચ્ચારવાનો નમ્સ્વેદનો મંત્ર એકજ છે—
“ વિશ્વના દેવો અને જલનિધિ આપણા હૃદયોનું એકજ માથો ”
ઇત્યાદિ. કન્યાને સીસોળીયું આપવું, એના શરીર પર મધૂકના ફૂલ
બાધવા, વરકન્યાએ અન્યોન્યને આરસી દેખાડવી વિગેરે વિધિઓ
માત્ર સાંખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં આપેલા છે. આ છેલ્લા બે વિધિ વખતે
ઉચ્ચારવાના જે વેદના મંત્રો આપેલા છે તેમને એ વિધિ સાથે
કશોજ મંબંધ નથી. આરસી બતાવતી વખતે ઉચ્ચારવાના મંત્ર છે
તેને તો લક્ષના કોઈ વિધિ માથે કે લક્ષ સાથે પણ કોઈ પ્રકારનો
સંબંધ નથી. મંત્રના સક્રિયાતના શબ્દોને લીધે આ મંત્રોને બુલમાં
વિવાહમંત્રો ગણવામાં આવ્યા છે.+

હાલ આ બધા વિધિઓ કન્યાદાન વિધિ અને વિવાહહોમની
વચ્ચે થાય છે. પરંતુ સાંખ્યાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં વરના આવ્યા પછી
તરત એટલે કન્યાદાન વિધિની પહેલા કરવા એમ લખ્યું છે.

ખાદીર અને આપસ્તંબ માત્ર કન્યાના સ્નાન વિશેજ લખે છે.
સાંખ્યાયને આપેલા બીજા કોઈ વિધિ વિશે ઉલ્લેખ નથી.

+ આ વિશે વિસ્તારથી વિવેચન પ્રકરણ ૨ માં કરેલું છે.

વિધ કરવાની જગ્યાએ વરને યોગ્ય મન્માનથી બેસાડવા પછી એને મધ માખણ ઇસાદિના મિશ્રણથી બનાવેલો મધુપર્ક આપવામાં આવતો અને એના સન્માનથી એક ગાયનો વધ કરવામાં આવતો. ગોબીય અને ખાદીર ગૃહ્યસૂત્રમાં બધો વિધિ સમાપ્ત થયા પછી વરને અર્ધ આપવાનું લખ્યું છે. પણ અર્ધ એટલે મધુપર્ક કે શું તે લખ્યું નથી. આપમ્તબ કહે છે કે મહેમનોના માનમાં વધ કરેલી ગાયના મામમાંથી આ અર્ધ બનાવવું.

કન્યા વળતા હાથને સ્પર્શ કરે અને વર “મહાવ્યાહનિ” અને બીજા મંત્રો લાલી ભોમ કરતો જાય “મહાવ્યાહનિ” એટલે ડ્યા મંત્રો તે કોઈ સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરતા નથી માત્ર હિરણ્યકેશિન બીજા ટેલક મંત્રો આપે છે જેમાં અગ્નિનું આહ્વાન કરી કન્યાનું પિતા-ચોથી ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના છે.

વસવિધિમાં હાથ મુખ્ય ગણાતા “હસ્તમેગાપ” વિશે બધા ગૃહ્યસૂત્રોમાં લખેલું છે પરંતુ બધા કન્યાનો હાથ ‘અહણ’ કહેવા એમ લખે છે, હાથ સાથે હાથ મેગવો એમ લખતા નથી બધાજ સૂત્રકારો કહે છે કે આ વિધિ વખતે કન્યાનું મુખ પૂર્વ તરફ અને વરનું પશ્ચિમ તરફ હોવું જોઈએ એટલે વગર કન્યા તે સામસામા બેસાડવામાં આવતા હશે સાખ્યાયન અને પારાશર ક્રોધાચ બધા સૂત્રકારો કહે છે કે માત્ર પુત્રોની જ ઈચ્છા હોય તો કન્યાનો અંગુરો જ અહણ કહેવા, માત્ર પુત્રીઓની જ ઈચ્છા હોય તો આગળીઓ અને પુન પુત્રી બન્નેની આકાંક્ષા હોય તો આખો હાથ અહણ કહેવા.

પાણિઅહણ કરતી વખતે કથો મન ઉચ્ચારવો તે જાણ્યન સૂત્રકારો એકમત નથી જાણ્યાયન, આશ્યાયન અને પારાશર ક્રોધે દેનો મંત્ર “સાગ લાગ્ય માટે હું તારો હાથ માગ હાથમાં અહણ કર હું” ઉચ્ચારવો એમ કહે છે ખાદીર ગૃહ્યસૂત્રમાં મોઢ મન આપેલો નથી ગોબીય કહે છે કે “હું તારો હાથ અહણ કર હું” એ શબ્દોથી શરૂ થતા મન્ત્રશાસ્ત્રમાંના છ મંત્રો બોલવા. હિરણ્ય

કેશિન્ સાખ્યાયન ઇત્યાદિ માફક ઋગ્વેદનોજ મંત્ર જોલવાનું લખે છે પણ તે જોલતા પહેલા આ મંત્ર જોલવો એમ કહે છે “સર-સ્વતી” આ અમારા કાર્યને સહાયતા કરજો. તુ કૃપાળુ છે, મણિવિ-ભષિત છે, તારી અને સૌથી પ્રથમ સ્તુતિ કરીએ છીએ.” આપ-સ્તબના અભિપ્રાય અનુસાર મંત્રપાઠમાના “હુ તારો હાથ ગ્રહણ કરે છું” ઇત્યાદિ ચાર મંત્રો પાણિગ્રહણ વિધિ વખતે ઉચ્ચારવા જોઈએ.

કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કર્યો પછી વગર આ ગ્રંથ્યાત મંત્ર જોલતો—“આ હુ છું, તું તે છે તે તુ છે, હુ આ છું. હું સ્વર્ગ છું, તું પૃથ્વી છે. તુ ઋક્ છે, હું સામ છું. તેથી તુ મારા પ્રત્યે એક નિષ્ઠ થઈ ગયેજો આપણો-વિવાહ-કરીએ, અને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરીએ. આપણે ધણા પુત્ર ઉત્પન્ન કરીએ, જે વૃદ્ધાવસ્થા પામજો.” આશ્વવાયનના મત મુજબ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરતી વખત આ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે, અને મંત્ર જોલ્યા પછી “પ્રેમાક્રાન્તા, તેજસ્વી, આનંદમય થઈ આપણે સો ગરબ ઋતુ છરીએ,” એ શબ્દો જોલવા એમ એ કહે છે હિરણ્યકેશિન્ના મત પ્રમાણે મંત્ર પાણિગ્રહણ કર્યો પછી તરત જોલવો, અને તે વખત વરકન્યા બનેએ પશ્ચિમ તરફ મુખ કરવું. આ મંત્ર ઉપરાંત બીજા પાંચ મંત્ર પણ તેજ વખતે જોલવા માટે હિરણ્યકેશિન્ના ગૃહ્યસૂત્રમા આપેલા છે. આ મંત્રો ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદના વિવાહમંત્રમાના મંત્રોને બહુજ મળતા છે. સાખ્યાયન, આશ્વવાયન અને હિરણ્યકેશિન્ સિવાય બીજા સૂત્રકારો આ મંત્ર સંબંધી કશું લખતા નથી.

બધા સૂત્રોમા અશ્મારોહણ વિધિ આપેલો છે જોખીય અને ખાદીર કહે છે કે કેન્યાની માતા દ લાઈએ કેન્યાને પૃથ્વર પર પગ મૂકવા કહેવું બાકીના બધાના મત પ્રમાણે વરે જ કેન્યાનો પગ લઈ મૂકાવવો સાખ્યાયન, આશ્વવાયન, પારશ્કર અને હિરણ્યકેશિન્ એ સર્વમા અશ્મારોહણનો મંત્ર એકજ છે—“આવ, આ અશ્મ (પૃથ્વર)

ઉપર પગ મૂક. એ અરમ જેની દદ યજ્ઞે. શત્રુઓને પગ નીચે દાખી દે; શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ.” બાકીના સૂત્રકારો તો મંત્ર બ્રાહ્મણ માથી “આ અરમ ઉપર પગ મૂક” ઇત્યાદિ મંત્ર બાલુવો એટલુજ લખે છે.

લમ્બેનો મોથી મુખ્ય વિધિ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા હતો. બધા ગૃહ્યસૂત્રોમાં એ આપેલો છે. વિધિ મારે ખાસ પ્રકટાવેલા અગ્નિની આમપાસ વર કન્યાને પ્રદક્ષિણા કરાવે છે. બન્નેસો જન્મજો હાથ અગ્નિ તરફ રોવો જોઈએ. સામ્યાયન અને પારાશ્કર ચાર વખત અને બાકીના સૂત્રકારો ત્રણ વખત પ્રદક્ષિણા કરવાનું લખે છે. દરેક પ્રદક્ષિણા કરી વખતે કન્યાના હાથમાં ઘી લગાડી એનો હાથ ડાગરની ધણી (લાળ) આપે છે અને કન્યા એની અગ્નિમાં આદુતિ આપે છે. દિરણકેશિન અને આપસ્તંબનાં સૂત્રમાં વરે ઘી લગાડવાનું લખ્યું છે.

આ વિધિ વખતે ઉચ્ચારવાના મંત્ર બાબત સૂત્રકારોના મત બિન્ન બિન્ન છે. માંખ્યાયનનો મંત્ર આ મુજબ છે—“અગ્નિની આદુતિ આપતી આ સ્ત્રી પ્રાર્થના કરે છે, “મારાં સંમધીઓનું હું કલ્યાણ કરું. મારો પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ. સ્વાહા!” આમ્યાયન “આ હું છું, તે તું છે” ઇત્યાદિ મંત્ર એ વખતે બોલવાનું લખે છે. આખા વિધિ વખતે ઉચ્ચારવાના મંત્રોની એક લાખી નામાવલિ પારાશ્કર ગૃહ્યસૂત્રમાં આપેલી છે. કન્યા લાળદોભ કરે તે વખતે વરે એમાંના આ બે મંત્રો બોલવાનું એમાં લખેલું છે—“લાળ દોભતા આ સ્ત્રી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે: “મારો પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ; મારા સંમધીઓનો અબુદય થાઓ. સ્વાહા?” “અગ્નિમાં આ અન્ન હું હોમું છું. એથી તારો ઉત્કૃષ્ઠ થાઓ અને એ મને તારી સાથે મંલય કરો. અગ્નિ આપણી આ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરો.”

તે પછી વર એક ગીત ગાય છે જે આ મતલબનું છે—
“હે-સરસ્વતી! અમારા આ સમારંભને સહાયતા કરો! અમે

મર્વદા તારૂં સ્તવન મૈયા પ્રથમ કરીએ ઝીએ. તારામાજ તત્વ ઉત્પન્ન થએલુ છે. તારામાજ મમન્ત વિશ્વ વસેલુ છે, સ્ત્રીના મર્વોત્તમ મહિમારૂપ મગીન હું આજે ગાઈશ”

આ મગીત પછી વરકન્યા અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરે છે, અને તે વખતે વગ આ મુજમ મત્રોન્યાર કરે છે. “આદિ કાલમા સૂર્યાને સ્વામી મહિત તારી આમવામ પ્રદક્ષિણા કરાની હતી હે અગ્નિ! પુનમહિત પત્ની પતિને પાછી આપજે.”

લાગહોમથી શરૂ થતો આખો વિધિ ચાર વખત કંઠ વામા આવતો

ખાદીર ગૃહ્યસૂત્રમા કોઈ મત્રો આપેલા નથી પરંતુ આહુતિ આપતી વખતે મત્રસાક્ષમાના અમુક મત્રો બોલવાનું લખેલું છે, ત્રીજી આહુતિ આપ્યા પછી અગ્નિ પ્રદક્ષિણા કરવી એમ લખ્યું છે. ગોબીપ પણ ખાદીરમા સૂચવેલા મત્રોજ ઉચ્ચારવાનું લખે છે.

હિરણ્યકેશિન્ વહે છે કે કન્યાને આહુતિ અપાવતી વખતે વરે આ મત્ર બોલવો-“અગ્નિમા લાગ્ન હોમતી આ સ્ત્રી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે ‘મારો પતિ દીર્ઘાયુ થાઓ મારા મનુષ્યોનો અન્નુદય થાઓ ઝવાદા’ અને અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે આ મત્ર બોલવો “સર્વ શત્રુઓની નસ્યે થઈને અમે તારા પ્રત્યે આનંદ વાનો માર્ગ પાછીના વહેલુમાથી આવતા હોઈએ તેમ મોઢી કાઢવા સમર્થ થઈએ”

આપગ્નને લાગ્નહોમ કે અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે ઉચ્ચારવાના મત્રો અપ્યા નથી પરંતુ મત્રપાઠમાના અમુક મત્રો ઉચ્ચારવા એટલું જ લખ્યું છે.

આ વિધિ પછી ગામ્પદીનો બધું અગસનો વિધિ આવે છે. દરેક ગૃહ્યસૂત્રમા એનું મર્ણન છે કન્યાને વગ મશાન ખુણા તરફ સાત પગતા ચનાવે છે. સાખ્યાયને કોણ પગના લગાવે તે વિષે કશું

લખ્યું નથી. પરંતુ ઓઠનખર્ચ એ મૂત્ર પર દીકા કરતાં લખે છે કે બનુધા પુગેદિત જ ભરાવનો દરો. પણ બાણીના બધાજ મૂત્રકારો લખે છે કે વરે પગલા ભરાવવા, અને તેજ ખર્ચ દરો. આ વિધિ માટે સાંખ્યાયનનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે “વનસ્પતિ-દ્વય માટે પહેલુ પગથું (ભર); રસ માટે બીજું પગથું; દ્વય સમૃદ્ધિ માટે ત્રીજું; મુખ માટે ચોથું; પશુધન માટે પાચમું; ઋગ્વેદો માટે છું; સાતમે પગસે સદચરી થા.” આશ્વાલાયન પણ આજ મંત્ર આપે છે. માત્ર પાચમું પગથું પશુધન બદલે સંતતિ માટે ભરવાનું કહેવું છે. મંત્રને અંતે એ આટલા શબ્દો ઉમેરે છે-“મારા પ્રત્યે એકનિષ્ઠાવાળા થા. આપણે ઘણા પુત્રો પામીએ, જે દીર્ઘાયુ થાઓ.” પારાકરનો મંત્ર સાંખ્યાયન જેવોજ છે. પણ એ દરેક પગસે “વિષ્ણુ તને માર્ગ બતાવો” એ શબ્દો બોલવા એટલું ઉમેરે છે. દ્વિરણ્યકેશિન પણ દરેક પગસે વિષ્ણુ તારી પાછળ આવો એ શબ્દો ઉમેરવાનું લખે છે. એના મૂત્રમા ત્રીજું પગથું ધન માટે અને છું દ્વય સમૃદ્ધિ માટે છે. વળી માતમું પગથું સદચરી થવા માટે નહિ પણ માત્ર પ્રકાગ્ન હોતૃત્વ પ્રાપ્તિ કઠવા માટે છે. આપગ્નત્વ ગૃહ્યમૂત્રમા સપ્તપદી અગ્નિ પ્રદક્ષિણાની પહેલા આવે છે. બાણીના બધા મૂત્રોમા પ્રદક્ષિણાની પછી આવે છે. હાલ હાગરની માત્ર દગથીઓ કરી તેના ઉપર માત્ર પગલા ભરાવનો રીવાજ છે તે પ્રમાણે કરવાનું કોઈ પણ ગૃહ્યમૂત્રમા લખેવું નથી, એ ખાસ ખ્યાનમા રાખવા જેવું છે.

સપ્તપદી એ છેલ્લોજ વિધિ છે એ ચર્મ વ્તલ એટલે-પુરાદિ-તને દક્ષિણા આપી વિદાય કરવામા આવે છે. ત્યાર પછી-કન્યાને સાન્નરે લઈ જવામા આવે છે. કન્યાને વિદાય કઠવાનો વિધિ માત્ર સાંખ્યાયનજ વિસ્તારથી વર્ણવેલો છે વેદમાના કટવાક મંત્રો એ વખતે ઉચ્ચારવાનું એ લખે છે. કન્યા પિતાના ઘરમાથી બહાર આવે ત્યારે ઋગ્વેદનો ‘વરુણા પાચમાથી હું તને છોડ્યું છું’, ઇત્યાદિ મંત્ર લખવાનું લખ્યું છે. કન્યા એ વખતે જો રડવા માટે તો “જીવતી

છતાં એને માટે રૂઢન કરે છે" એ મંત્ર બોલવાનું લખેલું છે-આ પ્રકારે કન્યા રથની ધરી પર ઘી લગાડે છે અને ઋગ્વેદનો "એમણે સાડે શોજન કર્યું, મદિરા પીધી" ઇત્યાદિ મંત્ર બોલે છે. રથના બંને પૈડાની પૂજા કરતી વખતે બીજા એ મંત્ર "તારા ચક્ર પવિત્ર છે" અને "તારા એ ચક્રો" ઇત્યાદિ બોલે છે. ગ્યને જોડવાના બંને બળદની પણ કન્યા પૂજા કરે છે. અને વેદના મંત્રો ભણતા ભણતા વરકન્યા બંને મળી બળદો રથમાં જોડે છે. રથમાં બેસી જતા જતા પણ બંને ઋગ્વેદના મંત્રો બોલતા જાય છે આપસ્તંબ કહે છે કે રથ તૈયાર કરતી વખતે મંત્રપાઠમાના અમુક મંત્રો બોલવા અને રસ્તે જતા નહાવાના ઘાટ, ગવલ, કે ચાર રસ્તા આવે ત્યારે એમાના જ બીજા મંત્રો બોલવા વળી રથને બદલે નીકામાં મુસાફરી કરવાની હોય ત્યારે જુદા મંત્રો બોલવાનું લખે છે બીજા સૂત્રકારો આ વિધિ વિશે દુકાણુમાં જ લખે છે

વરને ઘેર વરકન્યા આવી પહોંચે ત્યારે પણ કેટલાક વિધિ થતા. પાગચક્ર અને ગોબીલ સિવાયના બધા સૂત્રકારો કહે છે કે બળદનું ચામડું લઈ પૂર્વ તરફ એનું મોઢું આવે અને વાળ ઉપરની તરફ રહે એવી રીતે પાથરી તેના ઉપર કન્યાને બેસાડવી અને એણે મૌનવ્રત ધારણ કરવું. સામ્યાયન કહે છે કે કન્યા ત્યાં બેઠી હોય તે દર્મિયાન વરે અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, એ દરેકને એકેક આહુતિ આપી યજ્ઞ કરવો આશ્વાયન પણ યજ્ઞ કરવાનું લખે છે પણ કયા દેવોની પૂજા કરવી તે લખેલું નથી આ યજ્ઞ કરતી વખતે ઋગ્વેદના વિવાહમંત્રમાંથી કેટલાક મંત્રો (ઋગ્વેદ ૧૦, ૮૫, ૪૩ ૪૪, ૪૫, ઇત્યાદિ) બોલવાનું પણ લખે છે. એ મંત્રોમાં કન્યાને આશીર્વાદ આપતા વચનો છે. ગોબીલગૃહ્યસૂત્ર અનુસાર આકાશમાં તારા નીકળતા મુઘી કન્યાએ ચામડા ઉપર બેસી ગેરુ અને તારા નીકળ્યાના સમાચાર ક્રોધ લાવે ત્યારે જ વરે યજ્ઞ કરવો મંત્ર પ્રાઙ્લુમાના અમુક ૭ મંત્રો બોલી ૭ આહુતિ આપવી, અને

વધેલી આદુતિ કન્યાના માથા ઉપર નાખતા જલું એમ પણ એ ગૃહ્યસૂત્રમા લખેલું છે. દિવ્યકેશિનુ ચર કરવાનું બીનકુલ લખતો નથી પણ કન્યાને પાછળ ગળી વરે પણ ચામડા ઉપર બેસવું અને બન્નેએ તાગ નીકળતા મુઠી મીનનત ધારણ કરવું એટલું જ લખે છે. ચર કરી આદુતિ આપવી, પણ ફટલી આપવી કે કયા દેવને આપવી તે મંત્રથી કશું લખ્યું નથી.

કન્યા ચામડા ઉપર બેઠેલી હોય ત્યારે એના બેળામા એક નાના છોકરાને બેસાડવાનું માખ્યાયન, બેળીન અને આપસ્તમ્ય લખે છે. માખ્યાયનના મત પ્રમાણે છોકરો માતા અને પિતા બન્ને તરફથી કુળવાન કુટુંબનો હોવો જોઈએ. આપસ્તમ્યના અભિપ્રાય મુજબ જે સ્ત્રીને માત્ર પુત્રો જ જન્મ્યા હોય અને તે બધા છૂવના હોય તેનો જ છોકરો બેસાડવો જોઈએ. કન્યાને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એ હેતુથી જ આ વિધિ કરવામા આવતો હતો હશે.

આકાશમા તાગ દેખાય એટલે વરકન્યા ચામડા ઉપરથી ઉઠે છે અને વર કન્યાને કુવનો તારો દેખાડે છે. આ વિધિ દરેક સૂત્રકારે જુદી જુદી રીતે વર્ણવેલો છે. એ વખતે બોલવાનો મત્ર પણ બધામા એક નથી. આશ્વયાયન કુવના તાગ ઉપરાત અરુઘતી અને સમર્પિ જોવાનું લખે છે પણ વરે દેખાડવા એમ લખતો નથી. તારો જોયા પછી કન્યાએ મીન ભજ કરવું એમ ધણાખરા સૂત્રકારો લખે છે. દિવ્યકેશિને વિધિ બહુ લઘુલ્ભથી આપેલો છે. કુવ ઉપરાત વરે ચારે દિશાની અને સમર્પિની પૂજા કરવાનું લખેલું છે. કુવના તારાની અનેદાઅનેક વિશેષણો અને ઉપમાઓથી સ્તુતિ કરેલી છે. ઉવટે વર પોતાના કન્યાણુ અને યત્રુઓના વિનાશની યાચના કરે છે.

ગૃહ્યસૂત્રો અનુસાર લગ્ન પછી ચોથા દિવસનો વિધિ યાવ ત્વા સુત્રી વિવાદ મપૂર્ણ થયો ગણાય નહિ. માત્ર આશ્વયાયન ગૃહ્યસૂત્રમા એ વિધિ વિશે કંઈ લખેલું નથી. ધણાખરા સૂત્રકારોએ એ વિધિ વખતે ચર કરી અમિ, વાસુ, સૂર્ય, અર્ધમનુ, વગ્નુ, પૂષન અને

પ્રગ્નપતિ એ સર્વ દેવાને આત્મિ આપવાનું લખેલું છે દરેક વખતે આત્મિ આપ્યા પછી વધેલું ઘી એક વામણુમા નાખવામા આવે છે એ વામણુમાથી લઈ કન્યાના માથા ઉપર નાખનાનું બે સૂત્રમંત્રે લખે છે અને બાકીના કન્યાને એનાથી સ્નાન કરાવવાનું લખે છે આ વિધિ વખતે બોલવાનો મત્ર માત્ર પાગરૂર ગૃહ્યસૂત્રમા આપેલો છે—“ તારામા જે અનિષ્ટ તત્વ રહેલું છે, જે તારા પતિ, બાળકો અને પશુઓનું મૃત્યુ આણનાર છે, ગૃહનો, કીર્તિનો વિનાશ કરનાર છે, તેને બદલીને હું તારા આસનનું મૃત્યુ લાવનાર બનાવી દઉં છું આ રીતે તું મારી સાથે જદાવસ્થા સુધી ગહે ” આપગતળ ગૃહ્યસૂત્ર પ્રમાણે આત્મિ આપ્યા પછી વરકન્યા અન્યાન્યના સામુ જુએ છે અને વર નધેલું આજ્ય (ઘી) પોતાના અને ન્યાના હૃદયપ્રદેશ ઉપર લગાડે છે

બધા જ સૂત્રમંત્રો મહે છે > ન્યા વગ્ના ધરમા રહે છતાં ચોથા દિનમનો વિધિ થતા સુધી વરકન્યાએ અહાયર્થ પાળવું

ગૃહ્યસૂત્રોમા વર્ણવેના વિવાહવિધિનું એ ખાસ લક્ષણ એ છે કે આખા વિધિમા કન્યાને કાર્યક્રમક (active) ભાગ ગ્રાજ લેવાનો નથી એને કોઈ મત્રો બોલવાના નથી વન્ની મહાયતા વિના એક પણ ક્રિયા કરવાની નથી કન્યાદાન વિધિ વખતે પિતા એનું દાન આપે છે તે ઉપરથી જણાય છે > એવેજાનુસાર પુરુષને એ શક્તિમાન ન હતી ‘કન્યાદાન’ એ શબ્દથી જ જણાય છે કે કોઈ સામાન્ય વસ્તુની માફક કન્યાનું પણ દાન ચર્ચ સકલું અગ્નિની પ્રદ લિણ્ઠા કરતી વખતે વર એને દોરે છે, બન્ને સાથે ફરતા નથી લાખ દોમ સમયે કન્યાનો ભાઈ એના હાથમા આ તિ આપે છે અને વર હાથ પકડીને એ આત્મિ અગ્નિમા નખાવે છે ન્યાએ આ પ્રસંગે કરનાની પ્રાર્થના પણ એના વતી વર જ બોલે છે અમ્મારોહણ અને સપ્તપદીના વિધિઓ વખતે વર જ ન્યાને ચલાવે છે સમસ્ત વિધિ દર્મિયાન કન્યા પોતાની કોઈ પણ કષ્ટ શક્તિ દાખવા

વિવાય પિતા, પતિ અને પુરોહિત એ ત્રિપુત્રીના દોગવ્યા પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. કુનનો તારો જોવાના વિધિ સમયે પણ ન્યાએ જોવાની પ્રાર્થના એને બદલે વગ જ જોવા છે.

ગોળીન અને હિરણ્ય-શિન્ સિવાય ટ્રાઇ સૂત્રકારો લગ્ન વખતે વર અને કન્યાની ઉંમર ફેટલી હોવી જોઈએ તે વિશે બીનકુન લખતા નથી. વિવાહ કરતા પહેલાં વરે વેદાભ્યાસ પૂરો કરેલો હોવો જોઈએ એ બાબત તો બધા જ સૂત્રકારો એકમત છે. એટલે વરની ઉંમર લગ્ન વખતે આવડે ચોનીસ વર્ષ કરે. ગોળીન અને હિરણ્ય પ્રેગિનના મત પ્રમાણે નામ કન્યા પંચદશ વર્ષી જોઈએ, એટલે ન્યા અવેશમા આવેની ન હોવી જોઈએ. આટલી નાની ઉંમરની કન્યા જન્મમદગી મમજી નમ્રરિધિમા લાગે છે એ અશક્ય છે અને તેથી રિધિમા ન્યાએ પિતા, પતિ અને પુરોહિતે નિર્દેશ કર્યા મુજબ ક્રિયાઓ કર્યા રવાની વ્યવસ્થા છે તેમા આશ્ચર્યકારક કશું જ નથી.

આત્મા સુધી લગ્નનું એક મામાનિક મર્યાદા તરીકે નિર્ગીક્ષણ કર્યું એને નિયમબદ્ધ મયદામે માન્ય કરેલી વસ્તુ તરીકે સ્મૃતિઓએ જ ગણ્યું છે. ધર્મસૂત્રોમા આ વ્યાજ લગ્નના પ્રકાર મયદેમ ગણ્યા તે જણાવ્યું છે. ખરૂં પગલું એ મબ્ધમા સ્મૃતિઓ જેટલી વ્યાપક અર્થો કરતી નથી. જુદા જુદા સ્મૃતિકારો લગ્ન વિષયમા ભિન્ન ભિન્ન મત ધરાવે છે. આત્મ નિયમ નામ અને કન્યાના લગ્નરત્ય મંમથમા ફેટલીક નામ એકનો એ સ્મૃતિમા પરપરવિરોધી અભિપ્રાયો દર્શાવે છે.

વગના સુવિખ્યાત આદ્ય પ્રાગ્નુ બધા સ્મૃતિકારોએ વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. આ આદ્ય પ્રાગ્નુ સ્મૃતિઓના મમથમા પોતાના અમન રતરૂપમા આત્મ દાને એમ તાગે છે. બધી સ્મૃતિઓમા એ આક્રોશ ક્રમ એકનો એક નથી. મનુસ્મૃતિ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમા આ પ્રમાણે ક્રમ છે—કાલ, દેવ, આર્ષ, પ્રાગ્નપત્ય, આમુર, ગાધર્ષ, રાક્ષસ અને પૈશ્યાય. નાગસ્મૃતિમા આ મુજબ છે—કાલ, પ્રાગ્ન

પત્ય, આર્પ, દૈવ, ગાંધર્વ, આસુર, રાક્ષસ અને પૈશાચ. મનુસ્મૃતિ-
માંના પહેલા ચાર પ્રકાર વિધિસહિત થતા વિવાહ હતા અને પાછલા
ચારમાં વિધિ થતો નહિ. પારાશર મનુ અને નારદ બન્નેનો ક્રમ
આપે છે પણ બેમાંથી કયો ખરો ક્રમ તે બાબત કશું લખ્યું નથી.

જુદા જુદા પ્રકારોનું વર્ણન લગભગ બધી સ્મૃતિઓમાં સરખું
જ છે. મનુએ બ્રાહ્મવિવાહનું લખાણથી વર્ણન કર્યું છે—“વેદાભ્યાસ
કરેલો સચ્ચારિત્રધવાન્ માણસ જેને (કન્યાના) પિતાએ આમંત્રણ
આપી બોલાવ્યો હોય તેને, કન્યા અક્ષકારથી શણગારી, ઉપ-
હારોથી વિભૂષિત કરી દાનમાં આપવી તેનું નામ બ્રાહ્મવિવાહ”.
યાગવલ્ક્ય એટલુંજ કહે છે કે “પિતાની શક્તિ અનુસાર કન્યાને
શણગારી દાન કરવું તેનું નામ બ્રાહ્મવિવાહ” નારદસ્મૃતિનું વર્ણન
મનુસ્મૃતિ જેવું જ છે. પરંતુ વરે વેદાભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ એ
લખેલું નથી.

મનુ કરાવનાર પુરોહિતને કન્યા આપવામાં આવે તે દૈવ વિવાહ
કહેવાતો. કન્યાને અક્ષકાર પહેરાવવા જોઈએ એમ મનુ કહે છે.

મનુસ્મૃતિમાં આર્પ વિવાહનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે—“ધર્મ-
શાસ્ત્રના અનુસરણ માટે વર પાસેથી ગાય અને બળદની એક અથવા
બે જોડ લઈ પિતા નિયમ પ્રમાણે કન્યા આપે તે આર્પ વિધિ
કહેવાય છે.” યાગવલ્ક્યમાં પણ ગાય અને બળદ લેવાનું લખ્યું છે
પણ શા કારણસર લેવા તે મનુ પેઠે જણાવ્યું નથી. નારદસ્મૃતિમાં
લખ્યા મુજબ ગાય અને બળદ ઉપરાંત કન્યાના પિતાને વર તર-
ફથી પોશાક પણ મળે છે.

મનુ અને નારદ બન્ને કહે છે કે કન્યાનો પિતા નવયુગલને
“તમે બન્ને માથે રહી તમારો ધર્મ બજાવો” એમ કહે તે પ્રાગ્ન-
પત્ય વિવાહ કહેવાય છે. યાગવલ્ક્યમાં પણ એજ પ્રમાણે છે, પણ
વધાગમાં એટલું લખેલું છે કે જે પુરુષે કન્યાનું માથું કર્યું હોય
તેનેજ કન્યા આપવી.

આમુર વિનંદના કન્યાના પિતાને દ્રવ્ય આપી સતોષ પડીત
કન્યા પ્રદાન કર્યામાં આવતી મનુષ્યનીમાં કન્યાને પોતાને પણ દ્રવ્ય
આપવાનું લખ્યું છે

મધર્વનિવાદ તે માન વગ્નકન્યાની પગપર મમનિધી થતો
નિવાદ હને મનુનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ નિવાદનો દેવ શરી
રિક મમધ છે

મનુષ્યનીમાં ગણ્ય નિવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે—કન્યાના
સખીઓને મારી નાખી અથવા ધાવન કરી, એમના ધર્મના બાગળ
તોડી મૂકી કકળી કન્યાને જળગમ્ભીથી ઉપાડી જવી તે સમય
વિવાદ' યાજ્ઞવલ્ક્ય એમનું કહે છે કે યુદ્ધ કરી હરણ કરવું તે નાશક
વિવાદ ન ગ્નકન્યાનીમાં “બાળાત્કારે હમ્બુ કરવું તે” એટલું જ વર્ણન છે

પૈશાચ વિવાદને “વિવાદ” બાળ્યેજ કહી સમય નાગદ અને
મનના મન મુજબ નિદા અથવા નિશાથી બેશુદ્ધ થએલી કન્યા ઉપર
બાળાત્મક કરવો તે પૈશાચ વિવાદ કહેવાય યાજ્ઞવલ્ક્ય મનુષ્યનીમાં
“છેતરપોડીથી ઉપાડી જવું” એ મુજબ વ્યાખ્યા આપેલી છે

લક્ષના આ આઠ પ્રકારના યુલ્લેસ વિશે મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્યના
વિચાર નમ્રમમ એજ છે બ્રાહ્મણમંથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર દમ
પૂર્વજો અને દમ વરાજેનો તેમજ પોતાનો એટલે એકનીમ પેઢીનો
ઉદ્ધાર કરે છે દેવ લક્ષથી થએલો પુત્ર સાન પૂર્વજો અને સાન
વરાજેનો, આઈ લક્ષથી થએલો ત્રણ ત્રણનો, અને પ્રાજપત્યથી
થએલો બન્ને તરફ જ ૮ પેઢીનો ઉદ્ધાર કરે છે પાગશઃ માત્ર
મનુનો અભિપ્રાય ટાકી બતાવે છે અને નાગદ મનુષ્યનીમાં એ વિશે
કશું નથી

વિવાદના વિવિધ પ્રકારોની યોગ્યોચોગ્ય વિશે મનુષ્યનીમાં
પોતાનાજ પ્રયત્નમાં પગપરવિરોધિ અભિપ્રાયો દર્શાવે છે મનુ પ્રથમ
કહે છે કે પહેલા જ પ્રકાર બાહ્યલો માટે યોગ્ય છે, છેલ્લા ચાર
ક્ષત્રિયો માટે અને પૈશાચ તેમજ યજ્ઞે માટે આમુર, મધર્વ અને

પૈશાચ યોગ્ય છે. પરંતુ તરત ખીજાજ શ્લોકમાં કહે છે કે ઋષિઓ માને છે કે બ્રાહ્મણો માટે પહેલા ચાર પ્રકાર, ક્ષત્રિયો માટે રાક્ષસ વિવાહ, અને વૈશ્યો તેમજ શૂદ્રો માટે આસુરવિવાહ યોગ્ય છે. પરંતુ વળી કહે છે કે એનો પોતાનો મત તો એવો છે કે ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં પાંચમાંથી ત્રણ વિવાહને કાયદેસર ગણ્યા છે. અને પૈશાચ અને આસુર ગેરકાયદેસર ગણ્યા છે અને કદિ પણ એનું અનુસરણ કરવું જોઈએ નહિ. પ્રથમ આપેલા અભિપ્રાય કરતાં આ તફાવત જુદોજ મત છે. આગળ જતાં વળી મનુ કહે છે કે ક્ષત્રિયોને માટે ગાંધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ યોગ્ય છે. આમ એનો સાચો અભિપ્રાય શો છે તે જાણવું અશક્ય છે.

નારદ પોતાનો મત થોડા પણ સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં આપે છે. એના મત પ્રમાણે પહેલા ચાર પ્રકાર કાયદેસર છે અને છેલ્લા ત્રણ ગેરકાયદેસર છે. ગાંધર્વવિવાહના સંબંધમાં એ કહે છે કે એ પ્રકાર બધી યાતિઓ માટે સામાન્ય છે.

પારાશરસ્મૃતિમાં લિખ લિખ અભિપ્રાયો દર્શાવેલા છે. શર-આતમાં મનુસ્મૃતિમાંથી ઉતારો કરી લખેલું છે કે પહેલા છ પ્રકાર બ્રાહ્મણો માટે, છેલ્લા ચાર ક્ષત્રિયો માટે અને એજ ચારમાના રાક્ષસ સિવાયના ત્રણ વૈશ્યો અને શૂદ્રો માટે યોગ્ય છે. પણ પછીથી અભિપ્રાય ફેરવીને લખેલું છે કે માત્ર બ્રાહ્મ, દૈવ અને પ્રાજ્ઞપત્ય કાયદેસર છે. આર્ષવિવાહમાં વર પાસેથી કન્યાનો પિતા ગાય અને બળદ ગ્રહણ કરે એ પણ એક પ્રકારનો કન્યાવિક્રય જ ગણાય અને તેથી તે ગેરકાયદેસર વિવાહજ કહેવાય એમ પરાશર ગણે છે. કન્યા વિક્રય ગેરકાયદેસર વિવાહ છે એ સિદ્ધ કરવા એ કાત્યાયનમાંથી અવતરણ કરે છે કે—“વૈસાથી ખરીદેલી સ્ત્રી પત્ની કહેવાય નહિ. દેવોને કે પિતૃઓને માટે કરેલા યજ્ઞમાં ભાગ લેવા એવી સ્ત્રી યોગ્ય નથી. એ દાસી જ ગણાય.” પરાશરની માન્યતા એવી છે કે આસુર વિવાહ પેડે આર્ષ પણ દોષમય છે, જોકે આસુર આર્ષ કરતાં ઉત-

રતો છે એમ તો એ માને છે એક ઠેકાણે એ કહે છે કે પૈશાચ અને આસુગવિવાહને આપત્તિધર્મ તરીકે પણ ગ્રહણ નજ કરવા બેધએ પરતુ બીજી જગ્યાએ કહે છે કે બીજા કોઇ પ્રમગ્ના વિવાહને અભાવે બ્રાહ્મણો પણ પૈશાચવિવાહ કરી શકે, અને એ મનના ટેમના વત્સનનો મત ટોંકે છે બૌદ્ધાયન અને દેવનો મત પણ ઉતારીને પગસગ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે ગાધર્વ અને બીજા એર કાયદેસર ગણાતા વિવાહમાં પણ બે અગ્નિ મમક્ષા વિધિ કય્યમાં આવે તો તે માળેસગ બને છે

આવા વિવિધ અને પરસ્પરવિરોધિ મત-ઓ હોવાથી વિવાહના કયા પ્રકાર માન્ય ગણાતા અને કયા નહિ તે નક્કી કરવું અશક્ય છે કદાચ એમ માની લઇએ કે મૂળ સ્મૃતિઓમાં પાછળથી કરેલા ઉમેરોઓને પરિણામે આવા પરસ્પરવિરોધિ વચનો નજરે પડે છે. પરતુ હાલ આપણી મમલ સ્મૃતિઓના ત્રયો જે સ્વરૂપમાં છે તેમાંથી તો એ મમયના વિવાહ સમ્બંધી કાયદાનું કશું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી

શ્રી ગોવર્ધનગમ ત્રિપાદી માને છે કે નમના છે'ના ચાર પ્રકાર ગાધર્વ, આસુગ, ગક્ષસ અને પૈશાચ એ દરેક જુદી જુદી અનાર્થ પ્રજાઓના નામ સૂચવનાર છે, અને હિંદમાં આવ્યા પછી અથવા આવતા પડેના આર્યો એ પ્રજાઓ માથે થોડો વખત વસ્યા હશે એમનું માનવું એમ પણ છે કે એવી પ્રજાઓના મ પર્કમાં આવ્યાથી એમના રીતરીવાજ પણ આર્યોએ વેદના કાળ પછી ગ્રહણ કરવા માડ્યા હતા પણ એ એમ ધારે છે કે ધણે ભાગે શરૂઆતમાં તો ગાધર્વ સિવાયના બાળીના ત્રણે અનાર્થ પ્રકાર આર્ય—અનાર્થના આતરણ તીવ્ર વિવાહ વખતે જ અનુસન્ધામાં આવતા હશે

વિવાહના આ પ્રકારના વર્ણનમાં કશું છે તે ઉપરાંત વિવાહ વિધિ વિષે સ્મૃતિઓમાં ખામ કશું કશું નથી માત્ર મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયના મત અનુસાર સમ્પત્તીવિવાહ હોય ત્યારેજ પાણિ

શાંતિઓની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન થઈ શકે. બ્રાહ્મણને આગ સ્ત્રી, ક્ષત્રિયને ત્રણ, વૈશ્યને બે અને શૂદ્રને એક સ્ત્રી પરણવાની પરવાનગી આપેલી છે. ત્રણે દિવસ શાંતિના પુરુષોએ એક સ્ત્રી પોતાની શાંતિની અને પોતાનાથી ઉતરતી શાંતિની એક એક એમ પગલુવી. શૂદ્રે માત્ર એક જ સ્ત્રી પોતાની જ શાંતિની પરણી. શૂદ્ર સ્ત્રી કદિ પણ દિવસની પહેલી પત્ની થઈ શકે નહિ (પરંતુ બીજી ત્રીજી પત્ની થઈ શકે) પરંતુ આ મન દર્શાવ્યા પછી બીજાનું સ્વેદક્રમા કાઢી પણ કારણ બતાવ્યા મિવાય એ મન ફેરવી મનુ કહે છે કે જે દિવસે મૂર્ખતાથી શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે છે તે પોતાના કુલને અને સંતતિને શૂદ્રોની કોટિમાં ઉતારે છે. શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણનારો દિવસ બ્રહ્મપતિન બને છે એ માન્યતાના ટેકામાં અત્રિ, ગૌતમ, બૃહુ ઇત્યાદિના અભિપ્રાય મનુ ટાકી બતાવે છે વળી કહે છે કે શૂદ્ર સ્ત્રીને પરણનારો બ્રાહ્મણ નરકમાં પડે છે અને એવા લગ્નથી જે સંતાન થાય તે એનું બ્રાહ્મણત્વ નાશ પામે છે. શૂદ્ર સ્ત્રીની સહામતાથી આપેલા બધા પિતૃઓ અને દેવો ગ્રહણ કરતા નથી અને શૂદ્ર સ્ત્રીનો સહવાસ કરી પુત્ર ઉત્પન્ન કરનાર મટે પાપનું પ્રાયશ્ચિત કાઢી નથી એમ મનુની માન્યતા છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પોતાની શાંતિની અને લિન્ગ શાંતિની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતી વખતે કેવો વિધિ કરવો તે લખતી વખતે મનુએ શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે પરણતી વખતે કરવાનો વિધિ પણ લખ્યો છે. જે દિવસે શૂદ્ર સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન આટલું બધું પાપમય હોય તે એ વિધિ વિશે લખવાની જરૂર જ નહતી.

મનુનો વિરોધ માત્ર શૂદ્ર સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન કરવા સામેજ છે. ત્રણ દિવસ શાંતિઓ વચ્ચે અનુલોભ લગ્ન થાય તે વિરુદ્ધ એને કશું કહેવાનું નથી. દસમાં અધ્યાયમાં વિવિધ પ્રકારના આતરમ્ભતીય લગ્નથી ઉત્પન્ન થતા પુત્રોને વિવિધ નામ આપેલા છે. અને પ્રતિયોગ વિવાહથી થએલા પુત્રોને નીચ કહી નિંદા છે. મનુના અભિ-

પ્રાય મુજમ આર્થ પુરવોના પોતાનાથી એક પાયરી ઉતરતી જ્ઞાતિની સ્ત્રીના પુત્રો દિજ જ ગણાય, પગલું પ્રતિયોગ લગ્નથી થયેના પુત્રો શદ્ર ગણાય. એવા પુત્ર જોગદાયદેમ નહિ પણ શદ્ર જ ગણાય એટલુજ મનુ કહે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે અનુલોભ લગ્નથી થએલા પુત્રોને પિંતાની મીલતનો વાગ્યો મજે છે. પણ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીના પુત્રને મીથી વધારે અને શદ્ર સ્ત્રીના પુત્રને સૌથી ઓછો દિગ્ગો મજે છે શદ્ર સ્ત્રી સાથેના દિજના વિવાહ પ્રત્યે આટલો બધો અભાવ છતાં મનુ એવા વિવાહથી થયેલા પુત્રને મીલનમાં ભાગ આપે છે

આના પગપગવિરોધિ વચનો લખવાનું એક કાગલુ એ હશે કે જે મમયે મનુસ્મૃતિ લખાઈ તે મમયે શદ્ર સ્ત્રી માથે પગલુવાનો જુનો રીવાજ ચાલુ હશે છતાં બ્રાહ્મણોની વધતી જતી સત્તા એ કાર્ય તરફ બાલુગમાંથી જેતી હશે અને તેથી જુના વખતથી ચાલ્યા આવેના રીવાજને માન આપવું કે બ્રાહ્મણોની ઉગતી મત્તાને નમવું તે મનુથી નહીં થઈ શક્ય નહિ હોય

યાગવલ્ક્ય તો આટલું જ કહે છે, કે “બ્રાહ્મણ શદ્ર સ્ત્રી માથે વિવાહ કરે તે કેટલાક માન્ય ગણે છે પણ દુઃગણતો નથી” એના મન મુજમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને એક પોતાની જ્ઞાતિની અને એક પોતાનાવી ઉતરતી દિજ જ્ઞાતિની સ્ત્રી દોવી લેધએ અને વૈશ્ય અને શદ્રને માત્ર પોતાની જ જ્ઞાતિની એક એક સ્ત્રી દોવી લેધએ આમ દિગ્ગે વચ્ચે અનુલોભ લગ્નની છૂટ આપવા છતાં એ કહે છે કે ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં માત્ર અવજ્ઞાતિની સ્ત્રી જ ભાગ લઈ શકે શદ્ર સ્ત્રી સાથેના વિવાહવિધિનું વર્ણન પણ યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં નથી કે દિજ પિતા અને શદ્ર સ્ત્રીના પુત્રને મીલનમાં ભાગ મજે એમ પણ નથી જણાવ્યું જે કોટકમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય સ્ત્રીના પુત્રોના દિગ્ગાનું વર્ણન છે તેના ઉપર દીકા કરના મિનકાગમાં લખ્યું છે, કે શદ્ર સ્ત્રીના પુત્રને પણ દિગ્ગો મજે.

સુબોધિની અને બાલભટ્ટી ટીકા આને અનુસરે છે પરંતુ યાગ-વંકય તો પોતાના અસવ્ય મતને વળગી રહી શ્વર સ્ત્રી માથેના દિવળના વિવાહ તરફ નાપસદગી બતાવે છે.

નાગ્દનો મત એવો છે કે પોતાની જ જ્ઞાતિની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ એવી કન્યાને અભાવે અનુસોમ વિવાહ કરવામાં હરકત નથી. મનુ પેઠે એ પણ બ્રાહ્મણને ચાર, ક્ષત્રિયને ત્રણ, વૈશ્યને બે અને શૂદ્રને એક સ્ત્રી પરણવાની પરવાનગી આપે છે. એટલે દિવળેને શ્વર સ્ત્રી પરણવાની છૂટ છે દિવળની શ્વર સ્ત્રીના પુત્રને પિતાની જમીન સિવાયની તમામ મી'ક્તમા નારદ ભાગીદાર ગણે છે.

પાગશર મ્મૃતિમાં આતરજનીય વિવાહનો પ્રશ્ન લંબાણથી અર્થેસો છે. જુદા જુદા ગ્રંથકારોમાંથી એ મંમંધમાં વિવિધ અભિપ્રાયો ઉભાયા છે. અને છેવટે પાગશર પોતાનો મત દર્શાવે છે કે સજાતીય લક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિ કરતા અનુસોમ વગનથી થયેલી ઉતરતી તો હેજ પણ પતિત નથી. પરંતુ પ્રતિયોગ લગ્નની સંતતિ પતિત છે.

વિધવાવિવાહ મળધમાં મનુ જેટલો અનિશ્ચિત મત કોઈ રમ્મૃતિકારનો નથી. મનુમ્મૃતિના પાંચમાં અધ્યાયમાં સારી સ્ત્રીના લક્ષણો અને ધર્મોનું વર્ણન કરતા ફગીફરીને મનુ કહે છે કે વિધવા સ્ત્રીએ મૃત પતિમાં નિષ્ઠા રાખવી અને બીજા પુરુષનું નામ સુદ્ધાં દેવું નહિ. એમ પણ કહે છે કે જે સદ્ગુણચાલી સ્ત્રી પતિના મૃત્યુ પછી પવિત્ર રહે છે તેને પુત્ર ન હોય તો પણ એ મોક્ષ પામે છે. અને જે સ્ત્રી પુત્રાકાક્ષાથી બીજા પુરુષનો સમાગમ કરે છે તે પોતાની જાતને કવચિત્ કરેછે અને ગર્ભમાં જવાની તક ખોઈ દે છે. આ રીતે મેળવેલા સતાન કાયદેસર નથી એમ મનુ કહે છે અને ગુણુ વતી સ્ત્રી માટે બીજો પતિ કવવાનો દાહ ઠેકાણે પરવાનગી આપેલી

નથી એમ માને છે. વિધવાવિવાહ અને સંતાનપ્રાપ્તિ માટે બીજા પુરુષ સાથે સહવાસ એ જે વચ્ચે મનુએ લેદ ગણ્યો નથી.

મનુસ્મૃતિના નવમા અધ્યાયમા પણુ નિયોગ* અને વિધવા વિવાહ બંને રીવાજનો સરખોજ તિસ્કાર કરેલો છે, અને મનુ કહે છે કે ધર્મશાસ્ત્રોમા આ જેમાથી એકે રીવાજને અનુમતિ આપેલી નથી. એ રીવાજ પણુએને લાયક છે એમ એ માને છે. પરંતુ એજ અધ્યાયમા બીજી જગાએ પુનર્વર્ગનથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની કુટુંબમા પત્ની અને પિતાની મીઠકત ઉપરના એના આધિકાર વિશે ચર્ચા કરેલી છે. એવો પુત્ર વારસ ન ગણાય પણુ સગા ગણાય અને કુટુંબની મીઠકતમાથી અમુક લાગ મેળવી શકે એમ લખેલું છે. એની માતાના પ્રથમ પતિને જો સંતતિ ન હોય તો એ પતિની મીઠકતનો પણ વારસ બની શકે. પુત્રવતી વિધવા ફરી લગ્ન કરે અને બીજો પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તો જન્મે પુત્રો પોતપોતાના પિતાની મીઠકતના વારસ બને આ ઉપરથી તો જણાય છે કે સંતાનવાળાં સ્ત્રી પણુ પુનર્વિવાહ કરી શકે.

પ્રાચીન કાલથી ચાલતા આવેલા રીવાજ મુજબ સ્ત્રીને મળતી પુનર્વર્ગનની છૂટ અને સ્મૃતિઓના સમયમા આદાણોએ એના ઉપર મૂકેલા અકુશ વચ્ચે મનુ ઝોવા ખાય છે અને જેમાથી ટોને પ્રમાણુ-ભૂત ગણુવુ તે નખી ન કરી શકાવાથી આવા અનિશ્ચિત અભિપ્રાયો દર્શાવે છે એમ લાગે છે. બાકી આવા પરંપરવિરોધિ વચનો માટે બીજા કોઈ ખુલાસો આપી શકાય તેમ નથી.

ચારવર્ગકપ્તસ્મૃતિમા વિધવાવિવાહ સંબંધમા વિગ્તાગ્રપૂર્વક લખેલું નથી. પણુ જે મોકુ લખ્યું છે તે પણુ અમંગલતાવિહીન નથી. મનુ પેઠે એ પણુ કહે છે કે સકૃદેવ દીયતે કન્યા એટલે કન્યાનું દાન એકજ વખત થઈ શકે. પરંતુ એજ સ્ત્રીકની બીજી

*પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પતિના મૃત્યુ પછી એના ભાઈ કે સગા સાથે સહ-વાસ કરવો તે.

જ સીમા એ કહે છે કે વધારે સારો પતિ મળતો હોય તો બીજી વખત પણ પગલાવી સકાય આ અસંગતિના ખુનાસામા મિનાક્ષર કહે છે કે મમ્મદી ન થઈ હોય તોજ ફરી પરણાવી શકાય પણ વરુદ્ધ પુનર્ભૂતની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે પહેલા પતિનો સમાગમ થયા પહેલા કે થયા પછી ફરી પરણનાર સ્ત્રી પુનર્ભૂ કહેવાય છે વળી સત્તાનગદિત વિધવાને શુરઝોની મમતિથી નિયોગ કરવાની એ ગતિ આપે છે પણ નિયોગનો પતિ પહેલા પતિનો નાનો ભાઈ કે અપિંડ હોવો જોઈએ આ બેમાથી એક ન મળી શકે તો પહેલા પતિનો સગોત્રી પણ ચાતે પગલુ તદ્દન બદાલનો પુરુષ પસંદ કરી શકાય નહિ આ સ્મૃતિકાળની માન્યતા મુજબ માન પુનર્પ્રાપ્તિ આટલો નિયોગ થઈ શકે

નાગદ વિધવાવિવાહની તદ્દન તર્કેણુમા છે એ ત્રણ પ્રકારની પુનર્ભૂ ગણાવે છે પહેલા પ્રકારની પુનર્ભૂ તે પતિના સહવાસમા ન આવેલી વિધવા, જેણે વિધિમદિત પુનર્વિવાહ કરવો જોઈએ બીજા પ્રકારની પુનર્ભૂ એક જવાના પતિને મૂખ બીજો પતિ કર અને પાછી પહેલા પતિ સાથે ગહેવા જાય તે અને પ્રથમ પતિના અપિંડ સગા સાથે રહેતી વિધવા તે ત્રીજા પ્રકારની પુનર્ભૂ છે જદે સૂતે પ્રવ્રજિતે ક્લીયે ચ પતિતે પતૌ । વચ્ચત્સ્વાપત્સુ નારીણા પતિ-રવ્યૌ વિધીયતે ॥ એ પ્રખ્યાત અને બહુ અર્થાંવેશ સ્ત્રોત નાગદ સ્મૃતિમાજ આપેલો છે આ શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે પતિ બેવાઈ ગયો હોય, મૃત્યુ પામ્યો હોય, મન્યાસી થઈ ગયો હોય, પુરુષત્વહીન હોય કે નીનિવ્રષ્ટ હોય એ પાંચ પ્રકારની આપત્તિમા સ્ત્રીથી બીજો પતિ થઈ શકે

પગાર પોતાની સ્મૃતિમા આ સ્ત્રોક ઉતારે છે, અને માત્રા યનમાથી બીજો શ્લોક પણ ઉતારે છે, જેમા લખેલું છે કે પતિ ચિત્તભ્રમવાળો, દુગચારી, ગતપિત્તવાળો, પુરુષત્વહીન, સગોત્રી, અધ, બહેર કે રોગી હોય તો સ્ત્રી બીજો પતિ કરી શકે વળી સત્તાનપ

અને બીજામાંથી પણ ઉતારા કરી જતાવે છે કે તેઓના મત પ્રમાણે પતિ દુર્ગુણી કે નીચ કુલનો હોય તો બીજો કરવામાં બાધ નથી. પરંતુ પરાશરનો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે વિધવાનો પુનર્વિવાહ એ બીજા યુગની વસ્તુ છે. અને આદિત્યપુરાણમાંથી શ્લોક ટાંકી સિદ્ધ કરે છે કે કલિયુગમાં ગૌરવની પેઠે વિધવાવિવાહ પણ ચર્ચ શકે નહિ.

સ્મૃતિઓના સમયમાં બહુપત્નીનો રીવાજ પૂર્ણ વેગથી ચાલુ હતો એમાં તો શક જેવું છેજ નહિ. બધાજ સ્મૃતિકારો બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોને એક કરતા વધારે પત્ની કરવાની અનુમતિ આપે છે, અને કેટલાક વૈશ્યને પણ આપે છે. શૂદ્રને પોતાના સિવાય બીજી સ્ત્રીમાં પરણવાની છૂટ નહતી. પરંતુ પોતાનીજ સ્ત્રીમાંથી એક કરતા વધારે સ્ત્રી ન પરણી શકે એવું બંધન કોઈ ઠેકાણે નથી. એક પુરુષની જુદી જુદી પત્નીઓ અને તેમના પુત્રોની સામાજિક પદવી અને કાયદેસરના હક વિશે સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે. વળી સ્ત્રીની કોઈ જૂલ થતા એને છોડી બીજી સ્ત્રી પરણવા વિશે પણ લખેલું છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં લગ્નને કેવળ એક સામાજિક કરારરૂપે ગણવામાં આવ્યું છે. પતિ અને પત્ની બન્નેની પદવી કાયદામાં કેવી છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે. લગ્નના આઠ પ્રકાર અર્થશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે. પ્રકારોનો ક્રમ નારદસ્મૃતિમાં છે તેનો તેજ છે, અને જુદા જુદા પ્રકારનું વર્ણન લગભગ યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિના જેવું છે. સ્મૃતિકારો માર્કંડેય પરસ્પરવિરોધિ મત કૌટિલ્યે દર્શાવ્યા નથી પરંતુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે. એની માન્યતા પ્રમાણે લગ્નના પહેલા ચાર પ્રકાર પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવે છે અને કન્યાનો પિતા જો એ મુજબ લગ્ન કરવા રાજી હોય તો એ પ્રમાણે થયેલું લગ્ન કાયદેસર છે. બાકીના ચાર કાયદેસર થવા માટે માતાપિતા બન્નેની મંમતિની જરૂર છે, કારણકે વર તરફથી મળના દ્રવ્યમાં બન્નેનો ભાગ છે. માત્ર આમુર

વિવાહમાજ વગર તરફથી દ્રવ્ય મળે છે છતાં ચારેમા મળવાનું યોગ્ય-
તા શા ઉપરથી કહે છે તે મમગતુ નથી વિશેષમા એ કહે કે
માતાપિતા બેમાથી એક મૃત્યુ પામ્યુ હોય તો જે જીવતુ હોય તેને
દ્રવ્ય મળે અને બન્ને મૃત્યુ પામ્યા હોય તો કન્યાને મળે એના
અભિપ્રાય મુજબ લગ્ન માથે જેમને મળવું હોય તે બધાને પ્રમત્ત
હોય તો આશ્વાથી ગેર પણ પ્રકાર ચાલી શકે

એમથી વધારે પત્ની કન્યાની કૌટિલ્ય અર્થસાચ અનુમતિ
આપે છે અને પત્નીની શ્રમ્યા એમા મુકગ કરેલી નથી કૌટિલ્યના
મન પ્રમાણે પુરુષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પગણી શકે, કાગણુકે સ્ત્રીના
જીવનનો મુખ્ય હેતુ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા તેજ છે છતાં બીજી પગ-
ણના પહેલા પટેલી સ્ત્રી માટે જોગવાઈ કરવાનું તેમજ અમુક વર્ત-
વાટ જોવાનું લખ્યું છે સ્ત્રીને બધા મૃત બાળકો જ જન્મતા હોય
તો દમ વર્ષ અને બધી પુત્રીઓ જ હોય તો બાર વર્ષ વાટ જોઈ
પુરને બીજી સ્ત્રી કન્યાને આ નિયમનો ભગ કરે તો પત્નીનું
સ્ત્રીધન એને પાછું આપવું, યોગ્ય રકમ બદલા તરીકે આપવી,
તેમજ ગત્યને દડ લગવો લગ્ન વખતે વગ તરફથી સ્ત્રીધન ન આપ્યું
હોય તો પણ મામાન્ય રીતે જીવન તરીકે અપાતી રકમ દડ તરીકે પત્નીને
આપવી જેટલી પત્નીઓ હોય તે બધીને નુમ્માનીની રકમ આપવી
અને એમના જરૂરોપોત્તરી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી

પતિ જીવે તો દોષ છતાં બીજી કરવા મળવમા કૌટિલ્યે દુઃખમા
જ લખ્યું છે જે પતિ કુરાચારી હોય, લાના વખતથી પન્દેમ જતો
ગદો હોય, ગમગાવી હોય, પત્નીના જીવને જોખમ કરે એવો મનર દોષ,
નાતિથી બહિષ્કૃત થયો હોય કે પુત્રપત્નહીન હોય તો સ્ત્રી એનો
ત્યાગ કરી બીજી વાર પગણી શકે

નાગદ, તેમજ પાગસર સ્મૃતિમા નિર્દેશ કરેલા બોળ પ્રથ
કારો અમુક મથોત્રોમા સ્ત્રીને બીજી પતિ કરવાની છટ આપે છે
પરંતુ પ્રાચીન મથકારોમાં માત્ર કૌટિલ્ય જ લખેલો વિરોધ

(dissolution) કરવા વિશે લખે છે. એ સંબંધમાં એના અભિ-
પ્રાય લગભગ આધુનિક પાશ્ચાત્ય વિચારો જેવા છે. એના મત મુજબ
સ્ત્રી પતિને ધિક્કારતી હોય અથવા પુરુષ પત્નીને ધિક્કારતો હોય તો
પણ સામા પક્ષની અનુમતિ સિવાય લગ્નનો લગ્ન થઈ શકે નહિ.
પરંતુ જો ધિક્કાર ઉભય પક્ષે વ્યાપેલો હોય તો લગ્નવિચ્છેદ (છુટા
છેડા) થઈ શકે. છુટાછેડા—divorce—માટે કૌટિલ્યે “મોક્ષ” શબ્દ
વાપર્યો છે. સ્ત્રી તરફથી પતિને કોઈ જાતનો હાથ હોય અને લગ્ન
તોડી નાખવા માંગતો હોય તો લગ્ન વખતે સ્ત્રીધન તરીકે આપેલું
સર્વ સ્ત્રીને સોંપ્યા પછી જ છેડાછુટકો મળી શકે. એજ પ્રમાણે
સ્ત્રી હાથના કારણથી છુટકો મેળવવા ઇચ્છા રાખતી હોય તો એણે
સ્ત્રીધન ઉપરનો હાથ છોડી દેવો જોઈએ. પહેલા ચાર પ્રકારમાંથી
એકે રીતે થએલું લગ્ન કદિ પણ તોડી શકાય નહિ એમ કૌટિલ્ય માને છે.

સ્ત્રીનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો હોય, સન્યાસી થઈ ગયો હોય, કે
એનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો હોય તો સ્ત્રીને બીજી વાર પરણવાની
કૌટિલ્ય છૂટ આપે છે, પરંતુ કાયદા બાધનાર હોય એ બીજો
પરણતા પહેલા ફેટલા કાળ સુધી વાટ જોવી તે સંબંધમાં ઝીણી ઝીણી
વિગતો દર્શાવે છે. ત્રણ મહિનાથી માંડી બાર વર્ષ સુધી એ કાળની
મુદત છે. જે સ્ત્રીનો પતિ દેશાવર ગયો હોય અને એના તરફથી
કોઈ ખબર આવતી ન હોય તેમજ એના તરફથી શુદ્ધનો એકજ
ભાગ મળ્યો હોય એવી સ્ત્રીને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મી મુદત એટલે ત્રણજ
મહિના વાટ જોવાનું લખ્યું છે. અને જે બ્રાહ્મણ પરદેશ વિદ્યાભ્યાસ
માટે ગયો હોય તેની સંતાનવાળી પત્નીએ બાર વર્ષ વાટ જોયા
પછીજ ફરી લગ્ન કરવું એમ લખ્યું છે. સ્મૃતિકારોની માફક કૌટિ-
લ્ય પણ માને છે કે બીજો પતિ પહેલાનો નાનો ભાઈ જ હોવો
જોઈએ અને ભાઈ હોય જ નહિ તો પહેલાનો સગેાત્રી કે સગેા પમંદ
કરવો જોઈએ. જો કોઈ સ્ત્રી આ નિયમનો ભંગ કરી પારકા પુરુષ
જોડે બીજીવારનું લગ્ન કરે તો એ સ્ત્રી, એનો નવો પતિ અને

લગ્નમાં લાગ લેનારાં સઘળાં છુપાછુપ નાસી જવા (elopement) ના ગુન્હાની સજાને પાત્ર થાય છે.

વેદના અને વેદ પછીના યુગના લગ્નને વિવિધ દ્રષ્ટિબિંદુથી તપાસ્યું. દરેક યુગની મુદત કેટલા કાળ સુધી લંબાઈ હતી તે વિષે ચોક્કસ માહિતી નથી. પરંતુ ગ્રામીન સમયમાં સંસ્કૃતિનો વેગ કેટલો ધીમો હતો તે લક્ષમાં રાખીએ તો એમ માની શકાય કે દરેક યુગ સેંકડો વર્ષની મુદતનો હશે. કોઈ પણ પ્રજાની સ્ત્રી જાતિની સામાજિક પદવી જાણવા માટે એના લગ્નના રીવાજ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. વેદના આર્યો પસંદગીના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીને ઘણી સ્વતંત્રતા આપતા, વિધવાવિવાહ ઉપર કોઈ પ્રકારનો અંકુશ એ યુગમાં હતો નહિ. તેમજ અમુક ઉંમરે કન્યાને પરણાવી દેવાની ફરજ મનાતી નહિ—કન્યા જીવનભર કુમારિકા રહે તો પણ કોઈ પ્રકારનો દોષ ગણાતો નહિ. નિર્જીવ વસ્તુની માફક કન્યાનું દાન કરવાની પ્રથા બહુ પ્રચાર પામેલી ન હતી—જો કે કોઈ કોઈ છુટાછવાયા દાખલામાં કન્યા વિક્રય થતો ખરો. એ સમયની સ્ત્રીની સ્થિતિ વેદ પછીના સમયની સ્ત્રીની સ્થિતિથી તદ્દન નિરાળા હતી. સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારો ફરી ફરીને બાર મૂકીને કહે છે કે સ્ત્રીવય પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કન્યાને ન પરણાવી દેનાર પિતા પાપમાં પડે છે. વેદના સમયની સ્વતંત્ર કન્યા સૂત્રો અને સ્મૃતિઓના સમયમાં પિતાએ દાન કરવાની વસ્તુરૂપ થઈ જાય છે. રનેહયજ્ઞને આંધર્વવિવાહ નામ આપી એને વિવાહના આનિષ્ઠ પ્રકારોમાનો એક ગણ્યો છે અને કન્યાવિક્રય તેમજ કન્યા-હરણ કે બળાત્કારની ક્રાંતિમાં મૂક્યો છે. મનુ વિધવાવિવાહનો પૂરો તિરસ્કાર કરે છે. નિયોગ માટે અનુમતિ આપે છે. પરંતુ નિયોગથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ તો વિધવાની એના શ્વસુરપક્ષના પિતૃઓ તરફની ફરજ હતી. એમાં વિધવાની સ્વેચ્છાનો સવાલ ન હતો. પુનર્વિવાહ કરેલી સ્ત્રીના પુત્રને સ્મૃતિઓમાં બહુ હલકી પદવી આપવામાં આવી છે. વેદના સમયમાં વિધવાવિવાહ તદ્દન સામાન્ય વસ્તુ

જાણતી. પરંતુ સૂત્રો અને સ્મૃતિઓમાં એના ઉપર વિવિધ પ્રકારના બંધુશ મૂક્યા છે. વેદના યુગમાં વિવાહવિધિ તદ્દન સાદો હોઈ એની ખાસપાસ કોઈ બાજી લક્ષણો કે લાંબી ક્રિયાઓ વર્જિત થાયલા નહતાં. યજ્ઞસૂત્રોમાં આપેલો લાખો કંટાળાભરેલો વિધિ અને બ્રાહ્મણોના નેતાં બ્રાહ્મણોની-પુરોહિતોની સત્તાનું તરત જ્ઞાન યાચ છે.

વેદના યુગ પછીની અધોગતિ ઘણાં કારણોસર હોઈ શકે. અનાયર્થ પ્રજ્ઞઓ સાથેના વધતા જતા સંબંધની અસર આર્થ પ્રજ્ઞના આચાર તેમજ વિચાર ઉપર સ્પષ્ટ રીતે થવા માડી હશે. કદાચ એમ પણ હોય કે જે અનાયર્થો તરફ બહુ જ તિરસ્કારદાઈ રાખવામાં આવતી તેમના તરફથી કન્યાઓ ઉપાડી જવાના બંધને લીધે બાળ-લમની પ્રથા શરૂ થઈ હોય. અનાયર્થ પ્રજ્ઞઓને હરાવી શાત અને સ્વસ્થ થવા પછી આર્યોમાં જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ પણ સ્થિર થઈ મંદ પડવા લાગ્યા અને પરિણામે એમની નૈતિક અને સામાજિક અવનતિ શરૂ થઈ. સામાજિક કાર્યવિભાગ (division of labour) તરીકે બ્રાહ્મણોને પ્રથમ પુરોહિત અને આચાર્યનું પદ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ સમયના બદલા સાથે એ સામાજિક બેંચણીનો લાભ લઈ બ્રાહ્મણો સમાજના શાસક થઈ પડ્યા. બાકીની ત્રણ શ્રાતિઓ ઉપર એમણે અપૂર્વ સત્તા ચલાવવા માડી અને પોતાનો બોલ એજ કાયદો એમ મનાવવા માડ્યું. ધર્મીધિકારીના પદમાં સામાન્ય રીતે ટેબાતી સંકુચિતતા એમનામાં પણ પૂરેપૂરી હતી અને તેથી એમણે સમાજને અનેક પ્રકારના બંધનોથી જકડી લેનારા શાસનો ઘડ્યાં. બીજી શ્રાતિઓને પોતાનાથી દબાવલી રાખવા, શાસનભંગ માટે વિવિધ પ્રકારની સજાઓ ફરમાવી. સમાજમાં પોતાનાથી જે ઉતરતા ગણાતા તેમને માટે એમને કોઈ પ્રકારની માનવ્રત્તિ હતી જ નહિ. આથી સમાજમાં ઉચ્ચ પદ પામેલા બ્રાહ્મણ સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓ વિશે આવા હલકા અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે અને હિંદુ સમાજનું સોહી આજ સુધી ચુસી રહેલા ફૂર કાવદા ઘડ્યા છે તેમાં આશ્ચર્ય-કારક કંઈ જ નથી.

પ્રકરણ ૨

આધુનિક ગુજગતી લગ્નવિધિ અને રૂઢિઓ

રૂઢિ અથવા મામદા અનુમાર લગ્નને વાસ્તવિક ઠગવણ માટે કોઈ પ્રકારના નિધિની જરૂર હોય સુધરેલી કે પછાત પ્રગતિએ ગળી છે આ વિધિ ઉપગત ધણા લેખિમા પ્રાચીન મમમથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ અનુમાર ટેટલીક ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે-જે કે લગ્નને મપૂર્ણ કરના માટે એ ક્રિયાઓની આવશ્યકતા નથી

આપણા દેશમા જેટલી સખ્યામા અને જેટલી લાખી ક્રિયાઓ છે તેટલી ટાઈ દેશમા લાગ્યેજ હશે તેમજ એ બધી જેટલી વિગત સગ આપણે ત્યાં કરવામા આવે છે તેટલી કોઈ દેશમા નહિ થતી હોય

ગુજગતમા લગ્નનો ધાર્મિક વિધિ આશ્વનાયનના ગૃહ્યસૂત્ર અનુસાર કરવામા આવે છે ગૃહ્યસૂત્રમાના અમલ મત્રો ટેટલીક ઉચી ગણાતી રીતિઓમાજ ઉચ્ચાગવામા આવે છે સામાન્ય જનતામા વિધિ તો એનો એજ છે, પરંતુ અસન મત્રો ઉચ્ચાગવામા આવતા નથી લગ્ન વિધિ કરાવવા બ્રાહ્મણો આવે છે પણ એમાના ધણાખરા અજ્ઞાન અને લગભગ નિન્દાર જેવા હોય છે, એટલે એમને મરફૂત લાપાતુ જ્ઞાન તો મ્હાથી જ હોય મોઢે કરેલા ખોટાખરા અમલદ્ધ શ્લોકામા લગ્નવિધિ વખતે જુગડી જાય છે અને ટાઈ વખત ગમે તેવી ગુજગતી કવિતા પણ બોલે છે મરફૂરીમાં કરેવાય છે કે વાચન માગામાની કવિતાઓ પણ ટેટનાક બ્રાહ્મણો લગ્ન કરાવતી વખતે બોલે છે અને આ કદાચ અનિશ્ચયોક્તિ ન પણ હોય

ગૃહ્યસૂત્રમાનો લગ્નવિધિનાઓ છે અને હાલ પણ ઘણે લાગે વિગતવાર કરનામા આવે છે નિધિ હુમેગા અન્યાને ઘેગજ

* સ્વ સમજાઈ મહીપતસમ નીલકંઠ કૃત 'વિવાહવિધિ'ની પુસ્તિકા હપગથી આ વિધિનું વર્ણન લીધું છે

કન્યામા આવે છે. સગાસંબંધીઓ સાથે વર કન્યાના પિતાને ઘેર આવે છે, અને વિધિ માટે તૈયાર કરી ગમેલી જગાએ તેને લઇ જવામા આવે છે. આ જગાને 'માલુર' કહેવામા આવે છે. એ શબ્દ મંડલ શબ્દ 'મધુપક' ઉપરથી થયો મનાય છે. વર આવે કે તરત એને સ્વાગત તરીકે મધુપક નામનું મિષ્ટપાન પીવા આપવામા આવે છે, તે ઉપરથી જગાનું નામ પણ પડ્યું છે એમ લાગે છે. વરને પાટલા ઉપર બેસાડી પૂજા સામગ્રી અને મધુપક આપ્યા પછી કન્યાનો પિતા વરના સન્માનાર્થે એક ગાયનો વધ કરવાનું કહે છે. પરંતુ ગાય નિર્દોષ હોવાથી વર એ વધ અટકાવવા વિનંતિ કરે છે, અને ગાયને છોડી મૂકી ઘાસ આપવાનું કહે છે. આ વિનંતિ માન્ય રાખવામા આવે છે. આ તો એક આચારરૂપે મવાદ જ કન્યામા આવે છે. ગાય હાજર હોતી પણ નથી અને વધ કરવાનો કોઇનો ધરાદો પણ નથી હોતો. આ મવાદથી સ્વાગતનો વિધિ પૂરો થાય છે.

આ પછી કન્યાદાન વિધિ શરૂ થાય છે. વર પૂર્વ તરફ મ્હો કરી બેસે છે કન્યાને એનો માનો માલુગમા લઇ આવે છે. ગૃહ-સૂત્રના વિધિ મુજબ એને વરની જમણી બાજુ બેસાડવી જોઇએ. પાણી વડનગગ નાગરો મિવાય બીજી તમામ ગાતિઓમા વગ્ની મામે બેસાડી બન્નેની વચ્ચે આડો સફેદ વસ્ત્રનો અનરપટ ધરવામા આવે છે. હસ્તમેળાપ વખતે આ અંતરંગ્ય એવી લેવામા આવે છે અને તે પછી કન્યાને વરની જમણી બાજુ બેસાડવામા આવે છે.

લગ્નવિધિ વખતે કન્યાએ પહેરેલા ધરેણા પિતા તરફથી કન્યા દાનમા મળેલા હોવા જોઇએ. મામાન્ય રીવાજ એવો છે કે એ વખતે પહેરેલા ધરેણામાંથી મામાપ દાઈ વસ્તુ પાછી વધ મંડે તાલિ આથી જેટલી વસ્તુ કન્યાદાનમા આપવાની હોય એટલીજ પહેંગવવામા આવે છે—શોભા ખાતર વધારે અમંકાત પહેંગવવામા આવતા નથી.

કન્યાનો પિતા ઉત્તર તરફ મુખ કરીને કન્યાની પાસે ગમે છે અને પિતાને જન્મજો હાથે કન્યાની માતા બેસે છે પ્રથમ પિતા વગર કન્યાની પૂજા કરે છે. પછી દેવોને આમ ત્રણ આપી આ પ્રસંગે અધિષ્ઠાતા યજ્ઞ વિનંતિ કરે છે પછી હાથમા જળ અને ડુશ લઈ મવત્સર, ચક્ર, યુગ, મન્ત્ર, ઋતુ, ઋષિની સ્થિતિ, તિથિ, ખંડ, દેશ, પ્રાત, માત્ર પોતાનું તેમજ વગ્નુ કુલ અને વેદાભ્યાસ એ સર્વ ગણાવી જાય છે વેદાભ્યાસ પ્રારંભ છે તે બોલવાનું તો નામનું જ છે હાન કોઈ વેદોનો અભ્યાસ કરતું નથી વળી વગ્ની ઉમર એટલી નાની હોય છે કે વેદોના કે પ્રાણ પ્રમાણના અભ્યાસ વિષે કહી શકાય એમ હોતું નથી એટલે દરેક બ્રાહ્મણના કુલનો અમુક વેદ ગણાય છે તે વેદનું નામ માત્ર દેવાય છે પ્રાચીન સમયમા અમુક વેદના અભ્યાસ ઉપરથીજ ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, સામવેદી એવા કુલ ગણાતા હશે પણ હાલ તો માત્ર વશપરંપરાજ એ નામો આપ્યા આવે છે અને વેદના કે ખીજા અભ્યાસ સાથે એમને કશો મબંધ નથી પ્રાણ પણ જાતની જૂન કે ગેરમજબુતી ન થાય એટલા માટેજ આ બધી વિગતો ગણાવી જનામા આવે છે એ વિગતો કલા પછી કન્યાનો પિતા કહે છે કે સુખી પગિણામની છત્રગથી એ પોતાની નિરુગી કન્યા વરને આપે છે, અને હવે એ પોતાની રહી નથી કન્યાનો જન્મજો હાથ લઈ વરના જન્મજો હાથમા મૂકે છે અને બે હાથની વચ્ચે દર્ભની સળી મૂકે છે કન્યાની માતા પણ કહે છે કે આ કન્યાદાનમા પોતાની સમતિ છે વર એ બન્નેનો આશા માની દેવોને મધુર દાન કરનાગનું કન્યાણુ કરવા પ્રાર્થના કરે છે કન્યાનો પિતા વગરના હાથ વચ્ચેથી દર્ભની સળી ખેંચી લે છે એટલે લગ્ન થયું ગણાય છે આ સળી ખેંચવાની ક્રિયાને ધણી ગાનિઓમા જાડુજ મહત્વ આપવામા આવે છે એ ક્રિયાને “હસ્ત મેળાપ” કહેવામા આવે છે આખા લગ્નવિધિમા એ સૌથી અગત્યની ક્રિયા ગણાય છે, તેથી એને માટે જોતી પાસે ખાસ મગન મુહર્ત જોત

ડાવવામાં આવે છે. જ્યારે નકી કરેલી પણ આવે છે ત્યારે જોશી યાળા વગાડે છે અને તે સાલળીનેજ કન્યાનો પિતા દર્ભ ખેંચી લે છે. વરકન્યા ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. વાળાં વાગે છે અને સ્ત્રીઓ મંગલગીત ગાય છે. આ વિધિને ખાસ મહત્વ આપવાનું કારણ કદાચ એ હશે કે શાસ્ત્રમાં પ્રમાણે કન્યાનું દાન દોષ મગ્ગ ધડીએ કરવું જોઈએ, અને કન્યાનો હાથ વરના હાથમાં મૂકવો તે દાન આપ્યું એ બતાવવાની શ્રેષ્ઠ રીત છે. જોશીએ સોધેલી પળેજ બગબર હાથમાં હાથ મૂકવા જતા વાર યદ જાય અને પણ વીતી જાય માટે પહેલેથી બંને હાથ મેળવી રાખી વચ્ચે અંતર રાખવા માટે દર્ભ મૂકવાની રીત પડી હશે. દર્ભ ખેંચી લીધાથી હાથનું ચિયન બરાબર થયું ગણાય.

ડૉ. વેસ્ટરમાર્કના અભિપ્રાય મુજબ લગ્ન વખતે “ હાથ મેળવવાની ક્રિયાના x x x ધણા અર્થ થઈ શકે રામના પ્રાચીન વૈદ્ય-
ritam puranic મુજબ કન્યા લગ્ન પછી વરના હાથ નીચે આવી ગણાની, અથવા એના હાથમાં સોપી એમ ગણવામાં આવતું પુરાતન સમયથી હાથ સાથે હાથ મેળવવો તે બે મનુષ્યો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો કોઈ અપાયાની બાબ નિશાની છે. x x x પરંતુ એક વાત તો દેખીતીજ છે કે હાથ મેળવવાની ક્રિયા હમેશા નહિ તો ધણે ભાગે ઐક્યનું લક્ષણમૂલક ચિન્હ છે પોલેક, બલગેરીયા અને પોલ્ક-મય આદિ યુરોપના દેશોમાં તેમજ હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં પરણતા જોડાના હાથ મેળવવા ઉપગત એક ખીમ સાથે બાધી લેવામાં આવે છે.”*

વીલીમમ ટેગ નામનો લેખક લખે છે, “ હાથમાં હાથ મેળવવો એ સ્વાભાવિક રીતેજ મૈત્રી થવાનું કે કોઈ અપાયાનું સૂચક

* ડૉ. વેસ્ટરમાર્ક A Short History of Marriage પ્રકરણ ૮, પ ૧૮૩.

ચિહ્ન છે, અને જમણે હાથ ચાણસની સાચી નિષ્ઠાનો સાક્ષી ગણાતો. કોઈ પણ જાતનો કોવ આપતી વખતે સામસામા જમણા હાથ મેળવવામા આવે છે, તો લગ્નનો તબીર કોવ આપતી વખતે હાથ મેળવવામા આવે એમા નવાઈ નથી આથી જ જ્યુ, ખ્રીસ્તી અને બીજા સર્વ ધર્મની પ્રજાઓ યુગોથી આ આચાર પાળતી આવી છે.”*

હર્ષ ખેચી લેનામા આવે એટલે વગ આ પ્રમાણે મંત્ર બોલે છે. “પ્રેમે આ આપ્યું છે પ્રેમ આ ગ્રહણ કરે છે એ પ્રેમ! આ સર્વ તારું છે,” કન્યાને એ કહે છે કે “તુ પ્રેમના સમુદ્રમા પ્રવેશ કર હું તને પ્રેમ ખાતર સ્વીકાર છું તુ વધારું છે, સ્વર્ગ તને આપી છે, પૃથ્વી તને ગ્રહણ કરે છે” આટલેથી કન્યાદાન વિધિ પૂરો થાય છે.

આ પછી વરકન્યા એક એરડો, જે પ્રાચીન પુસ્તકોમા કૌતુકાગાર કહેવાય છે, તેમા જાય છે કેટલીક ગાનિઓમા હાન એ “ગ્રાણ” કહેવાય છે, જે કૌતુકાગારનું અપભ્રંશ જ હશે આ એરડામા ભીંત ઉપર લગ્નમંડપનું એક મામાન્ય, ધર રમનારાઓની બુદ્ધિ અનુસાર ચિત્રિત ચિત્ર હોય છે વરકન્યા સાથે ગોર અને બન્ને તરફની સ્ત્રીઓ મંત્ર જાય છે ચિત્રની સામે વરકન્યા ખેમે છે અને અત્યાર સુધી વચ્ચેથી ઢાકી ગાંબેલુ કન્યાનું મુખ ઉઘાડવામા આવે છે કેટલીક ગાનિઓમા કન્યાદાન વિધિ વખતે કન્યાની આંખો પણ બંધ નાખવામા આવે છે તે કોમે આચાર પછી ખોલવામા આવે છે વરકન્યા અન્યોન્યના હાથ ઉપર મીંદગ બાધે છે હાન નાગછડીમા મીંદગ (મહત્તર) ઉપરાંત લોહનો “છંસો” (વોંગી) પણ હોય છે પછી વરકન્યા એક બીજાની આંખો આગે છે, એક બીજાના વાળ હોળે છે, અન્યોન્યને પાન ખવડાવે છે અને આગસી જતાવે છે આ માન લોકાચાર છે આ વિવિધ દર્શિયાન ગોર અમુક મંત્રો લખે છે એમાનો આ મંત્ર અમ બદ્ધ મમૃતમા છે—

* લેવીયમ ૨૩ ફ્ર The Knot tied. Marriage Ceremonies of All Nations પૃ ૨૩-૨૪.

હારમાં કોપરાના કકડા, ખારેક, સોપારી, મહુડાં, જવ અને રંગિન કાગળના કકડા પરીવેશ હોય છે. કાગળના કકડા સિવાય બધી ચીજો સોનેરી રૂપેરી વરખથી મઢી લેવામાં આવે છે. હારમાં પરીવેશમાં બધાં ફળનાં ઝાડ એવાં હોય છે કે અનેક વર્ષો સુધી ફળ પાડે. આથી એ ફળનો સ્પર્શ કન્યાને ઘણી સંતતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. હેતુથી કદાચ આવો હાર કન્યાને પહેરાવવામાં આવતો હશે.

આ હાર પહેરાવતી વખતે વર પાસે આ મંત્ર બોલાવવામાં આવે છે—

મધુમતીરોપધીર્વાંચ આપો મધુમત્નો મવત્વંતરિક્ષમ્ ।

ક્ષેત્રસ્ય પતિર્મધુમાન્નો અસ્ત્વરિષ્યન્નો અન્વેનં ચરેમ્ ॥

“વનરપતિઓ આપણે માટે મધુર થાઓ ! સ્વર્ગ, પાણી અને આકાશ આપણે માટે મધુર થાઓ; ક્ષેત્રપતિ આપણે માટે મધુર થાઓ; અને આપણે કોઈ જાતની મુશ્કેલી વગર એમને અનુમરવા શક્તિમાન થઈએ.” પહેલાંના શ્લોક માફક આ શ્લોક લગ્નવિધિ સાથે તદ્દન અર્થગત નથી. પરંતુ કન્યાના ગળામાં હાર પહેરાવવાની ક્રિયા સાથે એને કશો સંબંધ નથી. આમાં પણ પહેલા શબ્દને લીધેજ માન્યતામાં ભૂલ થઈ છે. પહેલો શબ્દ મધુ છે પણ ધારવામાં આવે છે તેમ મધુક (મહુડાં)—જે હારમાં પરીવેશી એક વસ્તુ છે તે નથી.

કોરા સફેદ વસ્ત્રના એક કકડા ઉપર કંકુનો સ્વસ્તિક કરી તેનો એક છેડો વરના વસ્ત્ર સાથે અને બીજો કન્યાના વસ્ત્ર સાથે બાધવામાં આવે છે. માત્ર વડનગરના નાગરોમાં છેડા વસ્ત્ર સાથે બાધવામાં આવતા નથી પણ વરકન્યા પોતપોતાના જમણા હાથમાં રાખે છે. આ સ્વસ્તિકવાળું વસ્ત્ર જે “છેડાછેડ” કહેવાય છે તે રાખ્યા સિવાય વરકન્યાથી વિવાહકોમ થઈ જતા સુધી ફગાવું નથી.

કૌતુકાચારનો સમસ્ત વિધિ જે કૌતુકચાર કહેવાય છે તે માત્ર

વરકન્યાને આનંદ આપવા અને એમને સંવત્સરની તકે આપવા જ રાખેલા જણાય છે.

કૌતુકાચાર પૂરો થયા પછી વરકન્યા પાછાં લગ્નમંડપમા આવે છે, અને માલારાની પાસેજ તૈયાર કરેલી ચારીમાં બેસે છે. ચારીનું વર્ણન ગુજરાતીઓ સમક્ષ કરવાની જરૂર નથી. એક ચોરસ જગાને ચાર હોડે ત્રણ ત્રણ વાસુ વચ્ચેમાં થોડી જગા રાખી ઉભા કરી, તે વાસના વચલા ગાળામાં દરેક હોડે ઉપરાઉપરી સાત પિત્તળના કે માટીના ઘડા ચુનાથી ઘોળી, કંકુના ચાંદા કરી મૂકવામાં આવે છે. સૌથી નીચે મોટામાં મોટા ને સૌથી ઉપર સૌથી નાનો ઘડો મૂકવામાં આવે છે. ઘડા માટીના રાખવા કે પિત્તળના તે માતિના અથવા કુંવાના આચાર ઉપર આધાર રાખે છે. ચારીને ફરતા આસોપાલવનાં તોરણ બાધવામાં આવે છે. સુરત તરફ આમાના પાદડાના તોરણ બાધવાનો રીવાજ છે. કોકણ દેશના રીવાજનું આ અનુકરણ હશે, કારણ કે કોકણ સુરતની છેક પાસે આવેલો છે. વરકન્યા પૂર્વ તરફ મોડો કરી ખીલા વગરના એક સળંગ પાદડા ઉપર બેસે છે. કન્યા વરને જમણે હાથે બેસે છે. એમની સમક્ષ જાણીનો અગ્નિ પ્રકટાવવામાં આવે છે. કન્યાના માથા ઉપર એનો પિતા ઘી લગાડી એને આશીર્વાદ આપે છે કે પતિના મૃહમાં એ ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે. કન્યાનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ વર લગ્નથી થએલું ઐક્ય સિદ્ધ કરતા મંત્રો બોલે છે.

આ પછી અસ્મારોહણ અને મંગળ ફેરાની ક્રિયાઓ થાય છે. અગ્નિની ઉત્તરે એક પથ્થર મૂકવામાં આવે છે. કન્યાના જમણા પગનો અંગુઠો એ પથ્થર ઉપર મૂકાવી વર બોલે છે, કે “પથ્થર જેવી ગિયર (દંડ) ચળે અને જે કાંઈ પાપમય હોય તેનો વિરોધ કરજે.” પછી બન્ને અગ્નિની આસપાસ ચાર વખત પ્રદક્ષિણા કરે છે. દરેક ફેરા પૂરો થતા કન્યાનો લાઘ એના હાથમાં ઘી અને લાગ (ડાગરની ધાણી) મૂકે છે અને વર હાથ પકડી એની ઘીમાં આહુતિ અપાવે છે. આ પ્રદક્ષિણા મંગળફેરા કહેવાય છે.

આ પત્રી મમપદીનો અગત્યનો વિધિ કુવામા આવે છે ધારીની અદર દરિયાન ખૂણ તરફ ડગડની સાત નાની દગલીઓ કુવામા આવે છે, અને વગનો હાથ પત્રી કન્યા એક પત્રી એક માતે ઉપર પગનાં ભરે છે પહેરે પગલે વગ એને પોતાના પેય (પીવાની વગુઓ) ની લાગીદાર થવાનું કહે છે, બીજે પગને અમની, ત્રીજે લક્ષ્મી અને વૈભવની, ચોથે એના આરોગ્યની, પાંચમે પશુધનની, છઠ્ઠે પગલે દરેક ક્ષત્રુમા સહચારિણી થવા કહે છે અને માનમે પગને મિત્ર થવાનું કહે છે મમપદી એ ધર્મિક વિધિની છેલ્લી જ ક્રિયા છે

મમપદી શા માટે ઓથી વધારે મહત્વનો વિધિ ગણાય છે તે મનોધનનો એક મનોગજક વિષય છે “મમએ પાત્રોર” નામના પુસ્તકના કર્તા એથોવનની માન્યતા એવી છે કે મમપદી એ મુળ સમર્પિની પૂજામાથી ઉદ્ભવેલી છે પણ આ માન્યતા ખરી લાગતી નથી ચુગ્ગ તમા ઝાઈ જગાએ મમર્પિની વસના અધિગાન દેવ તરીકે પૂજા થતી નથી વળી જે વગુની પૂજા કરવાની હોય તેનો પગથી અપસ કરવા એ તો બહુ અપમાનકરક લેખાય

શી ગોવર્ધનગમ ત્રિપારીનો મન બુદ્ધિ છે એમનો મન વિચારવા થોડા છે—“માન દગલીઓ તુ મુલવે છે તે મમજવુ મુશ્કેલ નથી દગલીઓ અમિની ઉત્તરે કુવામા આવે છે, અને ‘મમમિધુ’ (માન નદીઓ) ની જમિના—દેવો અને સરિઓની ભૂમિન—મલાનોના વસાનેને આગળ દક્ષિણમા જઈ વન્યા પત્રી પશુ એ માન નદીઓની વચ્ચેના સાત હિલ્લ પ્રદેશ માટે મોઢ ગણા હોતો વેદ પત્રીના કાળના આયોજા દક્ષિણ તરફના નિરાનમાથી નવ વિવાહિત વ વધુ માથે પ્રવાન અને પ્રજુથ પ્રનગો રાગ દગ્ગા અને વાયવ્ય તરફ પોતાના પૂર્વજોનો નિવાસ ગનેકા માન નદીઓ અને માન હિલ્લ પ્રદેશ તરફ જતા અમિજુલુ તરફ પ્રવિશતા પત્રી પ જા થોગ જતા આ પ્રમાણે સ્ત્રીપુરુષ એકેકને હાથ પત્રી આવે પોતાના પૂર્વજોનો આ નદીઓ અને પગનોવાગે ગમણીય, પવિત્ર પ્રદેશ ફરી

વિશે ઉલ્લેખ હોવાનું જણાવે છે પરંતુ ખરી રીતે એ ઉલ્લેખ મનુ
સ્મૃતિમાં નહિ પણ એ સ્મૃતિ ઉપરની કુતૂહલની દીપ્તિમાં જ છે

અરુ યી રૂઝે જ મહે છે, કે હિંદુઓમાં લગ્નને જેટલું મહત્વ
અપાય છે તેટલું ઈર્ષ પ્રજામાં અપાતું નથી આ અદ્વૈત સામુ
હે પરંતુ વાગવાગ મહેવામાં આવે છે કે હિંદુ લગ્ન એ ધાર્મિક બંધન
છે—સામાજિક કરાર નથી—એ કાગલથી માર્ગ લગ્નને એમું બધું
મહત્વ અપાતું નથી તેમજ વિવાહ વિધિ વખતે ઉચ્ચારવામાં આવતા
મંત્રોમાં મહેના ઉચ્ચ આદર્શો ખાતર પણ નથી અપાતું વિધિની
આસપાસ વૈદ્યાધ્યતી અમર્ય રહિઓને જે અનિશ્ચય-ભ્રેષ્ટને તે
કળા વધારે પ્રાધાન્ય અપાય છે તેજ કાગલથી લગ્ન એ અતિ મહત્વનો
પ્રમંથ ગણાય છે આ અનાવશ્યક રહિઓએ હિંદુ સમાજમાં એમું
મહત્વ પ્રાપ્ત કરી વીધું છે કે લગ્નમાં રહિઓ જ મુખ્ય ગણાય છે—
ધાર્મિક વિધિ તો એમને મુખ્યત્વે તદ્દન ગીણ રચાતે રહે છે રહિ પ્રચલિત
ક્રિયાઓ આર પાચ કે એથી પણ વધારે દિવસો સુધી ચાલે છે, અને
જુદી જુદી રીતો અને જુદા માઓમાં અને જનના અગ્રય
ધારણ મે છે દરેક રીતિ અને પેટા રીતિની પોતાની અસખ્ય
રહિતક ક્રિયાઓ હોય છે અને દરેકને ગ્રીષ્મવર્ષથી આચારમાં મૂકવામાં
આવે છે આમાંની દરેક દરેકની વિગતમાં ઉતરતું તો અશક્ય છે
તેથી જે ક્રિયાઓ બધી રીતિઓમાં મામાન્ય હોય કે ખામ નોધવા
લાયક હોય તેમનેજ વિશે લખવાનું બની શકશે

શુ રીતની લગ્નબંધ બધી જ રીતિઓમાં લગ્ન પહેલાં લાખા
વખતથી વિવાહ + (સગાઈ) કરી રાખવાનો રીવાજ છે આથી લગ્ન
વખતે વિવાહ મેળવવાનો માર્ગ વિધિ કરવાનો રહેતો નથી વિવાહ
મેળવવાની રીત સાદી છે માત્ર વરત રૂપી આવે કે સ્ત્રી તરફથી એ
બાળક માર્ગ ચોક્કસ નિયમ નથી સાધારણ રીતે જ્યાં વગની અજ્ઞ હોય

+ કુલ્યતમાં સામાન્ય રીતે 'વિવાહ' શબ્દ સગાઈના અર્થમાં
વપરાય છે અને તેજ અર્થનાં અર્થ અને ઉપર પણ વાપરો છે

ત્યાં કન્યા તરફથી આવે અને કન્યાની અછત હોય ત્યાં વર તરફથી આવે એવું જોવામાં આવે છે. પણ આવો પણ કાઈ નિશ્ચિત નિયમ નથી. કેટલીક સ્થિતિઓમાં વિવાહ કરતા પહેલાં જન્માક્ષર મેળવવાનો રીવાજ છે. નાગરો, બ્રહ્મક્ષત્રિયો, ખડાચતા વાણીયા, ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ વિગેરે સ્થિતિઓમાં એના પર ખાસ લક્ષ અપાય છે. વરકન્યા જન્મેના જન્માક્ષર ધણુંખરું કન્યાપક્ષનો જોશી મેળવી જીએ છે. જો ગ્રહ મળતા આવે તો વરપક્ષને ખબર કરવામાં આવે છે. પછી કન્યા તરફનો ગોર વરને ત્યાં જઈ વરને બાજક પર બેસાડી ચાંલ્તો કરી હાથમાં નાળિયેર અને રૂપીઓ આપે છે અને અમુક ગૃહસ્થની પુત્રીનો વિવાહ અમુક ગૃહસ્થના પુત્ર સાથે થયો એમ જાહેર કરે છે. આને “આક્ષા કરવા” કહે છે. ગોરને વરપક્ષ તરફથી દક્ષિણા અને સવા શેર ગોળ વધામણી માટે આપવામાં આવે છે. કેટલીક સ્થિતિઓમાં આંક્ષા થઈ જતાં એટલે સગાબહાલાંમાં ખુશાલી માટે ગોળ અને ધાણા વહેંચવાનો રીવાજ છે. પછી અનુકૂળ દિવસે વરવાળાં કન્યાને અને કન્યાવાળાં વરને જમવા તોડે છે, અને કીમતી વસ્ત્રો અને પંતાસાંની માટલી આપે છે. કેટલીક સ્થિતિઓમાં રૂપિયા કે એકાદ બે ઘણીના પણ આપવાનો રીવાજ હોય છે. દીવાળી, હોળી ઇલાદિ મોટા તહેવારોએ અથવા શ્રાદ્ધના વરકન્યાને પોતપોતાને સાસરે જમવા તોડે છે.

લગ્નનો દિવસ સામાન્ય રીતે કન્યાપક્ષ નક્કી કરે છે. ઉત્તરાયણ પછી જ લગ્ન થઈ શકે એ ગૃહસ્થોનો નિયમ માત્ર અમદાવાદ અને સુરતના, વડનગરા નાગરોજ પાળે છે. માગસર, મહા અને વૈશાખ એ ત્રણ મહિનામાં ધણુંખરા લગ્ન થાય છે. જો માગસર મહિનામાં શુક્રનો અસ્ત હોય તો તે દર્મ્યાન લગ્ન કરવાનું કેટલાક સોકો અશુભ ગણે છે. પોપ મહિનામાં સામી સંક્રાંતિ એટલે મકરસંક્રાંતિ પહેલાં લગ્ન કે કોઈ પણ શુભ કામ કરવામાં બાધ ગણાય છે. પોપ મહિનામાં મકરસંક્રાંતિ પછીના દિવસોમાં લગ્ન થઈ શકે ખરા પણ ભાગ્યેજ

કરવામા આવે છે ફાગણ મહિનામા પણ હોળી પહેનાના દિવસોમા લમ કરવુ એ મધ કેઈ લોમ અશુભ ગણે છે ફાગણ વદમા પણ કવચિત્ જ લમ થાય છે, જો કે ખામ બાધ નથી ત્રૈત્ર મહિનામા પ્રાગુખર્ષે 'મીનાક્ષ' દોષ છે એટલે સૂર્ય મીન રાશિમા દોષ છે અને તે દર્મ્યાન લમ કરવામા આવતા નથી જેદ મહિનામા લમ કરવામા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તરફનો વાધો હોનો નથી પણ કદાચ એમામ્હુ બેહુ શર થાય તો લમના રગમા ભગ પડે એ બીજી બનતા સુધી જેદ મહિનામા લમ ગખનામા આવતા નથી વળી કેટલીક માતિ એમા જ્યેષ્ઠ મતાનનુ લમ જેદ મહિનામા કરવાનુ અશુભ ગણાય છે અસાડ મહિનામા માત્ર સુદ નોમ (ભડગી નોમ) એ એકજ લમનુ મુહર્ત આવે છે એ દિવસ પડી પાછો માગચર મહિનો આવના સુધી લગ્નો બધ ગહે છે કાર્તિક મહિનો તો મધ પશુ આરભ, મુસાફરી માટે પણ અશુભ ગણાય છે

કન્યા પક્ષ અમુ મહિનામા લમ કરવાનુ નક્કી કરી જોશી પાસે મુહર્ત જોનડાવે અને જોશી બે ત્રણ દિવસ મોખી આપે તેમાનો ચોતાને અનુકૂળ હોય તે પમદ કરી વગ્નપક્ષને ગોગ મારફત ખખર આપે છે ગોગને વધામણી લાવના માટે વગ્નપક્ષ તરફથી સવાશેર ઘઉં, નાળાચર અને દક્ષિણા મગે છે લમના દિવસ ઉપરાત હસ્ત મેળાપનુ મુહર્ત પણ જોશી નક્કી કરી આપે છે

લમને ચોડા દિવસ ગહે એટલે વર અને કન્યા બન્નેને ઘેર સગાબંધાનાની સ્ત્રીઓ એટલી થઇ વડી પાપડ કરે છે અને કરતા કરતા લમના ગીતો ગાતી જાય છે લમના જમણમા આ વડી પાપડ વપગય છે, અને ડગલી માતિઓમા એનુ નાતે લદાણુ પણ કરવામા આવે છે

સુગ્ન જિહનાના ટેટનાક યાજ્ઞશોમા લમનુ મુહર્ત નક્કી થયા પડી બન્ને ઘેર વર્ષોધાગની પૂજા પ્રવામા આવે છે થી, લક્ષ્મી દતિ, મેધા, પ્રણ, ગ્રાહ અને સગરવતી એ સાત કર્પિત નદીઓને

વર્ષોધારાનું નામ આપી તે દરેકના નામના કંકુના ચાંદલા લીંત પર કરવામાં આવે છે. ચાર ટોપલીમાં જવારા વાવી તેને આ ચાંદલા ઉપર લટકાવવામાં આવે છે. આ ટોપલીમાં ઉગેલા જવારાને માતા ગણી રન્યાદેવ, રન્નાદે, રાંદલ, ગોત્રજ એવાં જુદાં જુદાં નામોથી દરેક શાંતિમાં પૂજવામાં આવે છે. આ દેવી વિદ્યાવિદારક ગણાય છે અને દરેક શુભ પ્રસંગે ઘરમાં માંડવામાં આવે છે. લગ્નના ચારેક દિવસ આજળથી તેની પ્રતિષ્ઠા થાય છે, અને આઠ દિવસ સુધી એની પૂજા થાય છે. નવમે દિવસે વરકન્યા એની પૂજા કરે છે અને પછી માતાને વિદાય કરવામાં આવે છે એટલે દૂવામાં નાખી દેવામાં આવે છે.

૭૨ દિવસે માતાની પ્રતિષ્ઠા થાય તેજ દિવસે ઘરુંખઈ ગણપતિ પણ મંડાય છે. લીંત ઉપર ગણપતિનું રંગબેરંગી ચિત્ર દોરવામાં આવે છે. માત્ર સુરત તરફ સિંદુરથી રેખાચિત્ર જ દોરવામાં આવે છે, અંદર રંગ પૂરવામાં આવતા નથી. ગણપતિની બન્ને બાજુએ એમની બે સ્ત્રીઓ રિદ્ધિ અને સિદ્ધિ (અથવા શુદ્ધિ અને પુદ્ધિ) ચીતરવામાં આવે છે અને પગ આગળ એમનું વાહન ઉંદર પણ ચીતરે છે. કેટલીક શાંતિઓમાં ગણપતિ પૂજવાનો હક કુટુંબની પત્નીઓનો ગણાય છે, અને પૂજવાના બદલામાં રૂપિયા પણ મળે છે. વડનગર નાગરોમાં પરણ્યાની ફાઈ ગણપતિ પૂજે છે. ફાઈ મરણ પામી હોય અથવા વિધવા હોય તો એની પરણેલી પુત્રી કે પુત્રવધૂ કે છેવટે જનેઈ દીધેલો પુત્ર ગણપતિ પૂજે છે. ફાઈના કુટુંબનો એ ખાસ હક ગણાય છે. ગણપતિની સ્થાપના પછી તરત અથવા પહેલાં કેટલીક શાંતિઓમાં ઘંટીમાં અનાજ દળવાની ક્રિયા થાય છે. આને જોળવસન, જોળવેસણ અને એવા જુદાં નામો અપાય છે. નાની સરખી ઘંટીને ખડીથી ધોળા, કંકુના ચાંદલા કરી એકમાં કે માંડવામાં મુકવામાં આવે છે. તેમાં મગ

અને હાથદરના ગાદીયા નાખી મગાવહાલાની સ્ત્રીઓ થોડીવાર ઘંટી ફેરવે છે. દરેક સ્ત્રીએ ઘંટીને થોડો હાથ લગાડવોજ જોઈએ. થોડીવાર એ પ્રમાણે ગીત ગાતા ગાતા ઘંટી ફેરવે છે પછી એમાં નાખેલી વસ્તુઓ બહાર કાઢી ચાર નાના સુપડા જેમાં કંકુના વાક માથીયા (અગ્નિક) કાઢેલા હોય તેમાં મૂકી કુંકુનની ચાર મુખ્ય સ્ત્રીઓ એ ઝાટકે છે. વસના જમણા માટે અનાજ દળવા માટે સ્ત્રીઓ મૂગ એકઠી થતી હશે. અને તેની છવાઈપ આ રીત રહી હશે ગણપતિની-પ્રતિષ્ઠા-કન્વાને-દિવસે-સ્ત્રીઓ-વાગ્જતે ગાગ્જતે કુંભારને ઘેર જઈ "ગણેશ માટલી" લઈ આવે એવા પણ કેટલીક રીતિઓમાં રીવાજ હોય છે. આ નવે વિધિઓ વર અને કન્વા બન્નેને ઘેર જુદા જુદા થાય છે.

ગણપતિ પૂજા થયા પછી વચ્ચેના બન્નેને ઘેર મંડપમુહર્તનો વિધિ બંધીજ રીતિઓમાં કરવામાં આવે છે કુંકુમનો મુખ્ય પુરુષ આ વિધિ કરવા બેમે છે અને કેટલીક રીતિઓમાં તેની સ્ત્રી પણ જોડે બેમે છે. માડવામાં એક જગ્યાએ જમીનમાં થોડો ખાડો ખોદી તેમાં કકુ, મોપારી, દૂધ, દહીં અને ત્રાખા નાહું મૂકવામાં આવે છે. સુતારે ઘડી આપેલા ચમીવટા (સમગ્રા) ના લાકડાનો કટડો પણ મૂકવામાં આવે છે ખરી રીતે તો લક્ષ્મી માડવો બંધાતા પહેલા જ આ પ્રમાણે એનું મુહર્ત કરવાનો રીવાજ હશે. પણ હવે તો માડવો બંધાઈ ગયા પછી વસના એક કે બે દિવસ અગાઉ જ આ વિધિ થાય છે મી. અંથોવન પેતાના પુત્રક "Bombay Folkloro" મા કહે છે કે મંડપમુહર્ત એ ધરતી માતાની પૂજા છે અને તે કદાચ ખૂબ હશે નવું મકાન બાંધના પહેલા "ખાન મુહર્ત" કરવામાં આવે છે તેનો વિધિ લગભગ આવોજ હોય છે.

મંડપમુહર્ત પછી તરત જ અથવા તેની સાથે સાથેજ મહશાનિ

અને વૃદ્ધશાલ કન્વામાં આવે છે. મંડપમુહર્ત કરનારના આ બન્ને વિધિ જેની મહાપ્રતાથી કરે છે. ખાટવા ઉપર એમાં પાયરી

તેના ઉપર નવ મોપારી હારજંથ મુકવામા આવે છે. આ નવ મોપારી તે હિંદુ માન્યતા મુજબના નવ ગ્રહો-સૂર્ય, ચંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, ગદુ અને કેતુને રચાને છે, અને તેની પૂજા થાય છે. વૃદ્ધશાહના વિધિમા મરણ પામેલા પુર્વજોના નામના પિંડ મુકવામા આવે છે પણ સાધારણ શાહ પેઢે કાગવાસ નાખવામાં આવતો નથી.

આ વિધિઓ ઘણી જાતે એટલે વરકન્યા બન્નેને પોતપોતાને ઘેર સ્ત્રીઓ પીડી યોજે છે. લગ્નના દિવસ સુધી રોજ સવારે આ પ્રમાણે પીડી યોજાય છે. પીડી યોજતી વખતે પણ તે પ્રભંગના ગીત ગવાય છે. માત્ર મૌલાબવતી સ્ત્રીઓજ પીડી યોજી શકે છે. પીડી યોજ્યા પછી લગ્ન ઘણી જાતે સુધી કન્યાથી વળતી બહાર નીકળાય એવો કેટલીક જાનિઓમા રીવાજ હોય છે.

લગ્નને આગળે દિવસે અથવા તેજ દિવસે કન્યાના મામા મોમાણ લાવે છે. મોમાણાનું મહત્વ અનિશ્ચય મનાય છે અને મોટા વરધોડા કાઢી વાજતે ગાજતે મામાદથી એ લાવવામા આવે છે ઘણી જાનિઓમા મોટી છાબમા મોમિણામા આપવાના વજ્રો ગોઠરી આપ્યા વરધોડામા ફેગવામા આવે છે અને મોમાણ પક્ષની મુખ્ય સ્ત્રીઓ એ છાબ રાવે છે. કન્યાના મામાબને પણ મોમાણામા જવું પ્રેરે છે. કન્યા માટે મામા લગ્નવિધિ વખતે પહેરવાના વસ્ત્ર અને ધરણા લાવે છે. તેમજ હાથનો ચૂડો તો મોમાણામા આવેલો જોઈએ. સામાન્ય રીતે બન્ને હાથમા ત્રણ ત્રણ સોને મટેલી ચૂડી પહેરવામા આવે છે. અને તેની જોડે કાચના કાળા કે ભૂગ કાકણ પણ પહેરવામા આવે છે. અમલતો રીવાજ બને તેટલા પહોળા ચૂડા પહેરવાનો હોય. પણ હવે તો બને તેટલી ઝીણી ચૂડી પહેરવાની દરીકાઈ થોડેરની કન્યાઓમા થાય છે. મોમાણામા કન્યાની માને મોટા ભાગે સાડી અને બાપને માટે પાવડી અને શેલુ કે પીતાબર આવે છે.

કેટલીક ગાતિઓમાં વરને પણ મોસાળું કરવાનો રીવાજ છે. મોસાળું ન કરે તો પણ વરધોડામાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો તો મોસાળ-થીજ આવે છે.

મોસાળાના રીવાજનું મહત્વ એટલું બધું છે કે ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ અલિમન્યુને માટે શ્રીકૃષ્ણે આપેલા મોસાળા વિષે એક ગીત રચ્યું છે. વળી એજ મોસાળા વિષે એક અઘાત કવિએ પણ બીજું પ્રખ્યાત ગીત “કંકુ છાંટી કંકાતરી મોકલે” ઇત્યાદિ રચ્યું છે. આ ગીત, તેમજ નરસિંહ મહેતાનું “હરિતનાપુર ચક્રી પત્રજ આવ્યું” એ ગીત આજે પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ મોસાળામાં ગાય છે. અલિમન્યુને શ્રીકૃષ્ણે મોસાળું કર્યું એ કદાચ નરસિંહ મહેતાની કલ્પના હશે. પણ એ કવિના સમયમાં એટલે પંદરમાં સેકામાં પણ મોસાળાનો રીવાજ દૃઢ થએલો હશેજ અને તેથીજ હિંદુઓની ધાર્મિક કથાઓમાંનું આવું પ્રખ્યાત (અલિમન્યુનું) લગ્ન મોસાળા સિવાયનું નજ હોઈ શકે એમ કવિએ કલ્પના કરી હશે.

જો વર અને કન્યા જુદા જુદા ગામના હોય તો મંડપમુહૂર્ત વિગેરે ક્રિયાઓ થઈ ગયા પછી જન કન્યાને ગામ જવા નીકળે છે. પાસેના તેમજ આધેના સગાંવહાલા, મિત્રો, ઓળખીતા સર્વ કાંઈ જનમાં જવાની હોસ રાખે છે, અને મોટી જન લઈને જવામાં વરપક્ષની શોભા મનાય છે. જનમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો બધાંજ જાય છે. માત્ર ચરોતર, અમદાવાદ અને ભરૂચના લેલિઆ પાટીદારો-માં પુરુષો એકલાજ જાને જાય છે.*

કન્યાને ગામ જાન અવી પહોંચે એટલે કન્યા પક્ષના પુરુષો પાદરે સામા-લેલા જાય છે. અને જાન માટે ખાસ રાખેલો ઉતારો

* કેટલાક એમ કહે છે કે ચરોતર અને અમદાવાદના પાટીદારોની સ્ત્રીઓ ઓઝલમાં રહેતી, હોવાથી જાને જતી નથી. પરંતુ મરણ વખતે કાણમાં તો સ્ત્રીઓ ગમે તેટલે દૂરને ગામ પણ જાય છે. વળી સરચ જિલ્લાની પાટીદાર સ્ત્રીઓ પડદે રહેતી નથી, છતાં પણ જાનમાં નથી જતી.

જે મનીવાસો કહેવાય છે ત્યાં વર્ષ જાય છે. મનીવાસે પળેપળે પછી કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ પણ સ્વાગત કરવા આવે છે.

વરધોડો ચડતા પહેલાં કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વરપક્ષની સ્ત્રીઓને માન દેવા જાય એવો કેટલીક ગાંતિઓમાં રીવાજ હોય છે. વરપક્ષની સ્ત્રીઓની મામે બેસી તેઓ પોતાના પુગડાના પાંચ પાંચ છે અને તમારે શરૂ છો એવો આ ક્રિયાનો હેતુ છે. થોડું જઈ ફરી પાછી કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ “કવવા” લાવે છે. ગળા પૂરી, ખાડ, ઘી ઈત્યાદી એક પિત્તળની યાગામાં વરના મોઢા આગળ ધરવામાં આવે છે, અને વર એમાંથી થોડું ચાખે છે. આને ‘કવવા ખવડાવ્યો’ કહેવામાં આવે છે. વડનગર નાગરોમાં ‘કવવા’ જુદો હોય છે. વરને ત્યાં જઈ વરની હથેલીમાં દૂધ રેડી તેમાં ખાડ નાખી કન્યાની ખેન પાંચ વખત વરને પાંચ છે અને પછી કન્યાની માતા પોતાના હાથમાંની માગીની ઝારીથી યાગામાં હાથ ધોવડાવે છે. એજ પ્રમાણે વરના મા, બાપ, દાદા, મામા, દોષ્ટ, કાકી, મામી રિગેગેને દૂધ પાંચ છે. ખાવાનું અથવા દૂધ ગમે તે આપવામાં આવે પણ કન્યા પક્ષ તરફથી વરપક્ષનું સ્વાગત કરવા માટે મિષ્ટ વસ્તુ આપની એજ ‘કવવા’ ની ક્રિયાનો હેતુ છે. સુરતના વડનગર નાગરોમાં કન્યાનો રીવાજ નથી.

કલવો ચર્ચિત્ત થયા પછી વરપક્ષની સ્ત્રીઓ કન્યાને ત્યાં જઈ એને પ’લું આપે છે. પ’લામાં કન્યાને માટે દાગીના અથવા રોમ્બા રૂપીઆ અને કીમતી વસ્ત્રો હોય છે. પદ્માની રૂબ દરેક ગાંતિમાં જુદી જુદી મુકરર કરેલી હોય છે *

વરધોડો એ ગુજરાતી હિંદુના જીવનનું ભૂવણ મનાય છે. કદ બની આર્થિક મિથિતે તેમજ સામાજિક પદવીનું પ્રદર્શન કરવા માટે એ શ્રેષ્ઠ પ્રમગ ગણાય છે. વરધોડાનું વર્ણન ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ

* આ વિષય ઉપર પ્રકરણ ૩ નામાં વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

કરવાની જરૂર નથી બેસુરા વાળ, માગી તાગીને કે ભાડે આણેના
વત્સાભપણથી ગોલતા (૧) સામેના, ધીંગ જભીર ચર્ચાયાતું માજન,
અને હર્ષોન્માદમા ટકરા મૂંચી ગીતો ગાતી સ્ત્રીઓ એ મર્વ, મુગ
ગતીઓથી અજ્ઞપથા નથી

નાગરો અને ખડાયતા વાણીઆ મિવાય બધીજ જ્ઞાતિઓમા
વગ પગણવા જતી વખતે મોનેરી લપેગનો જ્વમો અને તેવુજ મડીન
અને રેરામી પીનામગ પહેરે છે મડીનમાથી લટકતા મોનેરી ગેગ
(અથવા બાજામા) ડેડ દાદી સુધી નનુ આપુ મો દાદી દે છે તાગરો
અને ખડાયતા વાણીઆમા વગ મુનગડ ઘોતીલ પહેરી શરીર ઉપર
લાન રંગની શાન ઓઢે છે અને માથા ઉપર 'ખૂપ' પહેરે છે આ
ખૂપ કુનનો બનાવેલો હોય છે માથાથી લગભગ ઘુટણ સુધી લટ
કતી કુનતી અને મેરોને એમી કરી માથા આગળ બાધી લેવામા
આવે છે મોઢુ અને શરીરનો આગરો ભાગ ખુન્યા ગહે છે પણ
માથુ, વામો ખમા એ બધુ નકાઈ જાય છે મુસનમાનોમા આ
જનનો ખૂપ વર પહેરે છે મુજગાનમા મુમનમાન ગાજાએતી નોક
રીઓ પ્રથમ સ્વીકારના નાગરો હતા એવી લોકવાયમ ખગી હોય
તો પોતાના મુમનમાન માલીકાના અનુકરણ ખાતરજ નાગરોએ આ
રીવાજ મહણ કયો હશે મુનના વનગ નાગરોમા "ખૂપ"
પહેગવાનો રીવાજ નથી પહેના તો કસબી જમા મડીનનો રીવાજ
હતો પગુ હવે તો સાધાણુ લાખો ઝાટ અને માથે ગજપૂતશાષ
દેટો પહેગવાનો રીવાજ છે

વગ્યોનમા વગના હાથમા રૂપિયો અને નાગીય^{૧૩૪} અથવા સાન
પાન આપવામા આવે છે વગની માને માથે મોડ અને હાથમા રામણ
દીવો હોય છે માથે મોડ પહેરી ગમણુ દીવો જીવવો એ મુજગાની
સ્ત્રીના જીવનનું મહાનક્ષ હોય છે અમદાવાદના વડનગર નાગરોમા
વગની ફોર્ડ નામણુ દીવો લે છે અને વગની મા હાથમા પિત્તળની કપ
બરેલી ઝારી ઉપર નાગીયગ મૂખને લે છે અને વગના ઘેડાના પગ ॥

ઉપર દૂધ સોંચતી જાય છે. વરના ઘોડાનાં પાદચિન્દો પણ મંગલ છે એમ આ ક્રિયાનો હેતુ હશે.

નાગર પાણીયા અને બીજી કેટલીક શાંતિઓમાં વરની ખેન હાથમાં લોટી રાખી તેની અંદર જરા મીઠું અને એક પેમો રાખી વરઘોડો નીકળતા પહેલાં વરના માથા આગળ ખખડાવે છે અને આખે રસને ખખડાવતી ચાલે છે. આને લજ્જુ ઉનારવું કહે છે, અને એને લીધે વરને કોઈની ચણ નગર લાગતી નથી એમ મનાય છે.

વરઘોડો નીકળતા પહેલાં કન્યાને એને પોતાને ઘેર ન્હવડાવવામાં આવે છે. વડનગરા અને વીમનગરા નાગરોમાં તેમજ બીજી કેટલીક શાંતિઓમાં કન્યાના નાહેલા પાણીથી વરને ન્હવડાવવાનો રીવાજ છે. એક મોટી તાંબાની કથરાટમાં લાકડાની નાની માચી મૂકી તેના ઉપર કન્યાને બેસાડીને ન્હવડાવે છે તેથી નાહેલુ પાણી કથરાટમાં એકઠું થાય છે. આ પાણીને આઠ પિત્તજના કે મોટીના ઘડામાં ભરી લઈ સ્ત્રીઓ વરને ઘેર જઈ એજ પાણીથી વરને ન્હવડાવે છે. કન્યા વર કરતા બહુ ચઢીચાતી છે એમ બતાવવાનો આ ક્રિયાનો હેતુ છે.

ન્હવડાવ્યા પછી કન્યાને લગ્નના વસ્ત્ર પહેરાવે છે. વડનગરા નાગરો સિવાયની મર્વ શાંતિઓમાં કન્યાને લાલ બાધણીની વેંત, દોઢ વેંત પહોળી કોરવાણુ સફેદ રેશમી પાનેતર પહેરાવવામાં આવે છે. વડનગરા નાગરોમાં કન્યા સફેદ કોડ સુતરાણી પાનેતર પહેરે છે. આને બે અઢી આગળ પહોળી હાથે કરેલી કંકુની કોર હોય છે, અને વસ્ત્રોત્તમ કંકુનો સ્વસ્તિક હોય છે. રેશમી પાનેતર લગ્ન પછી ચોથા દિવસની ક્રિયા વખતે કન્યા પહેરે છે.

કેટલાક આહજોમાં વરઘોડો ચઢતા પહેલાં કન્યાને ધામધૂમથી વાજતે ગાજતે વરને ઘેર લઈ જવાનો રીવાજ છે. ત્યાં વરપક્ષ તરફથી એને બારે કમળી વસ્ત્રો આપવામાં આવે છે.

ચરોતરના લેહિવા પાટીઘરોમાં વરપક્ષના પુરપો જનમા જાય છે

પણ વરને પરજીવવા કન્યાને ઘેર જતા નથી. જાનીવાસેજ રહે છે. પરજીવવા માટે વરની સાથે ગેર અને હજમ બેજ જાય છે.

વરઘોડો કન્યાને ઘેર આવી અટકે છે. પુરવણી માડવામા જઈ બેસે છે. પણ વર અને સ્ત્રીઓ પ્રવેશદ્વાર આગળ ઉભા રહે છે. કન્યાની મા માથે મોઢ પહેરી વરને પોખે છે નાના નાનાં ધૂસળ, મૂસળ, રવૈયો (અને કેટલીક સાતિઓમા ત્રાક અને બાણ પણ) સર્પ વરના માથાની આસપાસ ફેરવે છે. સાસુ વરનું ત્રાક ખેંચે છે. પોખ્યા પછી રાખની છડી પૂંડી વરના માથાપરથી ઉતારી ચાર દિશામા ફેંકે છે. એટલે નજર લાગી હોય તો ઉતરી જાય એમ બેનાય છે. કન્યાને એનો મુનો સર્પ આવે છે તે વરના પગ ઉપર ચુટી ખણે છે. માદીના કોડીયા ખડીથી ઘોળા, લાલ નાકાજડી વડે સામસામા બાધી મંપુટ બનાવેલો હોય તે વરના પગ આગળ સાસુ મૂકે છે અને તે જમણા પગથી લાગીને વર માડવામા દાખલ થાય છે.

ધૂમળ મૂમળ ઈલાકિયી પોખવાની આ વિચિત્ર ક્રિયાને અર્થ સમજવો મુશ્કેલ છે "બોલે ગેઝેરીયર" મા એ શ્રી ભીમભાઈ ફીરપારામ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે—“આ વિધિનો હેતુ, વરની સાથે આવેલા જૂત પ્રેતાદિને માડવામાથી દાકરી કાઢવાનો હોય, એમ જણાય છે. ધૂસળ એ હળવું સૂચક ચિહ્ન છે, + અને ધરાનની માન્યતા પ્રમાણે જે જમીન ખેડે તે ધણા જૂતને દાકરી કાઢે છે. બાણ લોખંડની અણીવાળું અસ્ત્ર છે અને લોખંડથી જૂતો બ્હીએ છે રૈયાને ગાયના ઉત્પાદનો સાથે સંગ્રહ હોવાથી તેમજ મૂસળ (સામેલા) ને ચોખા સાથે મંબધ હોવાથી જૂતો એ જન્નેથી ડગ્તા ગ્રહે છે. વરના નાકમા ઘઈને કોઈ જિન પેસી ન જાય માટે નાક ખેંચવાના આવે છે ” પરંતુ આ ખુવાસો ગ્રીણનથી જોનારને માટે સંતોષકારક

* બોલે ગેઝેરીયર, પુ ૯, બાજ ૧, પ ૧૦૨

+ ધૂસળ એટલે ગાડાની નહિ પણ હળની ધૂંસરી એમ શ્રી ભીમભાઈએ અર્થ સીધો જણાવ્યો છે.

નથીજ વિધિ “પોષ્યવું” કહેવાય છે, અને એ સજ્જ મુદ્દત સજ્જ
 ‘મોક્ષણ’ (મૌચન) ઉપરથી થયો છે. સુગ્ન જિહ્વાના કેટલાક
 ભાગમાં આ વિધિને “અગ્નિવું” કહે છે તે પણ મંસ્કૃત અર્થ
 (પૂન આચાર કરી) તે ઉપરથી થયેલો સજ્જ છે. આ બંને સજ્જ
 જેના જણાય છે કે પોષ્યવાની ક્રિયાનો હેતુ સ્વાગત કરવાનો છે,
 અને ભૂતપ્રેતને કાઢી મૂકવાનો હેતુ જગએ નથી જો એ હેતુ હોત
 તો એને અનુસંગતુજ નામ આપવામાં આવ્યું હોત વગા પોષ્યવાની
 ક્રિયામાં વપરાતા ધૂસળ, મૂસળ ઇત્યાદિ ભૂત કાઢનાર ભુવાઓ કદિ-
 પણ વાપરતા નથી મામાન્ય રીતે ભૂત કાઢવા માટે લીંબુ, સીંદુર,
 અડદના દાણુ. વિગેરેનો ઉપયોગ ભૂવાઓ કરે છે આમાની એક
 પણ ઝીજ પોષ્યવામાં વપરાતી નથી ભૂતો લોખડથી ખીએ છે
 એવી માન્યતા છે ખરી, પરંતુ ભૂત કાઢવા માટે બાણુનો ઉપયોગ
 કદિ પણ નથી થતો ભૂવાઓ તો ખીવા કે જરીજ વાપરે છે જેના
 શરીરમાં ભૂત આનુ મનાતું હોય તે માણુસના ઓગડામાં ખીવા
 રોકે છે. અથવા જ્યાં ભૂતની ખીક છે એમ મનાતું હોય ત્યાં સાગ્ન
 માણુસો પણ પધારી નીચે જરી નખીને સૂએ છે, જેથી ભૂત ખીને
 નામી જાય પણ તીરનો ઉપયોગ એ કામ માટે કદિ પણ નથી
 થતો નાક ખેચવાનો વિધિ તો મસ્કરી માટે અથવા પોતાની કન્યા
 ઘણું જનાર પર રોય કાઢવાને માટે હશે

ધૂમ્મગ આદિથી પોષ્યવાના વિધિના એ સાદા અર્થ થઈ શકે.
 પ્રાચીન સમયમાં ગૃહસ્થની જે રૂઝને ગણાતી તેનું ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ
 કરનાર ઘરને ભાનુ કરાવવાનો હેતુ હોઈ શકે ધૂસળથી ખેતીનું,
 મૂમળથી અનાજ તૈયાર થયા પછીની ક્રિયાઓનું અને રવૈયાથી
 દ્વિધાગા પશુના પાલનનું સૂચન થાય છે દરેક ઘરમાં સૂતર કાતવાનો
 રીવાજ હતો અને તે દર્શાવવાને ત્રાક પણ વિધિમાં સામેલ કરવામાં
 આવી-હશે રક્ષણ માટે લગભગ દરેક જણે દર્શીયાગ ગખવાની પ્રથા
 હતી-રક્ષણનું કામ પોલીસ ખાતાને સોંપી દેવાનો રીવાજ ન હતો-

એટલે એના સુચક તરીકે બાણ આવ્યા હશે અથવા અતિ પ્રાચીન સમાજ માં વગ્નુ મન્માન કરવા ચોખ્ખ અન્ય કોઈ વગ્નુઓ ન હોવાથી ઘરના રાજના વપરાશની ચીજો હોય તે લાડીને મન્માન કરવાનો રીવાજ હશે, અને તેથીજ ધૂમળ વિગેરે પોખવાની ક્રિયામાં સામેલ થયા હશે એમ પણ બીજે અર્થ થઈ શકે પરંતુ આના કૃતા ઉપર જણાવેલો અર્થ વધારે ચોખ્ખ લાગે છે.

પોખવાની ક્રિયા અતિ પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવે છે એમ તો શકા છેજ નહિ લગ્ન પ્રસંગે ગવાતા 'જનકનો માડવો' શિવ પાર્વતીનો વિવાહ* છત્યાદિ પ્રાચીન ગીતોમાં પણ પોખવાની ક્રિયા વિશે ઉલ્લેખ છે.

વરને પોખી રહે એટલે તેને માડવાની અદર રચેલા માલરામાં લઈ જઈ ખેસાડવામાં આવે છે અને ત્યાં આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં લખેલો વૈદિક વિધિ થાય છે.

આ વિધિ થઈ ગયે એટલે કન્યાની મા એક કાસાની થાળીમાં વરકન્યાને કસાર પીગમે છે પ્રથમ કન્યા વગ્ને પાચ મેળીયા ખવડાવે છે અને પછી વર કન્યાને પાચ મેળીયા ખવડાવે છે લગ્ન કરાવનાર ગોરો એમ કહે છે કે સ્ત્રીએ પતિને જમાડીને જમવું અને પતિએ પત્નીનું ભક્ષ્યપોષણ કરવું એમ આ વિધિનો અર્થ છે પરંતુ આજ અર્થ દોષ એમ ચોક્કસ ન કહી શકાય એક પાત્રમાં જમવું એ મૈત્રી દંડ કરવાનું એક સ્વરૂપ પુરાતન કાળથી મનાતું આવ્યું છે જો વેગ્ટરમાર્ક કહે છે કે “એક પાત્રમાંથી જમવાની ક્રિયા એ એક પ્રકારનો મેલ આપવાની રીત હોઈ વરકન્યાનું એક વધારે દંડ મૈત્રી તેમના ઉપર એક પ્રકારની પરંપર જવાબદારી મૂકે છે—પતિના અન્નની પત્ની લાગીદાર અને એ પશ્ચિમી જીવનનું એક મુખ્ય લક્ષણ હોઈ તેના ઉપરથીજ આ વિધિ સૃષ્ટિ થયેલો

* જુઓ ૨૧ સી બાજાબહેન દ્વિતીય ગીતનો સંગ્રહ પૃ ૧૫, ૧૬, ૭૧ (પાચમી અવસ્થા)

છે." + કસાર ખાવાના વિધિમાં એક પાત્રમાંથી જમવા ઉપરાંત પતિપત્ની અન્યોન્યને ખવડાવે છે. જ્યાં વિધિનો હેતુ તે અમૃત દંતર કરવાનો છે.

આ વિધિ પછી વરકન્યા ઉઠીને ગણપતિને તેમજ કુલદેવતાને અને બન્ને પક્ષના વડીલવર્ગને પગે લાગે છે. વડીલવર્ગ રૂપિયા અથવા એકાદ અલંકાર આપે છે. આ પછી સારી ઘડી નોંધ વર કન્યાને વરધોડો કાઢી વાજતે ગાજતે વરને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે. જો સમને દિવસે બારશ કે યુધવાર હોય તો તે દિવસે કન્યાને વળાવવામાં આવતી નથી પણ બીજે દિવસે વળાવે છે. કારણ કે બારશે અને યુધવારે કન્યાને વિદાય કરવામાં અપશુકન મનાય છે.

વરકન્યાને બે કે ત્રણ ઘોડાની ગાડીમાં બેસાડવામાં આવે છે. પહેલાં કેટલીક શાંતિઓમાં બન્નેને એકજ ઘોડા ઉપર બેસાડવામાં આવતા-ધરની પાછળ કન્યા બેસતી. પણ હવે એ રીવાજ નાશ થઈ ગયો છે. વરકન્યાની ગાડીની આગળ પુરખો અને પાછળ સ્ત્રીઓ ચાલે છે. કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ મહોત્સવાના નાકા સુધી વળાવવા જાય છે. વરકન્યા શાંતિના ઇષ્ટદેવતા મંદિરમાં પગે લાગી પછી ઘેર જાય છે. મંદિરની તેમજ ઘરની બાગસામે વરકન્યા ધરમાં જતા પહેલાં કંકના થાપા દે એવો કેટલીક શાંતિઓમાં રીવાજ છે.

વરકન્યા ઘેર આવે એટલે વગની ગહેનો અથવા કુંડળના બાળકો બારણા બંધ કરી દે છે વર અમૃત રૂપિયા આપવાનું અથવા બંધ કરનારના લગ્ન ત્વરાથી કરી આપવાનું કુખલ કરે ત્યાં રેજ બારણા ઉઘાડે છે. બાગસામાં જ વગની મા બન્નેની આસપાસ ગમ્પની ઘડી પીંડી ઉતારી ચારે તરફ નાખી દે છે અને એમાંથી વધાવી બન્નેને ધરમાં લે છે. અહિં પણ વરકન્યા ગણપતિ અને કુલ દેવતાને પગે લાગે છે. પછી ગણપતિ આગળ બેસી એકી એકી રમે છે. વાણીઆઓની કેટલીક શાંતિમાં પાણી ફારેલા-વાસણમાં થોડા

ખારેક સોપારી નાખી અંદર એક વીંટી નાખી તે સોધી કાઢવાનું
ગમે છે. જે રમન રમે તેમા જીતનાગ્નુ ઘરમા ચલણ થાય એવી
માન્યતા છે. આ અને બીજી કેટલીક ક્રિયાઓ પછી કન્યા પોતાને
ઘેર જાય છે

આઠાજોમા લગ્ન પછી ચોથે દિવસે ચરબક્ષ કે ચરબક્ષણનો
વિધિ કરવાનો રીવાજ છે કેઈક વખત લગ્નને બીજે કે ત્રીજે દહાડે
પ્રાયશ્ચિદ્ધિ થાય છે. વડનગરા નાગરો એને “ચોથા દહાડા”
નો વિધિ કહે છે—માત્ર સુરતના નાગરો “માડવ” કહે છે. આ
વિધિ વખતે વગ્ન્યા ફરી ચોરીમા બેમે છે. ગોર અગ્નિ સળગાવી
હોમ કરે છે. તે પછી સ્વસ્તિવાચન બોલે છે. સ્વસ્તિવાચનની
બાબા મંડૂન અને ગુજરાતીનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે. કન્યાના વડાદા,
દાદા, પિતા, ભાઈઓ અને કુટુંબના હયાત પુરુષવર્ગના નામે
બોલી તે સર્વ વગ્નુ રક્ષણ કરે. એવી પ્રાર્થના સ્વસ્તિવાચનમા હોય
છે આ વંચાર્ધ રહે એટલે વગ્ન્યા ફરી અન્યોન્યને કમાર
ખવડાવે છે. પછી કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને પહેરામણી આપ-
વામા આવે છે. જે સ્થિતિમા ચરબક્ષનો રીવાજ ન હોય તેમનામા
પણ પહેરામણી તો અપાય છે વરને અને વરના બાપને પાઘડી શેષુ
અને માને માડી તેમજ સ્થિતિ-રીવાજ મુજબ મર્વ બહેવાઈયોને શ્પિયા
આપવામા આવે છે. વગ્ને પક્ષંગ, મથરની પથારી અને ત્રાબાનુ મોઢું
વાસણ આપવાનો રીવાજ કેટલીક સ્થિતિઓમા છે. જે સ્થિતિઓમા
વરવિક્રયનો રીવાજ હોય તેમનામા બહુ ભારે પહેરામણી આપવામા
આવે છે. પહેરામણી અપાઈ ગ્હે એટલે વગ્ન્યા છેલ્લી વિદાય-
ગિરી લે છે. લગ્નના દિવસ માફકજ વરકન્યાને વાજતે ગાજતે વરને
ત્યા લઈ જાય છે

કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને એક, બે, કે ત્રણ જમણ આ-
પવાનો રીવાજ ઘણીખરી સ્થિતિઓમા છે.

પ્રહ્લદશત્રિયોમાં કેટલીક શ્રદ્ધિઓ છે તે ખીજી કોઈ સાતિમાં નથી. "શકરાતની માણુ"ની ક્રિયા મુસલમાનોના રીવાજને મળતી આવે છે. જે મોટા માટીના ગોળામાં દહી પાંડ અને થોડું ઘી ભરે છે. વરના ધરની એકાદ સૌભાગ્યવતી પણ જદ્દ સ્ત્રી દહી હલાવે છે અને તે બદલ તેને થોડા રૂપિયા મળે છે. આ જે માટલાંના મ્હેા ઉપર પિત્તળનાં ઢાકણા ઢાંકી જે નોકરને માથે મૂકી વાગ્ન માથે કન્યાને ઘેર મોકલે છે. કન્યા આ માટલાંની પૂજા કરે છે. મુસલમાનોમાં આજ મુજબ માટલા લઈ જવામાં આવે છે.

"શકરાતની માણુ" આવ્યા પછી કન્યાને ગેર 'દંડી-આણી' લઈ જાય છે. પિત્તળની થાળામાં જે કોડીયા, લમની તિથિ અને પડી લખેલો કાગળ અને અમુક રૂપિયા મૂકી લઈ જાય છે તે "દંડીઆણી" કહેવાય છે. પછાની રકમ દંડીઆણીમાં કન્યાને ધેરથી આવેલી રકમના પ્રમાણમાં નહીં થાય છે. દંડીઆણી ગયા પછી વિવાહ તોડાય નહિ.

લમને દહાડે સવારમાં વર હાથમાં તરત્તર લઈ કુટુંબની સ્ત્રીઓ સાથે કન્યાને ઘેર જાય છે. ઉપરથી ચાર થાળાઓ લટકાવી હોય તેનો પડછાંચો નીચે મૂકેલા પાણીના વારાણુમાં નેઈ થાળાઓને તરવારની આણી અડકાડે છે. મહાભારતમાં દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં જે મત્સ્યવેધ કરવાનો હતો તેના અવશેષ ચિદ્નરૂપ આ વિધિ મનાય છે. પ્રહ્લદશત્રિયો કહે છે કે આ વિધિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એમની સાતિ ક્ષત્રિયો (રજપૂતો) માયી ઉતરી આવેલી છે. પરંતુ ક્ષત્રિયોમાં મત્સ્યવેધનો રીવાજ સામાન્ય ન હતો; તેમ આજે પણ નથી. સાહિત્ય કે ઇતિહાસમાં દ્રૌપદી સિવાય ખીજા કોઈના લમમાં મત્સ્યવેધની શરત હોવાનું દૃષ્ટાંત નથી. મહાભારતમાં પણ એવું ખીજા કોઈ શરત ન હતી. દમયંતીના પ્રખ્યાત સ્વયંવરમાં પણ એવી કોઈ શરત ન હતી. સુભદ્રા કે નાગકન્યા સાથે અર્જુન પોતે પરણ્યો ત્યારે પણ મત્સ્યવેધ કરવામાં આવ્યો ન હતો. આથી માત્ર એકલા આ વિધિ.

ઉપરથીજ બ્રહ્મક્ષત્રિયો ગજપૂતોના વચન છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.
બ્રહ્મક્ષત્રિયોમા પરણનાર કન્યા મુસનમાન સ્ત્રીના જેવો પોશાક
 મહેર છે લાભો પેમવાળ અને મુગવાળ પહેરી ઉપર હોગણી પહેરે
 છે દાન કે નાક વાંધી હોગણીને બદલે રેશમી પાનેતર માધાગણ
 મુજરાતી માડી માફ પહેરી મુસનમાની પોશાક દાખી દે છે
 વગ મગણવા આની પતેને ત્યારે નાની બધ પાનખી જે બદલ મહેરવાય
 છે તેમા કન્યાને મેમાડી તોરણ આગળ લાવે છે વગ એ પાનખીની
 સાત વખત પ્રદક્ષિણા કરે છે, અને તે વખતે કન્યાને લાઈ એને
 કરેણાની મોઢી મારે છે તથા કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ એના ઉપર પૂગીઓ
 રેડે છે ગજપૂતોમા ન્યાનુ એના સગા માથે લગાઈ કની હળ
 કરવામા આવતુ તેના આગરૂપ આ વિધિ મનાય છે

લગ્ન પછીના પહેના મોમ, મુર & મુકવારે કન્યાને એના
 મોનાના કે મઈ પાડેશીના ઘરમા મનાડી દે છે વર આવીને માત
 થોડ તરવાગ અડાડી કન્યાને સોધી મટે છે એમ્થા પડી બન્ને
 કન્યાના વ મા જઈ પામાથી ગમે છે

બ્રહ્મક્ષત્રિયો પળમમાથી આવેના છે એવી માન્યતા છે એમની
 આપા મુજરાતી હોવા છતા તેઓ કે નાક ઉત્તર દિશા શબ્દ
 વાપરે છે, તમજ એમના લગ્નના રીવાજો બીજી રીતિઓ મના
 તથા જુગ છે તે ઉપરથી લાગે છે કે આ માન્યતા ખરી હશે

મુજરાતની લગ્નલગ્ન બધી રીતિઓમા બ્રાહ્મજોગ-લગ્ન વિધિ
 મુજાવે છે પરમહાનના સ્ત્રી અને પટેલીયામા તેમજ મુગ જિ નાની
 ડનીપરજ જાતો અને દુનગાઓમા જાતિનો પટેલ લગ્ન કરાવે છે ન
 આ બધી જાતિઓમા મનો ચાર કરવામા આવતા નથી પણ

* એક દુનગાની સ્ત્રીને બ્રાહ્મજોગે ન થે લાવવાનુ કાગણ પૂજવા તેણે
 જવ બ દીધો હતો કે બ્રાહ્મજોગે આવે તો પાનહેર (પચિરોર) અનાજ માટે
 પાચ રૂપિયા જેગ લગ્નકા એ બધુ માટે નાવનો પટેલ તે દેર (શર)
 મોખામા ન્યા પત્ની (પરણાઈ) બધ

માત્ર મંગળ ફેરા એટલે અમિની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવે છે. ચોધરા નામની રાત્રીપરજ્ઞ જ્ઞાતિમાં ખાસ અમિ પ્રદક્ષાવવામાં આવતો નથી પણ વરકન્યા ઘરના ચૂલાનીજ પ્રદક્ષિણા કરે છે. આ બધી જ્ઞાતિઓમાં વર અને કન્યા બન્નેને પોત પોતાના મામા ખલા ઉપર એસાડી ફેરા કરે છે. કહેવાતા અત્યંતને ત્યાં તો અગ્રમત બ્રાહ્મણો વિધિ કરાવવા જતા નથી. એમના પોતાના ગોર જે ગરોડ કહેવાય છે તેજ લગ્નનો વિધિ અને ઉત્તરક્રિયા કરાવે છે. ગરોડ બ્રાહ્મણોની પેટે ગોરપુકુ જ કરે છે. અને રહેણી કરણીમાં બહુ ચોખ્ખા હોય છે. તેઓ જનોઈ ધારણ કરે છે પણ જનોઈ ફેવાનો વિધિ કરતા નથી.

ગુજરાતમાં લગ્નના અધિષ્ઠાતા દેવતા એ છે—ગણુપતિ અને કૃષ્ણદેવી. બિલ્લ, નાચક ઇત્યાદિ રાત્રી જ્ઞાતિઓ બાદ કરતા દરેક જ્ઞાતિમાં લગ્નની શરૂઆત ઘેર ગણુપતિ માડવાથી થાય છે. આ રીત એટલી બધી જ્ઞામાન્ય છે કે કોઇ પણ જ્ઞાતની શરૂઆત કરવી તે ઘણી વાર “ ગણેશ માડવા ” કહેવાય છે. કૃષ્ણદેવી, જેને બ્રાહ્મણો શક્ત કહે ગેનાદેવ કહે છે અને બીજી જ્ઞાતિઓ ગોત્રજ કહે છે તેનો પણ મહિમા મોટો ગણાય છે. આવક સોદો જે બીજા કોઇ દિંદુ ફેવાને માનતા નથી તે પણ લગ્ન પ્રસંગે ગોત્રજ માડે છે. ચાર નાની ટોપલીમાં જ્યારા વાવી ગોત્રજની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે. ગણુપતિની માફક ભોંત ઉપર પ્રતિમા ચીતરવામાં આવતી નથી. અને આ સ્વરૂપમાં માતાની પૂજા શા માટે કરવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ નથી. તરત જી નીકળતા જ્યારા પેડે પરિણીત જીવન સંતતિથી ભરપૂર બને એ વિચારથી પણ કલ્પ જ્યારા વાવવામાં આવતા હોય — માતાનું સ્વરૂપ આપવાનો ખ્યાલ પહોંચી આવ્યો હોય એમ પણ સૂચના થઈ છે. પરંતુ જનોઈ પ્રસંગે પણ આજ સ્વરૂપમાં—એટલે જ્યારા વાવી પૂજા થાય છે. વળી નવરાત્રમાં તેમજ કન્યાઓના જન્મપાર્વતી (ચિરો—અહુણી)

વ્રતમા પણ આજ મુજબ માતાની પૂજા કરવામા આવે છે. એટલે સંતનિના ખ્યાલથી જ જવારા વવાય છે એમ ન જ કહી શકાય. નવરાત્ર તો ખાસ નવું અન્ન પાક્યાની ખુશાલીનો જ ઉત્સવ (harvest festival) છે. એટલે એ પ્રસંગે જવારા-અન્ન-વારી તેની માતા સ્વરૂપે પૂજા થાય એમા આશ્ચર્ય જેવું નથી, પરંતુ લગ્ન પ્રસંગે કે કન્યાઓની ગોરામા શા માટે એ સ્વરૂપમા પૂજા થાય છે તે સ્પષ્ટ નથી.

રન્નાદે (રન્નાદેની) એ સૂર્યની પત્ની અને તપતી (તાપી નદી)ની માતા ગણાય છે. એવી માન્યતા છે કે સુર્ય શહેરનું જીવનું નામ સૂર્યપુર હોય એ સૂર્યનારાયણનું નિવાસ સ્થાન હતું, તથા સામે કહિ આવેલું રાદેર ગામ તે રન્નાદે અને વચ્ચે વહેતી તાપી તે પુત્રી તપતી હતા.

રન્નાદે ગણપતિ પેટે સ્થેગ્યમા પ્રસન્ન શાય એવા નથી ગણાતાં. ગણપતિની એક વાર પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી રોજ એમની પૂજા કરવી પડતી નથી. પરંતુ રન્નાદેની તો નૈવેદ્ય ધરાવી રોજ પૂજા કરવીજ જોઈએ વળી ગણપતિને વિદ્યામગીરીની જરૂર નથી. પરંતુ રન્નાદેને તો નવમે દિવસે રીતસર-વિદ્યા આપવીજ જોઈએ, અને વિદ્યા કરતા પહેલા ખીંગ, વણ, મણા વિગેરેનું નૈવેદ્ય ધરવુંજ જોઈએ. નવપરિધીન દંપતી રન્નાદેની નવમે દિવસે પૂજા કરે પછી ધર પામેના કૂવા આગળ રન્નાદે (જવારાની ટોપલીઓ) લઈ જવામા આવે છે. અને સ્ત્રીઓ પ્રસંગને અનુસરતા ગીત ગાય છે. એક ગીતમાં ગંદવમાને ચોડા દિવસ વધારે રહેવાની વિનંતિ છે. પછી ટોપલીઓ કૂવામા નાખવામાં આવે છે. માતા ન્યા સુધી ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી ચૂના પર તલો મૂકાય નહિ એવી માન્યતા છે અને સખ્તાઈથી પળાય છે. નવરાત્રમા માતા માડ્યા હોય ત્યારે તેમજ ઘરમા કાઢને બગાડ્યા કે ઓરી નીકળ્યાં હોય ત્યારે પણ માતાની પધરામણી યાદ મનાય ■ અને નવ દિવસ સુધી તલો ચૂકે

મકતો નથી. આથી ગમે તે સ્વરૂપમાં માતા ધરમાં હોય ત્યારે રોટલી યર્ષ રહે નહિ. પૂરી કરી ચકાવ. પૂરી એ રોટલી કરતાં ચઢીયાતું ખાવાનું ગણાય તેથી માતાના માનમાં પૂરી ન કરવી જોઈએ-રોટલી જેવો સામાન્ય ખોરાક કમનસૂઈ, એવો મૂળ ખ્યાલ હતો, અને તે ઉપરથી માતા ધરમાં હોય ત્યાં સુધી તવો ચૂસે મૂકાય નહિ એ રીત રહે યર્ષ હતો.

રજાદે અથવા ગોત્રજને પોતાના નિવાસસ્થાન માટે પશુ ચીવટ હોય છે એમ ગણાય છે. એક લગ્ન પ્રસંગે સ્ત્રીઓને કહેતી સાંભળી હતી કે એમના કુટુંબનું નવું ઘર વિરાળ અને સગવડવાળું હોવા છતાં લગ્ન છુના નાના ધરમાંજ કરવા પડતા; કારણકે એક લગ્ન વખતે નવા ધરમાં ગોત્રજ માડયા ત્યારે તે ધરને આગ લાગી હતી. પોતાનું રથાન બદલાવાથી માતાએ કુપિત યર્ષ ધરને આગ લાગી હતી એમ સ્ત્રીઓ માનતી હતી. રજાદેને પ્રસન્ન રાખવામા ઘણી મંજાળ રાખવી પડે છે તે ઉપરથી તામસી સ્વભાવના માણસોને મરકરીમા કે કટાક્ષમા 'રજાદે' કહેવામા આવે છે.

વૃદ્ધશ્રાદ્ધમા પૂર્વજોની અને મુદરાન્તિમા નવ મુદોની પૂજા કરવામાં આવે છે પણ એમથી દોષની પ્રતિજ્ઞા કરવામા આવતી નથી.

ગુજરાતના લગ્નના રીવાજો મહારાષ્ટ્રના રીવાજો સાથે મરખાવનાં બંનેમા બહુજ દરકરેખાય છે. કેટલાક રીવાજો મળતા આવે છે ખરા-પણુ ઝીણી વિખતોમા બહુ ફેર હોય છે. મહારાષ્ટ્રમાં રૂઢિ પ્રચલિત ક્રિયાઓ ગુજરાત કરતા બહુજ વધારે લાણી છે.*

ગુજરાતમા લગ્ન પહેલા ઘણા વર્ષ આગળથી વિવાહ (સગાઇ)

* ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એક બીજાની નજીક હોવા છતાં બંનેના રીવાજોમાં કેટલો ફરક છે તે જોવા માટે મહારાષ્ટ્રના રીવાજોનું વર્ણન (જોકે સંક્ષિપ્તમાં) લીધું છે. એની માહિતી માટે જાણે એકેદીવર (પુ. ૧૮ ભાગ ૧-૫ના) તથા શ્રી નારાયણ અક્ષીણી દ્વારા 'લગ્ન વિધિ' નામના પુસ્તકની મદદ લીધી છે.

કરી રાખવાનો ચાલ હોવાથી લગ્ન વખતે વિવાહ મેળવવાની રીત કરવાની રહેતી નથી. પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં વિવાહ મેળવવાની રીત એ સમવિધિનું જ એક અંગ છે, કારણકે લગ્નના ચોથ દિવસ અગાઉ વિવાહ નક્કી થાય છે. વિવાહ મેળવવાની રીત ત્યાં બહુજાણી છે. ગોરને લઈ વરપક્ષનાં મનુષ્યો કન્યાને ઘેર જાય છે અને ત્યાં એ વિધિ થાય છે.

ગુજરાતમાં લગ્નનાં નોતરાં કરવાનો કોઈ વિધિ નથી. સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓને અને પુરુષો પુરુષોને નોતરાં દેવા જાય છે ખરા. તેમાં પણ સ્ત્રીઓને તો નોતરાં કહેવા જવું એ પ્રિય વસ્તુ છે. કારણકે કહેવા જાય ત્યારે લગ્નમા આવે કે ન આવે તે બંધાને પોતાનાં વસ્ત્રાબ્રુણ બનાવી રોકાય છે—અને એટલા મારેજ સ્ત્રીઓ નોતરાં દેવા જતી વખતે મારામા મારા ધરેણા લુગડાં પહેરી જાય છે. પરંતુ મહારાષ્ટ્રમાં નોતરાં દેવાનો “અક્ષત”નો વિધિ છે તે ગુજરાતમાં નથી.

ગુજરાતની માફક મહારાષ્ટ્રમાં ઘરમાં ગણપતિની પ્રતિમા કરવામા આવતી નથી. જે દિવસે લગ્નની ક્રિયાઓ શરૂ થાય તે દિવસે કુટુંબનાં સ્ત્રીપુરુષો એકઠા થઈ ગણપતિને મંદિરે જઈ ત્યાં પૂજા કરે છે. ખીચન વિધિઓ વખતે ગોર ગણપતિને રથાને પડીયામાં એક સોપારી મૂકી તેની પૂજા કરે છે. ગુજરાતમા તો ગણપતિનાં છતાં મંદિર હોનાજ નથી. જોકે દરેક સિવાલયમાં ગણપતિની પ્રતિમા હોય છે ખરી, પણ લગ્નાદિ શુભ પ્રસંગે તો ઓરણમાં શ્રીનંદિપર ગણપતિ ચીનરી તેનીજ પૂજા થાય છે.

તાની ઘંટીમા રજવાની ક્રિયા મહારાષ્ટ્રમા આઢ્યોમાં માત્ર વરને ઘેર જ થાય છે—પણ ગુજરાત કરતાં એ ક્રિયા બહુ વધારે લાખી હોય છે. વર અને એનો પિતા પણ એ-વિધિમા સામેય હોય છે. પણ ગુજરાતમા તો એ સ્ત્રીઓનીજ ક્રિયા છે.

મહારાષ્ટ્રમા “પુષ્પાદ વાચન” અને “મીમાન્સ પૂજન” (ભાગોગની પૂજા) થાય છે તેનું કશું ગુજરાતમાં થતું નથી.

ગુજરાતમાં વરને માટે 'કવચો' લઈ જવાની રીત છે તેને મળતી મહારાષ્ટ્રમાં પણ વરને માટે ખાવાનું લઈ જવાની રીત છે.

મહારાષ્ટ્રમાં લક્ષ્મિવિધિ વખતે વર-તેમજ-કન્યા અન્ગોત્થને ત્યાંથી આવેલાં વચ્ચે પહેરે છે. ગુજરાતમાં એમ કદિ પણ થઈ શકેજ નહિ. મોઝાળથી આંખેલાં વચ્ચેજ પહેરવા લેખ્યું. મોઝાળ પક્ષમાં કોઈ હોમજ નહિ અથવા એ પક્ષ બહુ ગરીબ હોય તો પિતા તરફથી વચ્ચે કરાવવામાં આવે. કન્યાનું પ'તું લગ્ન પહેલાં આ રીતે જન્મ છતાં પણ એમાંની એક પણ ચીજ નહિ થઈ જતા સુધી ધાગણ કરી શકાય નહિ. જે એમાંના વચ્ચે કે અથવા લગ્ન પહેલાં કે લક્ષ્મિવિધિ વખતે કન્યા પહેરે તો એના પિતાને માટે શરમની વાત ગણાય. અને એને મળતું નથી તેથી મામમના લુગડા ધરણા પહેરવા પડ્યા એમ કહેવાય.

વૈદિક વિધિ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો લગભગ મળેજ છે. મંજગ ફેગ વખતે મહારાષ્ટ્રમાં વગ કન્યાને ઉગડીને ફેગે છે પણ ગુજરાતમાં તેમ નથી. વગી ગુજરાત પેઠે ચાર વખત નહિ પણ ત્રણ જ વખત અમિની પ્રદક્ષિણા કરે છે. મમપદી ગુજરાતમાં ચાર ફેગ પૂર્ણ થયા પછી થાય છે પણ મહારાષ્ટ્રમાં જીમ અને ત્રીમ ફેરાની વચ્ચે થાય છે.

વૈદિક વિધિ થઈ જાય એટલે ખોટું રીસાઈ જવાનો રીવાજ મહારાષ્ટ્રમાં છે વરપક્ષના તમામ માણસો માડવો છોડી ઘેર આસ્થા જાય છે, અને કન્યાપક્ષના માણસો આવીને ખુબ મનાવે ત્યારેજ પાછા માડવામાં જાય છે. ગુજરાતમાં માત્ર સુમ્તના વાત્સીક કાય રથોમાં આવો રીવાજ છે. પરંતુ સુરત કોકણની પાસે હોવાથી ત્યાંના ઘણા રીવાજો મહારાષ્ટ્રને મળતા છે અને દક્ષિણીએના રીવાજ ઉપથીજ સુરતના કાયચોમાં એ રીવાજ આવ્યો હશે.

મહારાષ્ટ્રમાં ઘણી ઢિયાઓ વખતે કન્યાનો ખોજો પકડે, નારી-યજ, ખારેક વિગેરેથી ભરવાનો રીવાજ છે ગુજરાતમાં એવો રીવાજ નથી. સીમત વખતેજ માત્ર ખોજો ભરવાનો આવ છે.

મહારાષ્ટ્રમાં ધરમાં ગણપતિની પ્રતિઠા કરવામાં આવતી નથી તો પણ લગભગ દરેક વિધિ વખતે એનું આદવાન કરી પૂજા કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં મણેશ બેસાડતી વખતે પૂજા કરવામાં આવે છે પણ પછી રોજ કરવામાં આવતી નથી પરંપરાની નીકળતા પહેલાં વગર, તેમજ પરણી ઉદ્યા પછી વરુન્ધા ગણપતિને પગે લાગે છે. પણ રીતસર પૂજા કરવામાં આવતી નથી વિધિઓ દર્મ્યાન વરણ દેવની પણ પૂજા મહારાષ્ટ્રમાં થાય છે, પરંતુ ગુજરાતમાં તો ગણપતિ ઉપરાંત માત્ર ગન્નાદેવી પૂજા કરવામાં આવે છે.

મહારાષ્ટ્રની માફક ગુજરાતમાં 'સુનમુખ' (વડું મોઢો) જોવાની અને 'સાડી (આપવા)ની ક્રિયાઓ થતી નથી.

ગુજરાત જેની લક્ષ્મીને માટે ચોરી, બાધવાનો મહારાષ્ટ્રમાં મુદ્દલ રીવાજ નથી.

મહારાષ્ટ્રમાં વર તરફની સ્ત્રીઓને કન્યાને ત્યાં સ્ત્રીઓ નહાવા બોનાવે છે અને બધા બેગા ન્હાય છે અને "રસ નહાણે" કહે છે ગુજરાતમાં આવો રીવાજ નથી કટલીક સ્ત્રીઓમાં વરપક્ષને લક્ષ્મીના એક બે દિવસ પછી તેડી હોળી માફક ગુલાબ કે મુગડાના પાણીથી ગમવાનો રીવાજ છે.

'ઐશ્વર્ય' એટલે ટોપલીની પૂજાનો રીવાજ ગુજરાતમાં નથી.

લક્ષ્મીના શ્રદ્ધિ અનુમાર પગાતા આ સર્વ રીવાજોનો આશય સમજાવો મુશ્કેલ છે કેટલાક રીવાજોને વગર કાચીનું મહત્વ મળ્યું છે અને કેટલાક ગમ્મત ખાતરજ પાળવામાં આવે છે કેટલાક રીવાજો અસંપૂર્ણ અથવા અત્યંત હળવે પરંતુ સમયના ફેરફાર માથે એમની અગત્ય ધરી ગઈ છે, છતાં પણ જરામત ઝીણવટથી અનુમરવામાં આવે છે પરંતુ એ વેશગમક કહે છે, તેમ 'અસલી રીવાજોનાં મૂળમાં બધું પ્રમાણભૂત કારણો સોધવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ એમાના ધણાખરા મોક્ષ માન્યતાઓ ઉપર નહિ પરંતુ અનિશ્ચિત લાવનાઓ ઉપર રચાયેલા હોય છે "

‘ પ્રકરણ ૩ જી.’

પૈસાની લેવડ દેવડ.

લક્ષમાં કેઈ પણ પ્રકારે પૈસાની લેવડ દેવડ કરવાનો રીવાજ માત્ર અસંસ્કૃત પ્રજાઓમાં જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃતિની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચેલી મનાતી જાતિઓમાં પણ હોય છે.

ગુજરાતમાં પૈસા આપવા લેવા સંબંધમાં એકસરખો નિયમ નથી. દેટલીકમાં કન્યાવાળાને પૈસા આપવા પડે છે અને દેટલીકમાં વરવાળાને. દેટલીક જાતિઓમાં મુલ્ય પૈસા આપવાનો રીવાજ નથી. ત્યારે દેટલીકમાં વર અને કન્યા બન્ને પરણાવતી વખત આમુક સંયોગોમાં પૈસા આપવા પડે છે. આવી જાતિઓમાં દેટલીક એવી હોય છે કે જેમાં નીચા કુળના મનાતા માણસોને પુત્ર અને પુત્રી બન્ને પરણાવતી વખત ખરચ ચાલ્યો છે, ત્યારે દેટલીકમાં પોતાને ઉંચા કુળના માનતા માણસો છોકરા છોકરી બન્નેના લક્ષમાં ખરચ કરે છે.

કુરત ગિલ્લાના અનાવળા ગામલો, ચરોતરના પાટીદારો અને રજપૂતો વરને મોટી પહેરામણીઓ આપવા માટે પ્રખ્યાત છે. આ ત્રણે જાતિઓ જમીનદાર જાતિઓ છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

અમદાવાદના ઔદિચ્ય સહસ્ર ગામલોમાં પણ કન્યાનો પાપ પૈસા આપે છે. પણ એ જાતિ એકંદરે ક્ષીર્મત કે જમીનદાર ન હોવાથી ઉપર કહેલી ત્રણ જાતિઓ જેટલી મોટી રકમો આપવાનો એમનામાં રીવાજ નથી. પરંતુ એમની પોતાની જાતિની સ્થિતિ જોતા એ રીવાજ હારે પડે છેજ. બ્રહ્મક્ષત્રીયો હોય અને મુધરેલી ગણાતી જાતિ છે છતાં એમનામાં વરને મોટી પહેરામણી આપવાનો રીવાજ છે. એ જાતિ રજપૂતોમાંથી થએલી છે એ માન્યતા ખરી

હોય તો રજપૂતાઈના અસર રૂપેજ એ રીવાજ હશે. આગે પણ ઘણા અલક્ષત્રીયો 'દેસાઈ' હોઈ થોડી ઘણી જમીનના માલીક હોય છે.

અનાવળા બ્રાહ્મણોમા તેમજ ચરોતરના પાટીદારોમા માત્ર મોટી પહેરામણી આપવાનો જ નહિ પણ કન્યાના લગ્ન પ્રમગે હજારો રૂપિયા ખર્ચવાનો રીવાજ છે જનનુ, દેનનું કે ગાડાનુ ખર્ચ પણ કન્યા-પક્ષને આપવું પડે છે. અલક્ષત્રીયોમા જનનમા ન આવ્યા હોય તેવા માણસોનુ ગાડી લાડું પણ કન્યા પક્ષ પામે કેટલીકવાર માગવામા આવે છે * પરવિક્રય કરનાર બધી માતિઓમા જન જેટલા દિવસ રહે તેટલા દિવસ એને ફરતા ફરતી જમણુ કન્યાપક્ષ તરફથી આપવું પડે છે. જમાડવાની બાબતમા કદાચ અનાવળા બ્રાહ્મણોનો નંબર પહેલો આવે. જનને દરરોજ સવારમા ખાજન જલેખીનો નારતો કન્યાપક્ષ તરફથી કરાવવામા આવે છે, અને જનમા ન આવ્યા હોય તે સમા માટે પણ રોજના અમુક એમ ગણી ખાજન જલેખીની 'પડીઓ, બાધી મોકલવામા આવે છે. તપાસ કરતા જણાયું કે એક કુટુંબને કન્યાના લગ્નમા કુલ ચૌદ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયું તેમાથી પાચસો રૂપિયા દૂધના અને પદરસો રૂપિયા ઘીના' વિવાદ મેળવતી વખતેજ વરપક્ષ નક્કી કરે છે કે દાળ, ચોખા, ઘી ઇત્યાદિ કન્યાપક્ષે કેટલા મણુ વાપરવા કન્યાવાળા પૈસા ખર્ચે છતાં એ ખોરાકનો જથ્થો ઓછો વધતો કરવામા એમનું કાઈ આશય નથી.

ચરોતરના પાટીદારો અનાવળા કરતા જલુ ઉતરે એવા નથી. પોતે શ્રીમત છે એમ બતાવવા માટે કન્યાવાળા જનમા ગાડાને જોડેવા બળદોને ઘી પાય છે. બળદોને ઘી લાવતું નથી એટલે એમના મોંમા લાકડાની પરનાળો ખેરતી તે વાટે ઘી રેડવામા આવે છે ! રેલવેના પ્રસાર માથે આ રીવાજ ધસાતો જાય છે. પણ જ્યાં રેલવે ન હોય, અને જન ગાડામા બેસીને આવે ત્યાં એ રીવાજ થોડે ઘણે આશે હજી પળાય છે ખરો.

અનાવળા બ્રાહ્મણોમાં જે રોકડ રકમ વરપક્ષને આપવામાં આવે છે તે “વાંકડો” કહેવાય છે. વિવાહ મેળવતી વખતે જ વાંકડાની રકમ નક્કી થાય છે. જેમ વરનું કુળ ઉચ્ચ તેમ વાંકડાની રકમ મોટી. જે થોડાં કુટુંબો ‘મેદીવાળા’ કહેવાય છે તે સૌથી મોટો વાંકડો મારે છે. એમને કન્યા પરણાવતાં યુક્ત જામધૂમ કરવી પડે છે, એટલે એનું સાદું છોકરાને પરણાવતી વખતે મોટો વાંકડો લઈ વાળા લે છે.

અનાવળાના બે વિભાગ છે—દેસાઈ અને ભાડેલા. આમાં દેસાઈ ઉંચા ગણાય છે. વાંકડો આપવાની રીત માત્ર દેસાઈઓમાં જ છે, ભાડેલામાં નહિ. જે ભાડેલા પોતાના જ વિભાગમાં કન્યા પરણાવે તો વાંકડો ન આપવો પડે. પણ જે દેસાઈને ત્યાં પરણાવે તો મોટી રકમ આપવી પડે. દેસાઈઓ પોતાની કન્યાઓ કદિ પણ ભાડેલાને આપતા નથી, પણ ભાડેલાની કન્યા લે છે ખરા. ભાડેલાની કન્યા ભાડેલામાં જ પરણે તો સૌથી બસો રૂપિયાનું પદ્ધત્ત વરવાળાં કરે છે અને તે સ્ત્રીની પોતાની માલીકી ગણાય છે અને એના મરણ પછી એના સંતાનોને મળે છે. દેસાઈઓ ખીલકુલ પદ્ધત્ત કરતા નથી.

વાંકડાની રકમ સામાન્ય રીતે પાંચસોથી બે હજાર સુધીની હોય છે. કેટલાક અપવાદરૂપ દાખલામાં દસ હજાર સુધી પણ આપાયા છે. વાંકડામાંથી લગભગ ચોથા ભાગની રકમના ધરણાં કન્યા માટે ધડાવાય છે. ધરણા કન્યાનો બાપ ધડાવે છે છતાં તેમની સંખ્યા અને કૌમત વરનો બાપ જ નક્કી કરે છે.

કન્યા પહેલી વખત સાસરે જાય ત્યારે ફરી ખરચ કરવું પડે છે. વાંકડાથી લગભગ અડધી રકમ તે વખતે આપવી પડે છે. કન્યાનો બાપ એ રકમ ન આપી શકે ત્યાં સુધી વરવાળાં કન્યાને તેડતાં જ નથી. અને જે એ રકમ ભરવા એ અશક્ત નીવડે તો કન્યા જીંદગી સુધી પીયર જ રહે છે અને વર બીજી કન્યા પરણી શકે છે.

લાઠેવાને પોતાના વિલાસની અદર જ કન્યા પરણાવતા કશું ખગ્ય થતું નથી પરંતુ જો દેસાઈને ત્યાં છોકરી આપે તો દેસાઈ-ઓની રીતે જ ખરચ કરવું પડે છે દેસાઈઓ લાઠેવાને પોતાનાથી ઉતરતા ગણે છે અને એમને ત્યાં છોકરી પરણાવતા પુષ્કળ ખરચ થાય છતાં લાઠેવા દેસાઈને ત્યાં છોકરી આપવા બહુ જ આતુર હોય છે દેસાઈને ત્યાં છોકરી પરણાવી એ નાતગતમાં અભિમાનની વાત મહેવાય અને તેથી જ તણાઈને ગળ ઉપરાત ખરચ કરીને પણ લાગેતા દેસાઈને ત્યાં છોકરીઓ આપે છે

વાક્ય ઉપરાત કન્યાનો બાપ વરને મોટા તાબાના વામણ, પનગ, મશરૂની તગાઇ, તટ્ટીયા, વિગેરે આપે છે આવી ચીજોના સબધમાં દિવસે દિવસે ખગ્ય થતવાને બદલે વધતું જ જાય છે અસલ ગામના ખરાદીએ બનાવેલો છ માત રૂપિયાની કૌમનનો રગિત ટાલીયો પાગી ભરેલો આપવામાં આવતો તેને બદલે હાલ સો દોઢમે રૂપિયાનો નવી તરેહનો પનગ માગવામાં આવે છે

અરોનરના પાટીદારો પણ જાનને જમાડવા ઉપગત બીજા ખરચ પુષ્કળ કરે છે અમુક મણુ ડાગર, અમુક મણુ તેન વિગેરે કન્યાપક્ષ તરફથી આપવામાં આવે છે કન્યાને એના બાપે ટટલી કૌમતના અને કયા ધરેણાં આપવા તે વગ તરફથી વિવાહ કરતો વખતે જ નક્કી થાય છે જો લગ્ન વખતે એ ધરેણાની ભેગવાઈ ન થઈ હોય તો કન્યા સામરે રહેવા જાય ત્યાં સુધીમાં તો ધરેણા તૈયાર થવા જ જોઈએ, નહિ તો સાસરાવાળા કન્યાને તેડે નહિ. અને કદાચ તેડે તો ધરેણા પૂગ આવી રહેતા સુધી પાછી પીયર તો નજ મોકલે

પાગીદારોના રીવાજ મુજબ સ્ત્રીઓ જનમા નથી જતી તો પણ પહેરામણીમાં કુટુંબની દરેક સ્ત્રીને માટે વસ્ત્રો મોખ્ખવામાં આવે છે વરના ધરની સ્ત્રી નોકરો, ધોળણ દલમની સ્ત્રી, દેડી બધાને

માટે કન્યાપક્ષ તરફથી વસ્ત્રો મોકલાય છે. કન્યાને પોતાને માટે તો ભારે અને હલકાં અનેક વસ્ત્રો આપવામાં આવે છે.

કન્યાનો પિતા વરના પિતાને જે રોકડા રૂપિયા આપે છે તે 'પૈદણુ' કહેવાય છે. જે કુળ નીચાં ગણાય તેમની કન્યા ઉંચા ગણાતા કુળમાં જો પરણે તો બહુ મોટી પૈદણુ આપવી પડે. જો વરકન્યા બન્નેનાં કુળ સરખાં જ હોય તો ત્રણમોથી ઊંચો સુધીની જ પૈદણુ આપવી પડે છે. બીજું જનને જમાડવાનું, પહેરામણીનું વિગેરે ખર્ચ તો ઉંચાં કુળમાં પરણાવનાં થાય તેટલું જ લગભગ થાય છે. જનમાં આવેલા તમામ પુરોગેને છેલ્લે દિવસે કમ્બુઓ પાવામાં આવે છે અને તેમાં પણ ઘણું ખર્ચ થઈ જાય છે.

બ્રહ્મક્ષત્રિયો સુધરેલી અને લગ્નેલી ગાતિ છે છતાં એમનામાં વરવિક્રયનો રીવાજ છે. પુરોગેએ દરાવે કરી એ રીવાજ નાબુદ કરવાના કે બને તેટલો ઓછો કરવાના ચલ ક્યાં છે. પણ ઊંચાં જાતી રીતે પૈસાની આપ લે કરે છે એમ કહેવાય છે. કન્યાની માતા તો અક્ષબત્ત પૈસા આપવા રાજી ન હોય. પરંતુ વરની માને પ્રસન્ન કરવા માટે બીજો રસ્તો નથી. જો મ્હો માગ્યા પૈસા ન આપે તો એની જ પુત્રીને જીંદગીભર મ્હોણું સાલજવું પડે. પૈમાની રકમ વિવાહ વખતે જ નક્કી થાય છે, અને કન્યાપક્ષ પછીથી એમાં ઘટાડો કરી શકે નહિ. પણ વરપક્ષ છેક લગ્ન વખતે થોડી વધારે રકમ માગી શકે અને એ રકમ ન આપવામાં આવે તો લગ્ન કરવાની ના કહી શકે. જો કે આ પ્રમાણે કરવું એ બહુ હલકું ગણાય છે અને સજ્જન માણસો એ પ્રમાણે કરતા નથી. રોકડ રકમ લેવાને બદલે આજના જમાનામાં પરાક્ષ રીતે પણ પૈસા લેવાય છે. દાખલા તરીકે એક યુવાનને સોલીસીટર ચવાની મરજી હોવાથી એના ભાવિ સસરાએ એક સોલીસીટરની પેઢીમાં આર્ટીકલ સાઇન કરવા માટે એ યુવાન તરફથી પૈસા ભર્યા હતા. વર બીજા ગામનો હોય તો જનનું રેલવે ખર્ચ કન્યાવાળાને આપવું પડે છે, અને 'જોટકાં

દિવસ જન રહે તેટલા દિવસ જમાડની પડે છે. આ બધું ખરચ બચાવવા બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં હવે કન્યાવાળા વરને ગામ જઈ લગ્ન કરે છે. ત્યાં જઈ કામચલાઉં ઉતારો રાખે છે અને એ ઉતારે લગ્ન થાય છે. સામે કન્યા પરણાવવા જવું તે બીજી ક્ષતિઓમાં બહુ શરમાવા જેવું ગણાય છે. પણ ખરચ ઓછું કરવા માટે બીજો રસ્તો જ નથી. વરને ગામ જાય તો પણ શેઠ રકમ, પહેરામણીમાં આપવાનાં ભારે વસ્ત્રો એ બધું તો એવું એજ રહે છે.

: રજપુતો જે યુગ્મસ્થાનમાં સાધારણ રીતે 'ગરાસીયા' કહેવાય છે તે પણ વરવિક્રમ કરનારી જાતિ છે. વર જો રાજ હોય, અને કન્યાનું કુળ એનાથી ધણું ઉતરતું ગણતું હોય, તો એ જાતે પરણવા જતો નથી પણ પોતાનું ખાડું (તરવાર) મોકલે છે. 'હાથેવાળે' (જાતે) પરણવા આવે તે કરતાં ખાડું મોકલે તે કન્યા પક્ષ વધારે પમંદ કરે છે. કારણકે હાથેવાળે પરણાવવામાં ખરચ ધણું વધારે થાય છે. ખાંડાની સાથે થોડા જ માણસો જાય છે પણ વરની પોતાની જોડે જાનમા જનારની સંખ્યાની હદ રહેતી નથી, અને તેથી એમને જમાડવામાં કન્યાવાળાંને યુક્તજ ખરચ થઈ જાય છે. રાજ મિલાપના પણ બધાજ ગરાસીયાઓમાં વરપક્ષને રોકડા રૂપિયા અને કીંમતી પોશાકની પહેરામણી આપવી પડે છે.

ચરોતરના પાટીદારો માફક ગરાસીયાઓમાં પણ જનને ઠમ્બો પાવાનો રીવાજ છે. ચરોતરના પાટીદાર, અનાવળા વિગેરે પેઢે રજપુતોમાં પણ કન્યા સાસરે જાય ત્યારે એને વસ્ત્રો ઉપરાંત પોતાના ઉપયોગની એક એક ઝીણી વસ્ત્ર-ધૂપેડ, કંક, સોપારી ઇત્યાદિ માખાપને આપવી પડે છે.

અમદાવાદનો ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણોમાં પણ વરવિક્રમનો રીવાજ છે. એમનામાં પણ વિવાહ કરતી વખતે જ પહેરામણીની રકમ નહીં થાય છે. શેઠ રકમ ઉપરાંત કન્યાના દાગીના-વરપક્ષ

નક્કી કરે તેટલા એના બાપને આપવા પડે છે. પાટીદાર કે અનાવળા પેઠે હજારો રૂપિયા રોકડા આપવા પડતા નથી. પરંતુ હમે સાનમે સુધી આપવા પડે છે. ભરૂચ જિલ્લાના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોમા કન્યાપક્ષને કસ્ટ આપવું પડતું નથી. એથી ઉલટું એમનામા તો કેટલાક કન્યા-વિક્રય કરી પૈસા ઉપજાવે છે—જોકે એ હવડું તો ગણાય છે.

વરવિક્રય કરનારી શાંતિઓમા બ્રહ્મક્ષત્રિયો ગિવાય કોઈ શાંતિ કન્યાને પ'ત્ન કરતી નથી. બ્રહ્મક્ષત્રિયોમા પસ્લાની રકમ નક્કી નથી. કન્યાપક્ષ તરફથી “દંડીઆણી”ની રીતમા* જેટલી રકમ મોકલવામા આવે તેના ઉપરથી પસ્લાની રકમ નક્કી થાય છે.

અમદાવાદ અને ભરૂચ જિલ્લાઓના પાટીદારોમા પૈદલુ આપવાનો રીવાજ નથી. જે ચરોતરમા કન્યા પરણ્યાવે તો જ ત્યાના રીવાજ મુજબ પૈદલુ આપવી પડે.

વાણીયાઓની કેટલીક શાંતિઓમા કન્યા માટે પૈમા લેવાનો રીવાજ છે. દાખલા તરીકે કપોળ વાણીયાઓમા કન્યાની કૌમત હજારોથી આંકાય છે. ભરૂચ જિલ્લાના પાટીદારોમા કન્યા વિક્રયનો રીવાજ હતો, અને કન્યાની કૌમત રૂ ૬૦૦ થી ૪૦૦૦ સુધી થતી. પરંતુ એ રીવાજ હવે ધમાતો જાય છે. ખેડવાળ બ્રાહ્મણોમા જે ‘કળાયા’ એટલે કુંળવાન ગણાય છે તે છોકરીના લગ્ન વખતે વરપક્ષને સારી રકમ આપે છે, અને જે નીચા કુંળના ગણાય છે તે કન્યા-વિક્રય કરે છે. કન્યાવિક્રય કરનારની દીકરીને બસોનુજ પડતું મળે છે. પણ જે કન્યાનો બાપ વરને પૈસા આપે તેને પાચસોનુ પડતું કરવામા આવે છે.

અમદાવાદના દસા પોરવાડ વાણીયાઓમા કન્યાને બસોનુ પ'ત્ન કરવામા આવે છે અને તે રકમ વરકન્યાના નામ ઉપર ભેગી રહે છે. ખેમાથી એક મરણ પામે તો પાછળ રહેનારને મળે છે. કન્યાનો

પિતા વરને ૧૦૧ અથવા ૧૨૧ પહેરામણીનો આંશો કરે છે. તે સિવાય ખીજ લેવડદેવડ થતી નથી.

વીસનગરા નાગરોનો એક વિભાગ જે 'ભરતીયા' કહેવાય છે તે કન્યાવિક્રય માટે મશહૂર છે. 'કુળવાન' કન્યાવિક્રય કરતા નથી તેમ વરના પૈસા પણ માગતા નથી. તળ વીસનગરમાં કન્યાની કૌમત વધારેમાં વધારે પાચસો અને ઓછામાં ઓછી અઢીસો હોય છે. છોકરીનો બાપ જેટલા રૂપીઆ લે તેનાથી અડધી કૌમતનું પક્ષું છોકરીને વર તરફથી કરવામાં આવે છે. બાપને આપેલી રકમ ઉપરાંત આ મુજબ પક્ષું ન મળે તો કન્યા પરજાવવામાં આવતી નથી. વર પરગામનો હોય તો જનને બધા દિવસ જમાડવાનું ખરચ કન્યાપક્ષને માથે રહે છે. કુળવાનોમાં કન્યાપક્ષ જનને કેટલા દિવસ જમાડશે તે પહેલેથી નક્કી કરવામાં આવે છે. અને ઘણુંખરૂ જન એટલા જ દિવસ કન્યાને ગામ રહે છે. એટલે વરપક્ષને ખરચ થતું નથી.

કહી પ્રાતના વીસનગરા નાગરોમાં કન્યાવિક્રયનો રીવાજ પુષ્કળ છે. કન્યાની કૌમત હજારોથી અંકાય છે. અને ઓરી અઠબડાના ભયમાંથી મુક્ત થએલી મોટી કન્યાની કૌમત નાની કન્યા કરતાં બહુ વધારે આવે છે. અમદાવાદ અને સુરતના વીસનગરા નાગરોમાં આટલી હદ સુધી કન્યાવિક્રયનો રીવાજ નથી પરંતુ 'ભરતીયા' માં થોડે ઘણે અંશે રીવાજ છે ખરો.

વડનગરા નાગરોમાં વરવિક્રય કે કન્યાવિક્રય કયો એ ખરૂ જ હલકું ગણાય છે અને ગરીબ માણસો પણ એ રીવાજનો આશ્રય લેતા નથી. પરંતુ પંવાની કૌમત એ સાતિ જેટલી મુજરાતની ખીજ કાઢી સાતિમાં નથી. તેથીજ "ભરાય ગામરી ત્યારે આવે નાગરી" એ કહેવત પડી હશે x

+એટલે ગામર ભરાય તેટલા રૂપિયા હોય ત્યારે નાગરની કન્યા મળે.

અમદાવાદના નાગરોમા એક હજારનું પૈસું અને સો રૂપિયાના
 હુગડા કન્યાને આપવામા આવે છે વરપક્ષ ગમે તેટલો શ્રીમંત હોય
 તો પણ પૈસાની ગંકમ બદલાતી નથી. જો પોતાની શ્રીમતાઈ બતા-
 વવાની ઇચ્છા હોય તો પરણીને કન્યા પગે લાગે ત્યારે સસરા મોટી
 કીર્તિનો અવકાશ કન્યાને આપે. પરંતુ પૈસાની ગંકમ વધારી
 શકાતી નથી સુરતના નાગરોમા તેરમોનું પૈસું અને સો રૂપિયાના
 હુગડા એટલું જોગમા જોધું કરવું જ જોઈએ. શ્રીમંતો વધારે
 પૈસું કરી શકે છે. એક દાખવામા પાંચ હજારનું પણ કરવામા
 આવ્યું હતું. આતો આપવાદરૂપ દાખલો છે, પણ સામાન્ય રીતે
 તેરમોથી પદમોનું પૈસું કરવામા આવે છે જુના વખતમા બાગ-
 મોનું પૈસું કરવામા આવતું અને લગ્ન પછીના પહેલા વર્ષમા કન્યા
 દીવાળી, દોળી, બજેન ઇત્યાદિ તહેવારોએ જમવા ભય ત્યારે જે
 છુટક છુટક આપવામા આવે તે મળીને સો રૂપિયા થતા હવે કન્યાઓ
 મોટી ઉમ્મરે પગે છે અને પરણીને તન્ત સાસરે ભય છે એટલે
 આ પ્રમાણે આપવાનો પ્રમગ આવતો નથી તેથી પૈસામા જ સો
 રૂપિયા વધારે આપવામા આવે છે અને “હાલ વરમની રીતના”
 રૂપિયા કહેવામા આવે છે

પહેલા વડનગરા નાગરોમા પૈસું ધરણી રૂપે અપાતું પરંતુ
 હવે રોડડા આપવાનો રીવાજ વધતો ભય છે વિનાહ કચ્છી વખત
 કન્યાને જે કાઈ દાગીના આપવામા આવ્યા હોય તે લગ્નમા એક બે
 દરમિયાન અગાઉ પાછા મોકલવામા આવે છે વરપક્ષ આ દાગીના
 પહેલામા કન્યાને પાઠા આપે છે અને પૈસાની કીર્તિમા તેનો
 સમાવેશ થાય છે જો વરપક્ષ શ્રીમંત હોય તો પૈસામા
 તે ન આપતા કન્યા પરણીને પગે લાગે ત્યારે આપે છે અને પૈસું
 નવું જ કરે છે પણ ગમે તે રીતે એ દાગીના પાછા કન્યાને જ
 મળે છે પેટલાદ અને કાલોવના નાગરોનો રીવાજ લગભગ અમદા-
 વાદના નાગરો જેવોજ છે વર કન્યા જુદા જુદા ગામના હોય ત્યારે

કન્યાના ગામના રીવાજ મુજબ પદ્મુ ચાય છે પન્નાની આ કોમત નાગરોમા અનેક પેઢીઓ થયા આની આજ છે અને ક્યારે નકી થઈ તે ધરડામા ધરડા માણુસોને પણ ખબર નથી

જો વિવાહ ટુગી જાય તો કન્યાને આપેના દાગીના વગવડને પાછા મોઢવામા આવે છે વગ તન્હયી વિવાહ તોડવામા આવ્યો હોય તો પણ દાગીના તો પાછા મોકલવામાજ આવે છે

માડોદગ નાગરોમા લગભગ પાચસો રૂપિયાનુ પદ્મુ કન્યામા આવે છે, અને તે ધરેણા રૂપે અપાય છે પણ તે એક મામદુ ન આપના લમની રીતો તરફ ચાય ત્યારથી હેલ્યા દિવમના વિધિ સુધીમા દરે રીત વખતે એકે બે વસ્તુ એમ છુટક અપાય છે

પદ્મુ આપવાનો રીવાજ દરેક જાતિમા જુદો હોય છે ટેટની જાતિઓમા માત્ર શ્રીમતો જ પદ્મુ કરે છે ટેટલીકમા બધા કરે છે પણ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ અનુમાર કરે છે મહી ન્યને નર્મદા નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશના લુહાણાઓમા ગ્રામોથી હજાર સુધીનુ પદ્મુ સ્થિતિ પ્રમાણે કરવામા આવે છે બદુ ગરીબ હોય તે વગર પન્ને પરણી શકે છે નડીયાદના વીમા અને દસા ખડાયના વાણીયામા પહેલા ૩ ૧૦૧ ના પદ્મનો રીવાજ હતો તે વધીને હાલ ૫૦૧ થયા છે આ ગુકમ વરન્ન્યાના એમા નામ હિપગ મૂકવામા આવે છે આ ગુકમ હિપગન કન્યાને બહીસો રૂપિયાના દાગીના કન્યામા આવે છે અને તેમાથી મો રૂપિયાના દાગીના વિવાહ કરતી વખતેજ અપાય છે

લડચ જિન્નાના લેહવા પાગીદરોમા ચરેતર પેટે વગવિધનો રીવાજ નથી એથી હિન્દુ એમનામા પહેલા ટેટનાક વખત કન્યા વિક્રય મનો પદ્મુ આપવાનો રીવાજ એમનામા છે પણ પન્નાની ગુકમ નકી નથી જિયનિ પ્રમાણે હજાર સુધીનું પદ્મુ કરવામા આવે છે ગરીબ માણુમ વગર પદ્મે પરણી શકે છે

અમદાવાદ જિલ્લાના મોટા ચાણુવેદી બ્રાહ્મણોમાં કન્યાનો બાપ જ એનું પસંદ કરે છે. વરનો બાપ કરું પણ આપતો નથી. પક્ષાતી કર્મન ગીતેથી પાંચસો સુધીની રિયતિ અનુમાર હોય છે. વરવિક્રય કે કન્યાવિક્રય એકેનો રીવાજ એ જાતિમાં નથી. પણ લગ્નનું બધું ખર્ચ કન્યાપક્ષને માથે રહે છે. એમ કહેવાય છે કે અમલમાં વરના બાપને તો લગ્નમાં પાંચજ રૂપિયા ખર્ચ થતું-દોલી, હાનમ, ગોર અને કુંભારને મવા સવા રૂપિયો આપવો પડતો. માગી આજોક્ષા ધોળા ઉપર ઘઝી અથવા સગા બહાણની શાલ પાથરી વગે બેસાડવામાં આવતો. અને લગ્નના બધા દિવસ મલ' મગાબહાણને લઈ વરપક્ષ કન્યાને ત્યાં જન્મતો. હવે શહેરમાંથી વાગ્ન', દીવા ઇત્યાદિ લાવવામાં ખર્ચ કરવામાં આવે છે. પણ હજી કન્યાને ત્યા જન્મવાનો રીવાજ તો છેજ એટલે જન્મવા જન્માડવાનું ખર્ચ થતું નથી.

અમદાવાદના ઔદિચ મહસ બ્રાહ્મણોના વરવિક્રયનો રીવાજ દોવાથી પસંદ કરવાની રીત નથી. પરંતુ ભરૂચ જિલ્લાના એજ બ્રાહ્મણોમાં વરવિક્રય ન દોવાથી પસંદ કરવામાં આવે છે. અમલ સવાસોનું પસંદ થતું પણ હાલ ત્રણસેથી પાંચમે સુધીનું પસંદ અપાય છે. દેટલાક કન્યાવિક્રય પણ કરે છે અને ૬૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધીની રકમ કન્યા માટે લે છે. જે કન્યાવિક્રય ન કરે તે વધારે પસંદ માગે છે, અને કરનારને ઓછું મળે છે.

ભરૂચ જિલ્લામાં બારૈયાની વસ્તી પુષ્કળ છે એ લોકોમાં વર કે કન્યા એકેના પૈમાં માગવાનો રીવાજ નથી. કન્યાને પસંદ સોથી ત્રણસો સુધીનું વરવાળા કરે છે.

પંચમહાલ જિલ્લામાં અસંસ્કૃત ગ્રામજનોની મોટી વસ્તી છે. આમાં ત્રણ જાતિઓ છે-બીવ, પટેલીયા અને નાયક. બીવ લોકોમાં કન્યાનો બાપ વર પાસે પૈસા લે છે, જે 'દાપુ' કહેવાય છે. દાપાની કર્મિત ૧૫૦ થી ૨૦૦ સુધીની હોય છે. વર તરફથી કન્યાનું માગું આવે તેજ વખતે દાપાની રકમ નહીં કરવામાં આવે છે. સગાઈ

કરતી વખતેજ અડધું ઘણું આપવું પડે છે. બાળોની રકમ લગભગ દિવસ સુધીમાં ભરી દેવી પડે છે. ઘણા ઉપરાંત વરના બાપને કન્યાનાં સગાંવહાલામાં સોથી દોઢસો રૂપિયા બહેનવા પડે છે. આ રૂપિયા ન બહેનવા ત્યાં સુધી કન્યાનો બાપ લગ્ન કરતો નથી. જન આબ્યા પછી પણ રૂપિયા બહેનવાની સગવડ ન થઈ હોય તો કન્યાનો બાપ મક્કમ રહે છે અને પરણાવ્યા વગર જન પાછી જાય છે. પણ સગાઈ તોડવાની કાંઈ જરૂર હોતી નથી. ત્યારે રૂપિયા બેગા થાય ત્યારે જન ફરી આવીને વર એજ કન્યા જોડે પરણી શકે છે. જે કાંઈ બીજા બહુ ગરીબ હોય તો કન્યાના બાપને ત્યાં ખેતરનું કામ કરવા રહે છે, અને ખાંચ કે સાત વરસ સુધી કામ કરી રૂપિયા પૂરક કરે છે. તે પછીજ સ્ત્રીને પોતાને ઘેર લઈ જઈ શકે છે.

પરંતુ બીલોના વધારે સામાન્ય રીવાજ તો “ઉદાળ” લઈ જવાનો છે. કાંઈ પુરુષ પાસે લગભગ પૈસા ન હોય તો ઢાર ચારવા જાય ત્યાં કાંઈ કન્યા આવે મંજૂર કરવાનું જાની રીતે નક્કી કરે છે. પછી બીજા લોકોના મેળા આવે તેમાંથી એકાદમાં જઈ કન્યાનું હરણ કરી જાય છે. જે ત્રણ મહિના સુધી બન્ને સંતાનાં રહે છે અને પછી છતાં થાય છે. કન્યાનો બાપ બદલા તરીકે કાંઈ આપવાનું કહે છે ત્યારે વર ગામના પટેલને બોલાવી તેની મારફત દેડણ આપવું, તે નક્કી કરે છે. એક ગાય અથવા બળદ અને પૈસાની થોડી રકમ વર આપે છે. તે પછી વર કન્યાને ખુશ્કી રીતે સ્ત્રી તરીકે માથે રાખી શકે છે.

પટેલીયા પોતાને બીજા કરતાં ઉંચા ગણે છે. એમનામાં બીલો કરતાં લગ્નનું ખર્ચ ઓછું થાય છે. સગવડ કરતી વખતે વર તરફથી કન્યાને ફક્ત ચૌદ રૂપિયા આપવામાં આવે છે, અને લગ્ન વખતે લગભગ સો રૂપિયાની કીમતના ઘરેણા આપે છે. પણ એ ઘરેણાં ઉપર માલીકી વરની જ રહે છે. એમનામાં પણ બીલો મારફત ‘ઉદાળ’ લઈ જવાનો રીવાજ છે. અને તેમાં આસરે સો રૂપિયા ખર્ચ થાય છે.

નાયકોમાં “ઉદય” લઈ જવાનો રીવાજ નથી. વરનો બાપ કન્યાના બાપને ત્રીસથી ચાળીસ રૂપિયા આપે છે અને તે “અવેજ” કહેવાય છે. કન્યાનાં મગાંવ્હામાં માત્ર દસ રૂપિયા વહેંચવા પડે છે. કન્યાનો બાપ કથું આપતો નથી. સગાઈ કરતી વખતે ચાળીસ પચાસનું ખરચ ખવડાવવા વિગેરેનું કરે છે, પણ રોકડું કથું આપવું પડતું નથી. બીજા, પટેલીયા કે નાયક એ ત્રણેમાંથી એકે જાતિમાં ઉંચી ગણાતી જાતિઓ પેટે કન્યાપક્ષ તરફથી વહેવાઈને જમણું આપવાનો ખીલકુલ રીવાજ નથી. કેટલીક જાતિઓમાં તો જમણું માગવાનો વરપક્ષનો ખાસ હક ગણાય છે.

બેંચ જિલ્લામાં બારોટ જાતિની મોટી વસ્તી છે. એમનામાં પણ વરવિક્રયનો રીવાજ છે. પરંતુ પાટીદાર જેવી આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી હજારોની પહેરામણી આપવાનો રીવાજ નથી. એમનામાં પણ કુળવાન અને અકુળવાનના ભેદ છે. અકુળવાન ગણાતા કુટુંબમાં કવચિત્ કન્યાનો બાપ પૈસા માગે છે. પણ એવું બહુજ ભાગે બને છે અને જાતિજનો એને બહુજ અયોગ્ય ગણે છે. કન્યાને પંચા તરીકે મોંઘી મવાસોના ઘણીના વર તરફથી કરવામાં આવે છે. કન્યાની અછત હોય ત્યાં ત્રણમો કે ચારસોનું પણ પદ્મું કરવું પડે છે. પંચા ઉપર સ્ત્રીનો હવના સુધીજ હક રહે છે અને સ્ત્રી કોઈને એ પોતાની પાછળ આપી જઈ શકતી નથી. પતિ કરતા સ્ત્રી પહેલી મરણ પામે તો પતિ પદ્મું કબજે કરે છે અને એના બાળકોનો એના ઉપર કસો હક રહેતો નથી.

સુરત જિલ્લાના પાટીદારોમાં ત્રણ વિભાગ છે—લેઉવા, મતીયા અને ઉદા. લેઉવા પાટીદારોમાં વરવિક્રય કે કન્યાવિક્રય એકે નથી. પણ કન્યાનો બાપ વગેરે ૨૫ થી ૩૦૦ સુધીની પહેરામણી ચલાવવાની આપે છે. કન્યાને વર તરફથી પંચામાં ૨૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના ધરણા મળે છે. પણ શરીર ઉપર એ ધરણા પહેરવા ઉપગત સગાઈ પહેલાં જાતિજનો દેવું હક નથી ધણી જો એને છેડાછુટકો

આપે તો પોતાનો વાક ન હોય તો પણ સ્ત્રી બધા દાગીના આપી દેવા બધાયલી છે

મતીયા પાત્રીદારોમાં વરવિક્રયનો રીવાજ છે વરને ૧૦૦ થી ૭૦૦ સુધી આપવા પડે છે વિવાહ થયા પછી લગ્ન થતા સુધી પ્રમગોપાત્ નાની ગઢમો અને મીઠાઈ મોકલવા પડે છે દંપત્યને પરણ્યા પછી પણ પહેલું બાળક થતા સુધી બાપ જ દપ્ત્રા મે છે પહેલા બાળકના જન્મ પછી સ્ત્રી પોતાના પિતાને ઘેર રહે છે અને ન્યારે સામરે પાછી જાય ત્યારે એનો બાપ આમો ધગવાખરો અને રસોઈના બધા વાગણુ આપે છે આ પછી છોકરી કે જમાઈને કશું આપવું પડતું નથી લગ્ન વખતે વર તરફથી દંપત્યને પસંદ તરીકે પાંચ દાગીના આપવામાં આવે છે, અને તેની કિંમત ૫૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી સંકીર્ત મુજબ હોય છે મતીયા પાત્રીદારોમાં દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ ઘણું ધન કમાવનાની સંખ્યા જ છે, અને એ સોડા ૧૦ મોડું પસંદ મે છે દાગીના ઉપરાંત પસંદમાં દંપત્યને આશરે પચાસ રૂપિયાના કપડા કહે છે પસંદ ઉપર સ્ત્રીનો હક ઉપર સેઉવા પાત્રીદારોમાં લખ્યો છે તેટલો જ છે

ઉદા પાત્રીદારો બહુ માછી રહેણીકગણીવાળા છે એ તોમ કપીરપથી દોષ એક લક્ષ્ય જાતિ ગણાય છે એમનામાં લગ્ન બહુ સાદી રીતે થાય છે અને એક પક્ષ માંથી પક્ષને કશું આપતો નથી

મુરત જિલ્લામાં મળીપરજ (અથવા દવે મેવાય છે તેમ ગનીપરજ) જાતોની વસતી બહુ છે આ જાતિઓ તદ્દન અસમૃદ્ધ રામા છે એમનામાં ઘણી જાતો છે એ બધી જાતોમાં દંપત્ય વિક્રયનો જ રીવાજ છે દંપત્યની કિંમત જાતિની આર્થિક ગિરિ મુજબ હોય છે દુબળાઓ જદાગ્ન્ય માણુઓની નજરે ગનીપરજ જાતિઓ જેવા છે, પણ તેઓ પોતાને ગનીપરજ જારના ગણે છે એ લગભગ આખી જાતિ પારસી કે પાત્રીદાર જમીનદારોની શુવામ છે આથી એમની આર્થિક સ્થિતિ બહુ નમણી છે એ સોડા માત્ર

બારથી પચીસ સુધીનું પૃથ્વું કન્યાને કરે છે. વરનો બાપ પોતાના મગાવ્હાસાને ખવડાવવામાં અને તાડી પીવડાવવામાં ૨૦૦ થી ૨૫૦ રૂપિયા વાપરે છે. કન્યાના બાપને બીજકુલ ખરચ થતું નથી.

રાનીપગ્ગ જતોમાં ચોધરા સ્વતંત્ર ખેડૂતો છે. એમનામાં વગેરે બાપ લગભગ ત્રણમો રૂપિયા ખરચે છે. આમાંથી સવાપાસઠ રૂપિયા કન્યાના બાપને આપે છે. તેમજ કન્યાને રૂપાની હામડી અને રૂપાનું કંડું બન્ને મળીને આશરે પચીસની કિંમતના આપે છે. આ દાગીના ઉપર સ્ત્રીને કરોડ હક નથી. બાકીની રકમ વરનો બાપ ખવડાવવા પીવડાવવામાં વાપરે છે. પચમહાવના બીચો અને નાચકો માફક દુબળા અને ગતીપરજ જતોમાં લગ્નના ખરચનો મોટો ભાગ દારૂ તાડી પીવડાવવામાં જ વપરાય છે સમાજ સેવકોના સંઘમાં આવેલા ચોધગઓએ લગ્નનું ખર્ચ સો જ રૂપિયા નક્કી કર્યું છે અને તેમાંથી પીમતાણીસ રૂપિયા કન્યાના બાપને આપે છે બધા ચોધરામાં કન્યાના બાપને તો પચીસથી ત્રીસ રૂપિયાજ ખરચ થાય છે.

જો કોઈ ચોધગ પાસે લગ્નના ખરચના પૈમા ન હોય તો એ કન્યાના પિતાને ત્યાં રહી એના ખેતરમાં કામ કરે છે. ત્યાં કામ બદલ મજૂરી બીનકુલ મળતી નથી માત્ર ખાવાનું અને રહેવાનું મળે છે. આવા લગ્નમાં બધું ખર્ચ કન્યાનો બાપ જ કરે છે આ પ્રમાણે મમરાને ત્યાં ગહેનાગ વડે ‘ખધાડીયો’ કહેવાય છે એ ત્રણ આગક થયા પછી એ મસગ પાસે સ્વતંત્ર ખેતી કરવા જમીનનો કકરો અને જુદી ઝુપડી માગી શકે પરંતુ ઘણાખરા દાખલામાં તો સ્ત્રીપુરુષ આખી જીંદગી સ્ત્રીના બાપને ઘેર જ રહે છે.

કારીગરોની વિવિધ જ્ઞાતિઓ—મુનાર, મોચી, દરજી, કુભાર, ગોવા—એ મર્વમાં આમાન્ય રીતે કન્યાવિક્રયનો રીવાજ છે. આપ-પાની રકમ નક્કી હોતી નથી વરનો બાપ પોતાની ગિચ્છિતિ અનુસાર કન્યાના બાપને આપે છે વળી જ્ઞાતિની એકદર આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે પણ રકમ નક્કી થએલી હોય છે. કેટલાક દરજીઓમાં લગભગ

હઝાર રૂપિયા કન્યાનો આપ લે છે, કારણકે બીજી કારીગર જાતિઓ અમાણુમા દરજ્જો પૈમાદાર હોય છે. ગોસાઓમા માત્ર બેતાળી રૂપિયા આપવાનો રીવાજ છે. કન્યાની કીમત મોટી હોવાથી દરજ્જા ઓમા સાટા કરવાનો રીવાજ બહુ છે. મોચીઓની યાતિ બહુ પૈસા દાર ન ગણાય છતાં ૧૫૦ થી ૧૦૦૦ સુધી કન્યાનો આપ લે છે.

ગુજરાતમા કુંભારોની કદાચ એકજ જાતિ હશે કે જેમા કન્ય કરતા વિધવા માથે લગ્ન કરવામા ખરચ વધારે થાય છે. કન્ય પરણતા માત્ર મો રૂપિયા આપવા પડે છે; પણ વિધવા માટે ૧૦૦ થી ૧૨૦૦ આપવા પડે છે. કુંભારના કામમા મદદનીશોની જરૂર બહુ પડે છે અને નાની કન્યા કરતા મોટી ઉંમરની વિધવા વધા કામ લાગે, એથી કદાચ વિધવાની કીમત વધારે હશે. ને કે બી. પણ જાતિઓ—મુન્ત જિન્સાના પાટીદારો જેવી છે, જેમનામા સ્ત્રીઓ સખન મહેનત કરી કમાવામા મદદ કરે છે. છતાં કોઈમા કુંભારે માફકે કન્યા કરતા વિધવાની કીમત વધારે હોતી નથી.

દાકરનાની વસ્તી આખા અમદાવાદ જિલ્લામા છે. તેઓ પોતાના રજપૂતોના વશજ માને છે. પરંતુ એ બહુ ગરીબ જાતિ હોય રજપૂતો જેટલુ લગ્નમા ખરચ કરી શકતી નથી. એમાના ધણાખર ખેતરમા મલ્લુરીનુ કે પખી (એકીદાર) નુ કામ કરે છે. લગભગ આજીવન ૪૫ ઉપર તે એમનામા ૪૦ રૂપિયાજ ખરચ થતુ. હાલ વધીને રૂ. ૩૦૦ થયુ છે એગરફી આમાન અને કપડા જતાની મોઢવારીને લીધે ખગચ વધ્યુ છે ખરૂ પણ ગુજરાતની બીજી જાતિઓ માફક દાકરજાઓ પણ લગ્ન વખતે શ્રીમતાઓ રોગ કરવામા અને દેખા-દેખીમા ગતિ ઉપગત વ્યર્થ ખરચ કરે છે. વગવિકૃત કે કન્યાવિકૃત એકેનો રીવાજ નથી વરવાળા કન્યાને દાગીના અને કપડા કરે છે, તેમજ મગાવડાના નમાણવામા પૈસા ખરચે છે કન્યા પક્ષ વેવાદને નમાણવામા અને એમને કપડા, વામણુ વિગેરે આપવામા ખરચ કરે છે.

કડવા કણુખીની વરતી અમદાવાદ જિલ્લામાં જલ્દી મોટી છે. પૈસાની લેવડદેવડમાં બે પ્રકારના રીવાજ ચાલુ છે. શહેરમાં રહેનારમાં વરપિક્કયનો રીવાજ છે અને વર ૧૦૦૦ થી ૫૦૦૦ સુધીની પહેરામણી માગે છે. કુળવાનને અકુળીયા કરતાં વધારે પહેરામણી મળે છે. ગામડામાં રહેનાર કણુખીઓને પૈસા ખરચી કન્યા લાવવી પડે છે. શહેરમાં રહેનાર પૈસાદાર હોઈ એમને ત્યાં સ્ત્રીઓને કામ કરવાનું હોતું નથી તેથી દરેક ગામડાવાસી કણુખી શહેરમાં જ પોતાની કન્યા પરણાવવા પ્રયત્ન કરે છે; જો કે તેમ કરતા મોટી પહેરામણી આપવી પડે છે. વળી કન્યા શહેરમાં પરણાવે એ ગૌરવભર્યું ગણાય છે. અમદાવાદની આસપાસનાં થોડાં ગામડામાં એવો સખત નિયમ છે કે કન્યા અમદાવાદ શહેરમાં જ અપાય. શહેરીઓ તો કદિ પણ પોતાની કન્યા ગામડામાં આપે જ નહિ. આથી એ ગામડાના કણુખીઓને છોકરો અને છોકરી બન્ને પરણાવતા ખરચ થાય છે. છોકરી અમદાવાદમાં પરણાવવી પડે એટલે ત્યાંના રીવાજ મુજબ મોટી પહેરામણી આપવી પડે. અને છોકરાને તો ગામડાની જ કન્યા મળે, એટલે ગામડાના રીવાજ મુજબ કન્યાનો બાપ પૈસા માગે. ગામડાના કણુખીઓમાં શહેરમાં કન્યા આપવાની ઘેઘાઘા એટલી બધી છે કે એ જ્ઞાતિના એક ગૃહસ્થના કહેવા મુજબ ગામડામાં ૫૦ ટકા પુરષો કુંવારા રહે છે અને શહેરના પુરષોમાં ઘણાખરાને બે અને કોઈને ત્રણ શ્રવતી સ્ત્રીઓ હોય છે. ગામડાના લોકો કન્યાના બાપને પૈસા આપવા ઉપરાંત કન્યાને પલ્લુ પણ કરે છે. શહેરના કણુખીઓ ખીલકુલ પલ્લું કરતા નથી. કડવા કણુખીઓના અસલ રીવાજ મુજબ એક જ દિવસમાં જ્ઞાતિનાં સમસ્ત કુંવારા બાળકો પરણાવી દેવામાં આવે છે. આ રીવાજ મુજબ વર્તનારને લગ્ન ખરચ જલ્દી ઝાંખું થાય છે. કારણકે ઘેરેઘેર લગ્ન હેવાથી કોઈ એક બીજાને ત્યાં જમવા જઈ શકતાં નથી.

જે જ્ઞાતિઓમાં પલ્લાનો રીવાજ છે તેમાંથી લગભગ બધીમાં

જાંદગી દર્મીયાન પદ્મ સ્ત્રીની માલીકીનું ગણાય છે. માન મુરત
 ગિલ્લાના લેણેલા અને મતીયા પાટીદારો જેવી કોઈક શાંતિઓમાં
 સ્ત્રીને પદ્મા ઉપર કદો દેકે રહેતો નથી. પદ્મ એ સ્ત્રીધન ગણાય
 છે અને તે સ્ત્રી વિધવા ચાચ તો એ એકલીજ મીઠું છે કે જેના
 ઉપર એને કાયદેમર સંપૂર્ણ દેકે છે. પતિની દયાલીલામાં સ્ત્રી મરણ
 પામે તો પતિને પદ્મ પાછું મળે છે; અને કોઈક દાખલામાં બાળકોને
 મળે છે. પરંતુ વડનગરા નાગરો સિવાય કોઈ શાંતિમાં સ્ત્રીના મરણ
 પછી પદ્માની વ્યવસ્થા મંત્રાધી શાંતિસ્થાપિત નિયમે નથી. વડનગરા
 નાગરોમાં એ મંત્રાધી સ્પષ્ટ નિયમે છે અને કાયદાથી તે નિયમે
 મન્ય ધુણેલા છે. સ્ત્રી સંતાનરહિત મરણ પામે તો પદ્મ પતિને
 પાછું મળે છે. પરંતુ તે બાળકો હોય તો સ્ત્રીના પીપરીયાં બાળકો
 મારે પદ્મ સાચવી રાખે છે, અને ઘણું ખર્ચ એ બાળકો પૈકી પહેલાં
 એક એ મંતાન પરણાવવામાં એ વપરાય છે. બાળકોને પિતા બીજી
 સ્ત્રી પરણે અને જુની સ્ત્રીનાં સંતાનોના લમ કરી આપવા ના પાડે
 તો એ પદ્મામાથી એક પુત્ર તો પરણાવાયજ એ હેતુથી મોસાળીયાં
 પદ્મ સાચવી રાખે છે. અને કેટલાક દાખલામાં એ પ્રમાણે પદ્મ
 વપરાયું છે પણ ખર્ચ. તે સ્ત્રી માત્ર પુત્રીઓ જ મૂકીને મરણ પામે
 તો એ પુત્રીઓને શાંતિ રીવાજ મુજબ કન્યાદાનમાં આપી શકાય
 એટલા દાગીના રાખી બાકીનું પદ્મ સ્ત્રીના પતિને પાછું મોકલે છે.
 શાંતિ રીવાજ પ્રમાણે લગભગ સો રૂપિયાના દાગીના કન્યાદાનમાં
 આપાય છે. સ્ત્રી સંતાનરહિત મરણ પામે જતાં પીપરીયાં પદ્મ પાછું
 ન મોકલે તો સામાન્ય રીતે એમ સમજવામાં આવે ■ કે પોતાના
 કુટુંબની બીજી એકાદ કન્યા મરણ પામેલી સ્ત્રીની જગાએ પરણા-
 વવાનો એમનો ઇરાદો છે. પણ એ કાંઈ ખાસ શાંતિનો રીવાજ
 નથી. તે વિધુર પુત્રની એ કુટુંબની કન્યા લેવા મરણ ન હોય તો
 એ પદ્મ પાછું માગી શકે.

ગુજરાતમાં જેટલી શાંતિઓમાં વરવિકલ્પનો રીવાજ છે તે

બધીજ (ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણો મિવાય) જમીનદાર જ્ઞાતિઓ છે
 એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. બ્રહ્મક્ષત્રીઓ સિવાય વરવિક્રય કરનાર
 બધીજ જ્ઞાતિઓમાં, ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોમાં સુદ્ધા એવો રીવાજ છે કે
 લક્ષ્મ થયા પછી પણ જીદગી સુધી સ્ત્રીને તેમજ તેના બાળકોને
 વસ્ત્રાદિ સ્ત્રીને પીયરથીજ કરવા પડે ચરોતરના પાટીદારોમાં તો
 બાળકો ઘણે ભાગે મોસાળમાં જ ઉછેરે છે. પરણ્યા લાયક યાચ
 ત્યારેજ બાપને ઘેર જાય છે. સ્ત્રીના વસ્ત્રો એના બાપ, અને બાપના
 મરણ પછી ભાઈઓ કરે છે. ભાઈઓ ન હોય ત્યારે ભત્રીજાઓ
 પણ બને ત્યાં સુધી આવે છે. ઘરમાં રહેવાનું અને ખાવાનું એટલું જ
 સાસરેથી સ્ત્રીને મળે. બીજી કાઈ માગતું પડે તે પીયરને નાથેથી
 લગાડનાર ગણાય ચરોતરના પાટીદારોમાં ૭૫, ૮૦ વર્ષની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ
 જોઈ છે કે જે ગર્વથી કહે છે કે આખી જીદગીમાં કમખાની કસ
 સુદ્ધા સાસરાની નથી વાપરી. અને આ અક્ષરશઃ ખરું હોય છે.
 સ્ત્રીનું પીયર ગરીબ હોય તો દેવા કરીને પણ વસ્ત્રો પૂરા પાડે છે.
 ચરોતરના પાટીદાર, અનાવળા અને ગરાસીયા એ બધામાં એવો
 રીવાજ છે કે છોકરી જેટલી વાર પીયર આવીને પાછી સાસરે જાય
 ત્યારે પહેલા કરીયાવર જેટલું જ આપવું પડે. વળી એમાંના સારા
 સારા વસ્ત્રો છોકરીની સાસુ નણુદને ગમે તો તેઓ રાખી લે છે
 અને સાધારણ વસ્ત્રો એને પોતાને પહેરવા આવે છે. પીયરથી
 આણેલા બધા જ વસ્ત્રો સાસુ લઈ લે અને પોતાના ઉતરેલા વહુને
 પહેરવા આવે તો પણ સ્ત્રીથી વિરોધ બતાવી શકાય નહિ. ઔદિચ્ય
 સહસ્ર બ્રાહ્મણોમાં સાસુ નણુદ માટે વસ્ત્રો મોકલવાનો રીવાજ નથી,
 પણ સ્ત્રીના પોતાના વસ્ત્રો તો પીયરથી જ આવે છે. રજપૂતોમાં
 આવવાનો રીવાજ હદઉપરાંત હોવાથી ઘણી રજપૂત સ્ત્રીઓ પીયર
 કાંદ પણ જતીજ નથી એટલે પિતા અને ભાઈ ઓ ભાંરે ખગ્યમાંથી
 ખચે. એમ કહેવાય છે કે રજપૂત સ્ત્રી જીદગીમાં જે જ વખત ધગ્ની
 ખંદાર નીકળે. એક પરણીને સાગરે જાય ત્યારે અને બીજી વાર મરણ

પછી દાદીમાં બંધાઇને. એક જમાના ઉપર તો આ તદ્દન સાચુંજ હતું. અતિશય સખત પડેા પાળવાના રીવાજને લીધે સ્ત્રીઓ પીયર સિવાય બીજે જઈ શકે નહિ. અને પીયર જય તો બાપ કે ભાઈઓને કરીયાવરના મોટા ખાડામાં ઉતરવું પડે, એટલે ત્યાં પણ જાય નહિ એટલે સાસરામાંજ જીંદગીભર રહેવું પડે. પીયર ન જાય તો પણ રજપૂત સ્ત્રીનાં વસ્ત્રો, ધૂપેશ, કંકુ, સોપારી એવી મોતાના વપરાશની તમામ ચીજો તો પીયરથી જ આવે. અનાવળા, ચરાંતરના પાડીદાર, ઓદિચ્ય સહસ્ત્ર આદિઓ એ બધામાં એવાજ રીવાજ છે.

આ રીવાજ કેટલી નીચ હદ સુધી જઈ શકે તે દર્શાવનારી એક કથા છે. વરવિક્રય કરનારી એક ગ્રામિણી અમદાવાદની એક કન્યા ખભાત પરણી સાસરે આવી. પહેલેજ દિવસે એણે જમીને સોપારી ખાવા માગ્યું ત્યારે સાસુએ મહેણું માર્યું કે પીયરથી સોપારી પણ ન લાવે તે બીખારીની જ કન્યા કહેવાય. કન્યાએ આથી અમદાવાદ મોતાના બાપને તાડીદે સંદેશો મોકલી મહેણાની વાત કહેવડાવી અને સોપારી મંગાવ્યા. આથી બાપે મમતે મહડી સાબરમતીમાંથી ખભાત સુધી નહેર ખોદવી અને તે મારફત બહાણું ભરીને સોપારી છોકરીને સાસરે મોકલ્યાં !

આતો માત્ર દંતકથા જ હશે. પરંતુ એ ઉપરથી સમગ્ર શકાય છે કે વરવિક્રયના રીવાજની કુરતા કેટલી છે. અનાવળા આદિઓમાં કન્યા પહેલીવાર સાસરે જાય ત્યારપછી થોડે દિવસે પીયરના ગેરને એની ખબર કાઢવા મોકલે છે અને તેની સાથે બે મણનો લાહુ અને અડધો મણની પૂરી મોકલે છે. તે ઉપરાંત વાર તહેવારે મણના મણ મીઠાઈઓ મોકલવાનો રીવાજ છે. વરવિક્રય કરનાર બધી ગ્રામિણીઓ છોકરીના માખાપ એની પાછળ જીંદગીની કમાઈ ખરચી નાખે, દેવાંમાં દૂબી જાય, ગામ ગરાસ ગિરે મૂડી સાસરીયાંની મોઢી માગણીઓ પૂરી પાડવા મથે, છતાં સાસરીયાંને કદિ પણ પૂરો મતોય થતો જ નથી. આપવામાં ઝીણામાં

ઝીણી ખામી રહી જાય તો સ્ત્રીને જીંદગી સુધી મહેણાં સાંભળવાં પડે છે. કેટલીક ઔદિચ્ય કે અનાવજા જેવી યાતિઓમાં સ્ત્રીને હંમેશાં કાઢી મૂકવાની અને ચોક્કસ લાવવાની ધમકી આપવામાં આવે છે. એવું પણ કહેવાય છે કે કેટલીક યાતિઓમાં પુરુષો સ્ત્રીના કાંઈ પણ વાંક વિના માત્ર પૈસા મેળવવા માટેજ નવી સ્ત્રી પરણવાની નીચતા કરે છે.

કુટુંબનો આર્થિક સર્વનાશ અટકાવવા ખાતર વરવિક્રય કરનાર યાતિઓ સાટાં તેખડાંને આશ્રય લે તેમાં કાંઈજ નવાઈ એવું નથી. એક કુટુંબનાં છોકરો અને છોકરીને બીજા કુટુંબના છોકરી અને છોકરા સાથે અનુક્રમે પરણાવી સાડું કરે એટલે એકે તરફ પૈસાની ભેજડેવડ કરવાની રહેતી નથી. પહેલી નગરે આમા કશું ખોટું દેખાતું નથી. પરંતુ જ્યાં માટા ચાય છે ત્યાં તપાસ કરવાથી જણાય છે કે સાટાના કુખ્ય ઓછા નથી. માત્ર બાપની રિયતિ ગરીબ હોવાના કારણથી ગમે તેવી સારી કન્યાને જલ્દ અથવા પોતાનાથી નાના, લુલા પાગળા કે ગાદા વર સાથે પરણવાની ફરજ પડે છે. છોકરાની રિયતિ પણ એવી જ છે. પોતાની બહેન પાછળ પૈસા ખરચવાની બાપની અશક્તિને લઈ એને મુગી, બહેરી, અપંગ, અક્કલહીન, ગમે તેવી કન્યા અલણ કરવી પડે છે.

બધીજ જમીનદાર યાતિઓમાં વરવિક્રયનો રીવાજ શા માટે હશે તેરપટ્ટ સમજાતું નથી. સ્ત્રીને તેમજ તેના બાળકોને સ્ત્રીના બાપ તરફથી હંમેશા વસ્ત્રાદિ પૂરા પાડવામાં આવે છે તે ઉપરથી કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે એ બધી યાતિઓમાં પહેલા પિતા તરફથી પુત્રને બદલે માતા તરફથી પુત્રીને વારસો મળવાનો રીવાજ હશે. પરંતુ એ સત્ય લાગતું નથી. પુત્રીને કે તેના મંતાનેને ફરજિયાત જે વસ્ત્રો કરવાં પડે તેજ માબાપ કરે છે. બાપની મીઠકનમાથી પુત્રીને કશુંજ મળતું નથી. ઘરેણા પણ મળતાં નથી. માત્ર લગ્ન વખતે

વરપક્ષ માગણી કરે એટલાજ અનકાર હોકરીને બાપ ફરજિયાત આપે છે ચરેતગના પાગીદગેમા ઘણા હોકગ મોસાગમા ઉછેરે છે પણ એ સેગેમા પણ પુત્રી કે તેના બાગેમે વારમા તરીકે કાર્ક આપવામા આવતુ નથી

જમીનદાર જાતિઓમાજ વરવિક્રયનો રીવાજ હોવાનુ મરણ ધણે લાગે જમીનદારીનુ અભિમાન હોવુ જોઈએ જુના વખતમા જમીનદારે પ્રત્યે પ્રગ્મ બહુજ માનની દ્રષ્ટિથી જોતી એમના બકાર અખૂટ મનાતા, એમને કશાની ખોટ હોયજ નહિ એમ મનાતુ આથી એમની પુત્રીઓ સાસરે ખાલી હાથે જાય એ બહુ શમ્મ ભરેલુ ગણાય કન્યાનો બાપ એમ બતાવવા માગે કે શ્રુતિઅનુસાર કન્યાનુ લગ્ન કરવુ પડે છે—બાપી પુત્રી પોતાને ભાગરૂપ ખીનરૂપ નથી મોટી પહેરામણી આપે તથા એની બધી વરગિયાતો છુદગી સુધી પૂરી પાડે તો વેવાઈ પક્ષની ખાતરી થાય કે કન્યાના પિતાને કશાની ખોટ નથી વખત જતા કન્યાના પિતાની મોગધના પ્રદર્શન ખાતર અપાતી ઝીજે વરપક્ષને હકથી માગવાની વસ્તુઓ બની ગઈ

કન્યા તરફથી વરને પહેરામણી તેમજ પુત્રીને છુદગી સુધી વસ્ત્રાદિ આપવાને રીવાજ મોટાઈ બતાવવા ખાતર પડયો હશે એની સાબીતી એ ઉપગથી મળે છે કે જે જાતિઓમા વરવિક્રયનો રીવાજ ન હોય તેમનામા પણ શ્રીમતોની પુત્રીઓ પરપવા પછી પણ હમેશા પિતાને ત્યાનાજ નુગડા ધરેણુ પહેરે છે, અને પોતે એ વિષયમા સમરા કે વરને આધીન નથી તે બાબત અભિમાન લે છે એમના બાબમે પણ મોટા લાગે એમાગમા ઉછેરે તેમા ગર્વ મનાય છે જમાધને ખુલી રીતે પૈસા ન આપી શકાય તો પણ ઓને બાપ અનેક રીતે મદદ તો કરે છે જ અને ટેલીક વખત ધર જમાધ દરીને પણ રાખે છે ટેનાક ધીમતો જણી જોઈને મરીજ ગિયતિના અને સ્વમાન વગરના તદ્દન નાનાયક જમાધ સોધી કાઢે છે એટલે ધરજમાઈ ચર્ક ખુસીથી રહે, અને ઓને પોતાને ત્યા લઈ જવા

દયાત-પત્નીવાળા માણસ જોડે પરણવાની ફગ્ગ પડે છે. જીવનની શરૂઆત કરનાર પુરુષ પાસે કન્યા માટે આપવાના હજારો રૂપિયા હોય નહિ. પણ ૧૬ પુરુષ તો જીંદગીની કમાણી ખરચીને પણ કન્યા પગલું છે. કન્યાવિક્રય કરનાર જ્ઞાતિઓમા ગરીબ માણસો ઘણે ભાગે કુવારા રહે છે, અને ધીમતોને એક સ્ત્રી મળ્યું પામે કે તગત-અથવા એક જીવતી હોય તો પણ-ખીજ સ્ત્રી મળી શકે છે. કન્યાવિક્રયના રીવાજથી વરવિક્રયના રીવાજ માફક કુટુંબોનો આર્થિક સર્વનાશ થતો નથી કાગલુકે છોકરી પેરે અમુક ઉંમરે છોકરાનું સમ દરવુંજ લેધએ એવી માતાપિતાને માથે ફગ્ગ નથી વગવિક્રય કરનાર જ્ઞાતિમા રીવાજ કગ્ગા કાઢ કન્યા રહેજ વધારે મોટી થઇ તો એનામા કાઢ ખામી હશે એમ ગણાય છે. અને તેથી ભ્યારે માખાપ કાઢ વગ માટે માથું કરે ત્યારે વરવાળા બહુજ મોટી ગકમ માગે છે. કાગલુ કે ગદી ગયેલી છોકરીને પગલુવાની ઘેરખાની કરે તે છોકરીના બાપ ઉપર બહુજ મોટો ઉપકાર કર્યો ગણાય કન્યા વિક્રય કરનાર જ્ઞાતિમા છોકરો પણ જો મોટો થયો તો એને કન્યા મળના મુશ્કેલી તો પડેજ, પણ છોકરો તો ગમે તેટલો મોટો થઈ શકે કે જીંદગીભર કુવારો પણ રહી શકે પણ છોકરીના મંમંધમા તો એવું ન્વધ્ને પણ ન બની શકે છોકરો મોટો થતા એને કાઢ ખોડ આપણુરાળી કે કુળમા કવંક હોવાના કે એવા કાઢપિખુ કાગલુ સગ ગદી ગયેલી કન્યા થોડી કીંમતે મને પરણુ વ્હેમી માન્યતાએને લઇ છોકરીને તો મોગી કગાયજ નહિ વળી ઘણીખરી જ્ઞાતિઓમા કુળરાન અકુળવાનના બેદ દોષ છે. અને તેમા કુળવાનની મજ્જ થોડી હોય છે છોકરો પોતાનાથી નીચા કુળમા પરણી શકે પણ છોકરી તો પોતાનાથી ઉચામા પરણી શકે એટલે (છોકર કન્યા છોકરીનું લગનું ક્ષેત્ર બહુજ નાનું દોષ છે) નાનું ક્ષેત્રના અમુક ઉમર પડેવા છોકરીને પરખારી- દેવાની એટલે વગપક્ષને મોઢામાગ્યા પેમા આપ્યા વગર છોકરીના બાપનો છુટકો નહિ. આ પ્રમ જે

કન્યાવિક્રયમા આર્થિક હાનિ દાઢક અંશે થોડી છે. પરંતુ જે મૌથી વધારે પૈસા આપી શકે તે સૌથી સારી કન્યા પામે છે અને તેને લીધે વૃદ્ધોનેજ સારી કન્યાઓ મળેછે, અને કન્યાનું જીવન, શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અધોગતિ પામી હણાઈ જાય છે. વળી આર્થિક હાનિ ન હોય તો પણ નૈતિક દષ્ટિએ કન્યાને વેચવી એ વરને વેચવા જેટલુંજ-બરાક વિશેષ-અધમ છે. કન્યાવિક્રય કરનાર જાતિઓમાં વાદાની સંખ્યા બહુ હોય છે અને પરિણામે નૈતિક અધોગતિ થાય છે, અને નૈતિક અધોગતિને અનુસરનારી શારીરિક અધોગતિ પણ આવે છે જ.

કેટલાક પાશ્ચાત્ય લેખકો માને છે કે લક્ષમાં પૈસાની લેવડ દેવડ માત્ર નીચી ગણાતી જાતિઓમાંજ થાય છે. ડૉ. વેસ્ટરમાર્કે કહે છે કે નીચી જાતિઓમાં લક્ષમાં કરાગ્યા મક્કત કબુલ્લાત કદિ અપાતી નથી. પરંતુ ગુજગતમાં તો ઉંચી કહેવાતી જાતિઓમાં પણ પૈસાની લેવડ દેવડ જૂટથી થાય છે. એમાંની વીમનમગ નાગર કે બ્રહ્મક્ષત્રિયો જેવી જાતિઓ તો બહુજ ઉંચી ગણાય છે અને એમને ને નીચી જાતિઓમાં ગણવામાં આવે તો બહુજ અપમાન લાગે. અલબત્ત જ્યાં પૈસાની લેવડ દેવડ હોય ત્યાં જાતિને ખરે જોતાં અસંસ્કૃતજ ગણવી જોઈએ.

ડૉ. યુરવાલ્ડ માને છે કે એ જાતિઓમાં પગપર બધુભાવ બતાવવા માટેજ લક્ષમાં માટા કમ્પાનો રીવાજ પડ્યો હશે, અને એમ પણ ધારે છે કે મૂળ સાટાનો રીવાજ હોઈ તેના અભાવે પૈસા આપી સ્ત્રી ખરીદવાનો રીવાજ ઉત્પન્ન થયો હશે. પરંતુ ગુજગતમાં પરિસ્થિતિ એથી ઉત્પત્તી છે. પૈસાના અભાવેજ માટું કરવામાં આવે છે. બનના સુધી પૈસા આપીનેજ લક્ષ કરવામાં આવે છે. માટાનો તો ન છુટકે આશ્રય લેવામાં આવે છે. જે જાતિઓમાં વગવિક્રય કે કન્યાવિક્રયનો રીવાજ નથી હોતો તેઓમાં લાખ્યેજ માટું કરવામાં આવે છે. જો માત્ર બધુભાવ દાખવવાના હેતુથીજ સાટા કરવામાં

આવના દોષ તો એની જ્ઞાતિઓ પણ છૂટવી સાટા કરે પરંતુ એમનામા વળે ભાગે એ રીવાજ પ્રત્યે તિગ્ગદાર દોષ છે. અને એમ માને છે કે આર્થિક હેતુ દોષ તોજ સાટા કરવાની જરૂર પડે. આથી ડૉ. યુગવાદની માન્યતા ગુજરાતને તો લાગુ નથીજ પડતી.

કન્યાને પશ્ચુ આપવાની અને વરને પહેરામણી આપવાની રીત ગુજરાતમા લગભગ બીજી જ્ઞાતિઓમા છે. આ માત્ર લગ્નની બેટા દોષ છે, અને એમા વેચાણનો મુદ્દન ખ્યાવ દોષો નથી વડનગરા નાગરોમા પક્ષાની ગૃહમ બીજી જ્ઞાતિઓના પ્રમાણમા મોટી હોય છે છતાં એ પશ્ચુ કન્યાનુજ છે-માનાપને એથી કરી વામ નથી એમ બતાવવા ખામ ચીવટ ગમવામા આવે છે મુરતના નાગરોમા તો પશ્ચુ આપવાની ક્રિયા વખતે કન્યાના માનાપ હાજર પણ નથી ગેના આનો હેતુ એ છે કે કન્યાને જે કાંઈ આપવામા આવ્યું તેમા એમનો સ્વાર્થ નથી. જો કે પોતાની પુત્રીનું કે ખામ કરીને બનાય ભાણેજ કે લનીજનું પશ્ચુ ખામ જનારા નાગરો ઘણે ઠેકાણે મળ્યા આવે છે છતાં એવા દાખલા અપવાદરૂપ છે.

વરને તથા એના પક્ષને પહેરામણી આપવામા આવે છે તે માત્ર એક બહુભાવની નિગાની તરીકે બચવા વિદાયગિરીની બેટ તરીકે આપવામા આવે છે પરંતુ મહાત્મા સામાન્ય રીતે વરને તથા એના માનાપને અને લાઇ બહેનોને એક એક બેટી કપડા આપવામા આવે છે અને વરને અગીયાથી એકાવન અને બાપ ઇત્યાદિને સાતથી અગીમાઝ ઊપિયા આપવામા આવે છે પરંતુ મહાત્મા ઘણે ભાગે લગ્ન થઇ ગયા પછી છેલ્લા દિવસની ક્રિયાઓ વખતે આપવામા આવે છે, અને પહેલેથી એની ગૃહમ નહીં કરવામા આવતી નથી એને વેચાણ કરી ટકામ નહિ અનજાત વ્યવિક્રમ કરનાર જ્ઞાતિઓમા બહુ પહેલેથી નહીં કરવું પડે છે પરંતુ સામાન્ય રીતે બીજી જ્ઞાતિઓમા તેમ થતું નથી.

૩. વેટરમાર્ક એમ ધારે છે કે હિંદુસ્તાનમા સામાન્ય રીતે

નીચી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં કન્યાવિક્રયનો અને ઉંચી ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં વરવિક્રયનો રીવાજ છે. પરંતુ ગુજરાતમાં આવો કોઈ નિયમ નથી. વીમનગરા નાગરો પોતાને ઘણાજ ઉંચા માને છે છતાં એમનામાં કન્યાવિક્રયનો રીવાજ છે. પાટીદારો એ બહુ ઉંચી ગણાતી જ્ઞાતિ નથી છતાં એમનામાં વરવિક્રયનો રીવાજ છે.

હાલની વસ્તુસ્થિતિમાં જરા પણ દેરફાર કરવો અશક્ય જણાય છે. કન્યાવિક્રય કે વરવિક્રયના રીવાજ નાબૂદ કરવા એવો અર્થભરિત જ લાગે છે પરંતુ એમાં ઘટાડો પણ થઈ શકતો નથી. વરવિક્રયના રીવાજનું મૂળ કુળવાન અકુળવાનના ભેદમાં મમાયદુ છે. બે રીવાજમાંથી વરવિક્રયનો રીવાજ નાબૂદ કરવો વધારે મુશ્કેલ છે. પરંતુ જો આ ભેદ ટળી જાય તો વરવિક્રયના રીવાજને દૂર કો પડેજ, અને જ્ઞાતિની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે. પરંતુ એવી જ્ઞાતિઓમાં સુગૃહિત આગળ પડતા વિચારના હોય છે તે પણ સાબતા આવેલા રીવાજનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. ત્યારે કેટલાક માહસિદ પિતાઓ કન્યાઓને જ્ઞાતિ બહાર પરણાવી ખુદી રીતે જાહેર કરશે કે જ્ઞાતિના વિનાશક રીવાજ મુજબ પૈસા ન આપવા માટેજ તેમણે આ પગલું ભર્યું છે ત્યારેજ જુના વિચારનાઓની આખો ઉધડો અને આપવા લેવાના રીવાજ ઓછા કરી દેશે જો આમ છતાં રીવાજને ઓછા નહિ થાય તો જ્ઞાતિબહાર પરણાવનાર ઘણા નીકળશે અને જ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ ટળી જશે.

કન્યાવિક્રયનો રીવાજ બંધ કરવાનું વધારે મ્હેલુ છે હિંદુ રીવાજ મુજબ કન્યાનું લગ્ન કરવું જ જોઈએ અને તે પણ અમુક ઉંમરેજ. જો વરવિક્રયનો રીવાજ જ્ઞાતિમાં હોય તો રીવાજ મુજબ પૈસા આપી કન્યાને લગ્નવય વીતી જતા પહેલાં પરણાવેજ પિતાનો છુટકો થાય, નહિતો કુળને કલક લાગે, અને જ્ઞાતિજનો તરફથી સત્યાવહી થાય. પરંતુ કન્યાવિક્રય કરવામાં આવી કોઈ મુશ્કેલી નથી એવી જ્ઞાતિઓમાં પણ કન્યાનું લગ્ન અમુક ઉંમરે કરવું જ જોઈએ

એવું તો હોયજ, પરંતુ કન્યાનો પિતા પૈસા લેવાની ખુશીથી ના કહી શકે. બન્ને દાખલામાં લગ્નની ઉતાવળ તો કન્યાના આપનેજ હોય. પરંતુ એકમા એને પૈસા આપવાના છે, બીજામાં લેવાના છે. પૈસા આપવાની ના કહે તો એની કન્યા કોઈ લે નહિ. પરંતુ ત્યાં પૈસા લેવાના હોય ત્યાં લેવાની ના કહેવાથી તો છોકરીને પરણુનારા અનેક નીકળી આવે.

આગળ જણાવ્યું તેમ પરવિક્રય કરનાર યાત્રિઓમાં કન્યાના પિતાને લગ્ન પછી પણ ખોરાક સિવાયની કન્યાની દરેક જરૂરિયાત જાંદગી સુધી પૂરી પાડવી પડે છે. પરંતુ હવેના સમયમાં યુવાન પુરુષોએ પોતાની પત્ની અને બાળકોની સર્વ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા શક્તિમાન થવામાજ ગર્વ લેવો જોઈએ. સ્ત્રી પતિનો ધરતો કંકડો પણ ન ધાપરે એ અભિમાનના દિવસ જવા જોઈએ. જે પુરુષ પત્ની અને બાળકોની સામાન્ય જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા અશક્ત કે નાગજ હોય તેણે લગ્ન કરવું જ ન જોઈએ.

અકરણુ ૪

સગ્નતિવિવાહ અને અસગ્નતિવિવાહ.*

“જનસમાજે લગ્નવ્યવસ્થા ઉપર ધર્મી ભવતના અકુશ મૂક્યા છે. પ્રથમ તો લગ્નના ભાગીદાર (એટલે વર અથવા કન્યા)ની પમદગી મટી કેટલાક નિયમ રચ્યા છે. એકતો સગ્નતિવિવાહના નિયમો હોય છે—એટલે અમુક ક્ષેત્રની અંદરના માણસ સાથેજ લગ્ન કરવું જોઈએ. બીજા અસગ્નતિવિવાહના નિયમ હોય છે, એટલે

*Endogamy અને Exogamy. પોતાની જાતિમાં કે અમુક પેઢા જાતિ કે ગોત્રની અંદરજ લગ્ન કરી શકાય તે Endogamy અથવા સગ્નતિવિવાહ અને પોતાના ગોત્રની કે કુટુંબની બહાર જ લગ્ન કરવું જોઈએ તે Exogamy અથવા અસગ્નતિવિવાહ

અમુક ક્ષેત્રની ખહારના માણસ સાથે જ લગ્ન કરવું જોઈએ. આ બે પ્રકારના નિયમ પરસ્પરવિરોધિ નથી. કારણ કે એ જુદા જુદા ક્ષેત્રને લાગુ પડે છે. તેથી એકજ જાતના લેખિત સંજ્ઞાવિવાહ અને અસંજોત્રવિવાહ એ બન્ને સાથે જોવામાં આવે છે. સર હેનરી મેનનો સરલ શબ્દપ્રયોગ વાપરતા દરેક ઠેકાણે “ એક ખહારનું વર્ણવ ” તો હોય છે જ, જેની ખહાર લગ્ન કરવાની કેવળ મનાઈ હોય છે અથવા લગ્ન કરવું અયોગ્ય ગણાય છે, અને એક “ અંદરનું વર્ણવ ” હોય છે જેની અંદર લગ્ન કરી શકાય નથી. ” +

આપણા દેશમાં લગ્ન ઉપર સંજ્ઞાવિવાહ અને અસંજોત્ર વિવાહના નિયમોના સખત અંકુશ મૂકેલા છે લગ્નના વિષયનો અભ્યાસ કરવા માટે એ નિયમો બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેવા છે. સંજ્ઞાવિવાહના નિયમોને અનુસરીને જ્ઞાતિના અમુક ક્ષેત્રની અંદરજ લગ્ન થઈ શકે છે, અને અસંજોત્રવિવાહના નિયમો પ્રમાણે અમુક પેઢી સુધીના સગપણમાં કે ગોત્રની અંદર લગ્ન થઈ શકતું નથી

ગુજરાતની પ્રજામાં અસંજોત્રવિવાહના અને વિશેષ કરીને સંજ્ઞાવિવાહના નિયમો જેટલી સખ્યામાં છે અને જેટલી સખ્તાઈથી પગાય છે, તેવા બીજા કોઈ પ્રજામાં લાગ્યેજ હશે સમસ્ત હિન્દુ-સ્ત્રીઓમાં પણ જ્ઞાતિ રચનાનું કોઈકું જેટલું ગુજરાતમાં ગુચવાયલું છે તેટલું બીજા કોઈ પ્રાંતમાં નથી. ગોત્રમાં કે અમુક પેઢીના સગપણમાં લગ્ન કરવાની મનાઈ કરતા નિયમો જે પ્રાચીન સમયથી આપણા આવે છે તે ઉપરાંત વર અથવા દેવનાની અછતને લીધે ઉભા થયેલા નવા નિયમો પણ ગુજરાતમાં પગાય છે ચરોતરના પાટી-દરોની માફક અમુક ગામના હોવાનું, અથવા રજપૂતો કે સુરત જિલ્લાના અનાવળા બ્રાહ્મણો પેઢે અમુક કુળના હોવાનું અભિમાન પણ લગ્નના વિષયમાં અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ બાધી દે છે.

શાસ્ત્રોની આજ્ઞા એવી છે કે કોઈ પણ મનુષ્યે પોતાના ગૌત્ર કે પ્રવરમાં લગ્ન કરવું નહિ; તેમજ પિતાની તરફ જ કે સાત પેઢીના સગપણમાં અને માતાની તરફ ચાર કે પાંચ પેઢીના સગપણમાં પણ પરણવું નહિ અર્થાત્તઃ યુગ્મગતમાં માત્ર બ્રાહ્મણોજ એવ્રમાં ન પરણવાનો નિયમ પાળે છે. એ લોકોજ પાળી ગઈ તેમ છે કારણકે ખીજી જ્ઞાતિઓમાં સાધારણ રીતે ગૌત્ર જેવું કાંઈ હોવાજ નથી, અથવા હોય તો એમને એ વિશે ખબર તો હોતીજ નથી. પ્રવરની અંદર લગ્ન ન કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા તો કોઈ બ્રાહ્મણે પણ માનતા નથી. નાગર બ્રાહ્મણો જે પોતાને આખા દિલ્લિસ્તાનમાં એક બ્રાહ્મણો માને છે તે પણ નથી માનતા. ઘણાએ બ્રાહ્મણો એવા હોય છે કે જેમને પોતાના પ્રવર વિશે ખબર પણ હોતી નથી

નજીકના સગામાં લગ્ન ન કરવાનો નિયમ લગભગ બધી જ જ્ઞાતિઓ દલ પાળે છે. પિતૃગૃહમાં સાથે તો કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં લગ્ન થતું જ નથી પણ જે ઉચી જ્ઞાતિઓ ગણાય છે તેમાં શાસ્ત્રોએ બાધેલી મર્યાદા વિરુદ્ધ કેટલીક વાર લગ્ન થાય છે. વડનગર નાગરો અને બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં આવા લગ્ન થયા છે. ખાસ કરીને વડનગર નાગરોમાં મામા દેશના કે મામી મામીના છોકરા (COUSINS) એ પોતાના મનાનેને એક બીજા સાથે પરણાવ્યા હોય એવા દાખલા ઘણા જડશે. પોતાની મામાના કે પોતાના પિતાના મામાના કે દેશના છોકરા માથે કોઈ કન્યા પગણી હોય એવા પણ છુટા જવાયા દાખલા આ બુન્ને જ્ઞાતિમાંથી મળી આવે છે. બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં તો પોતાનાજ મામાના છોકરા કે મામાની છોકરી માથે લગ્ન કરવાના પણ એક બે દાખલા જડે છે

આ બે જ્ઞાતિઓમાં આવા નજીકના સગામાં લગ્ન થાય છે એ જગ નવાઈ જેવું છે. યુગ્મગતમાં ઘણે જાગે આ એજ જ્ઞાતિઓ એવી છે કે જે ગ્રહેરમાં વસવા જતા પોતાના મામ બહાર કન્યા આપે છે, બન્ને જ્ઞાતિની કોઈ કોઈ કન્યા એક કાસી સુધી પરણી

છે. અને કાઠિયાવાડના જાતિજનો સાથે તો છુટથી કન્યા આપવા લેવાનો વ્યવહાર છે. આમ છતાં આ બંને જાતિઓમાં નિકટનાં મર્ગમાં લગ્ન થાય છે તેનું કારણ બુદ્ધ છે. સુરત અને અમદાવાદના નાગરો અને અમદાવાદના બ્રહ્મક્ષત્રિયો એમ માને છે કે ગુજરાતમાં અન્યત્ર વસતા એમના જાતિમંદુઓ કરતાં પોતે સંસ્કારમાં ચઢીયાતા છે અને એમની એ માન્યતા કેટલેક અંશે ખરી પણ છે. ગુજરાતની બીજી બધી જાતિઓ માફક એ બે જાતિમાં પણ એવી ભાવના પ્રવર્તે છે કે પોતાની જ જાતિના પણ પોતાને મનથી હિતરતાં કુટુંબોમાંથી કન્યા લાવી શકાય ખરી પણ તેવા કુટુંબોમાં પોતાની કન્યાઓ આપવાની ઇચ્છા નથી હોતી-એકે બીજી જાતિઓ માફક આપવાની મનાઈ નથી. સુરતના અને અમદાવાદના નાગરો અને અમદાવાદના બ્રહ્મક્ષત્રિયો, કુટુંબની સ્ત્રીઓ સંસ્કારવાળા હોય એ બાબત કાંઈક ચીવટ રાખે છે અને તેથી જ પગ્ગામમાં ત્યાં હિતરતા સંસ્કારવાળા સ્ત્રીઓ હોય તેવા કુટુંબોમાં પોતાની પુત્રીઓને પરણાવતા સ્વાભાવિક રીતે આચકિા ખાય છે. આથી પોતાના ગામમાં બીજા વરને અભાવે નિકટના મર્ગ સાથે લગ્નસંબંધ બાંધે છે. ત્યાં એવા મંબધ બંધાયા છે ત્યાં લગભગ દરેક દાખલામાં કન્યાને મારો વર મળે એ હેતુથીજ બંધાયા છે-વરને સારી કન્યા મળે એ હેતુથી નહિ.

ગુજરાતના બુદ્ધ બુદ્ધ વિભાગોમાં ફરતા જણાવુ કે ઉપર કહેલી એ બે જાતિઓ સિવાય લગભગ બધી જ જાતિઓમાં ગામ બહાર કન્યા આપવા સંબંધી સખત ધારા છે.

ગુજરાતમાં પેટા જાતિઓ અમંજ્ય હોવાથી દરેકે દરેકના રીવાજ વિશે વિવેચન કરવું શક્ય નથી. વળી એકની એક જાતિમાં પણ શહેરના અને ગામડાના ધારા બુદ્ધ હોય છે.

બ્રાહ્મણોમાં અનેક પેટા જાતિઓ છે. આ પેટા જાતિઓને જુદી જાતિઓ જ ગણી શકાય. પરસ્પર વિવાહ સંબંધ આ પેટા

જાતિઓ વચ્ચે નથી જ; પણ કેટલીક વચ્ચે તો ભોજનવ્યવહાર પણ નથી. ઔદિચ્ય મદસ આહારો પોતાને મીઠી ઉચા આહારો ગણાવે છે અને ખીમ આહારો એમની શ્રેણી કળૂવ કરી એમના હાથની રસોઈ જમવામાં વાધો લેતા નથી. ઔદિચ્ય મદસ મિયાય ખીંછ અનેક પેટા જાતિઓ છે—ઔદિચ્ય ટાળકીઆ, મોદ, ભટ મેવાડા, ત્રવાડી મેવાડા, રાયકવાળ, ખેડાવાળ, અનાવળા, શ્રીમંજી વિગેરે. આ મર્વ જાતિઓની કાંઈ અમુક સામાજિક પદની નકી નથી—દરેક જાતિ પોતાને બાકીની બધી કુળો ઉચી માને છે. વ્યાસ અને તપોધન આહારોની પણ કેટલીક વસ્તી છે. પણ એ બંનેને ખીમ સર્વ આહારો ઉત્તરતા પ્રકારના આહારો માને છે અનાવળા આહારો બુદ્ધિમાન અને ધરા હોવા છતાં ખીમ કેટલાક આહારો એમને ઉત્તરતા ગણે છે. અનાવળા મુખ્યત્વે ખેડત હોઈ તેમની સ્ત્રીઓ પગમાં જોડા પહેરી એનરે લાયુ આપવા જાય છે તેથી તેઓ ઉત્તરતા ગણાય છે એમ કહેવાય છે, કારણ કે જોડા પહેરેલા પગ સાથે રાખેલી રસોઈ લઈ જવી એ આહારોના કાયદા વિરુદ્ધ છે.

આહારોની પેટા જાતિઓમાં કઈ ઉચી અને કઈ નીચી તેજ નકી નથી એટલે એમની વચ્ચે કન્યાવ્યવહાર ન હોય એમાં ત્રાઈ નથી જ. વળી શહેરમાં રહેનાર આહારો પોતાની જ જાતિના ગામડામાં વસતા લોકોને પોતાની કન્યા આપતા નથી—જોકે ગામડાની કન્યા લાવવામાં વાધો નથી ગણાતો. જુદા જુદા શહેરમાં રહેનાર વચ્ચે પણ કન્યા વ્યવહાર ધણીવાર નથી હોતો. ગામડાના લોકો પોતાની ઉત્તરતી પદવી કળૂવ કરે છે અને તેથી શહેરના

+ નાગર આહારો સિવાયના ખીમ આહારોમાં જ ઔદિચ્ય ઉચા ગણાય છે નાગર આહારો સાધારણ સીતે “નાગર” એ શબ્દ નામથી જ ઓળખાય છે અને પોતાના જાતિનામની વાછળ, “આહાર” રાજ પછ તેઓ કદિ વાપરતા નથી. કેટલાક નામોને “લાહર” કહેવાથી તેમને અપમાન પણ લાગે છે.

સાતિજનો એમને કન્યા ન આપે છતાં પોતાની કન્યાઓ ખુશીથી શહેરમાં પરણાવે છે પરંતુ જુદા જુદા શહેરમાં રહેનારા પોતાને અન્યોન્યથી હંચા ગણે છે એટલે કન્યા આપવાનો વ્યવસ્થા ગમતી નથી મામડામાં રહેનાર ઘણા આઠણોએ ગોળ બાધ્યા છે-દાખલા તરીકે અમદાવાદ જિલ્લાના મોઢા આઠણોએ બત્રીસ ગામનો ગોળ બાધ્યો છે, અને એ ગોળ બાધ્યો છે, અને એ ગોળ બહાર કન્યા આપતા નથી, જોકે બહારની કન્યા લાવવામાં વાધો નથી

“ગોળ” શબ્દ મૂળ ગોળ એટલે વર્તુલ એ ઉપરથી જ ઉત્પન્ન થયો હશે હાલ “ગોળ” એટલે કાંઈ પણ નાતે અમુક ગામોમાં વસના પોતાના સાતિજનો સાથે બહાર બહાર લક્ષ્યનહાર કરનાર મર્યાદિત મકાન બાધ્યુ હોય તે, એવો અર્થ થાય છે “તડ” શબ્દ તો દેખીતી રીતે તડ એટલે કાંઈ ઉપરથી થયેલો છે એક જ સાતિના, એક જ ગામ કે જિલ્લામાં રહેતા સાતિજનોમાં એ કે વધારે લાગ પડી જાય તેને “તડ” કહે છે કાંઈ અમુક પ્રશ્ન ઉપર મતભેદને લીધે આવ્યા તડ પડે છે, અને વલ્લુખર એક તડને બીજા તડ તરફ દ્રેષ લાક્ષી લાગણી હોય છે એક ગોળની બીજા ગોળ તરફ આવી વૃત્તિ હોતી નથી, મરણિક તેઓ મોઢા વાધા કે મતભેદને લીધે જુદા પડેના હોતા નથી નાતના એ તડની અન્યોન્ય તરફની પ્રેરવૃત્તિ દેટલીક વખત એટલી હદ સુધી જાય છે કે કન્યાની અંતરને લીધે પોતાનાથી રહેજ હવડી ગણાતી ખેડા સાતિમાંથી કન્યા લાવવામાં આવે પણ પોતાની જ સાતિના સામા તડમાંથી ન લાવવામાં આવે નડીયાદના ખડાવતા વાણીયા જેમનામાં પાંચ તડ છે તે આની જાતની વૃત્તિનું દષ્ટાંત છે અવાદરૂપ ઘખનો માત્ર ચરોતરના ખેડનાળ આઠણોનો છે એ સાતિમાં આવ તડ કે પણ પરસ્પર લક્ષ્યવહાર આનું છે

તડ અને ગોળ સિવાય ઘણી આઠણુ સાતિઓમાં “કુળીયા” અને “...ગાળા” ના નેદ હોય છે કુળવાન કહેવાતા કટખો નીચા

કુટુંબમાથી કન્યા લે ખસ પણ પોતાની કન્યા એમને આપે નહિ અકુળીયાની કન્યા સ્વીકારવા કુળવાન મહેગ્યાની કરે તો અકુળીયે પોતાને ધન્ય થયેવો માને-જેકે એ કન્યાને નીચા કુળની ગણી તેના તરફ સાસરીયા જીદગીભરે અપમાનનાંક વર્તન ચલાવે તો પણ

નાતમા કે નાતના તડમા પ્રેમ મતભેદ ઉભો થાય તો એક પક્ષ સામા પક્ષ આથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર ન ગણનાતો ઠરાવ કરી, તે ઠરાવ કાગળ પર લખી તેના ઉપર પોતાના પક્ષના માણસો પાસે “એકડા” કરાવે છે અને પક્ષના આગેવાનો પોતાના પક્ષમા એકડા કરનાગની યાદી રાખે છે, અને ઠરાવનો ભગ કાઈ કરે નહિ તેની બારીકાથી તપાસ ગમે છે આ પ્રમાણે લમવ્યવહારનું ક્ષેત્ર સાકડુ થતુ જ ભય છે એકજ પેટા જાતિના હોવા છતાં જુદા જોળ, લડ કે એકડામા ગહેવા કુટુંબોની જુદી જુદી જાતિ જ બની ભય છે, કાગજ પરખર કરેલા સબધ હોતો નથી કટલીક વાર માન ગણતરીના કુટુંબો જ એ નરી અનેલી જાતિમા રહે છે મુસ્તમા આરાળા વાણીયાની આ પ્રમાણે માન પચીસ ધરની જાતિ બની ગઇ છે.

વાણીયાઓમા પેટા જાતિઓમા પરસ્પર લમવ્યવહારકેટનેક આશ હોય છે મુસ્તમા વાણીયાની અનેક પેટા જાતિ છે-શીમાળી, મોઢ, નાગર, ખમ્મયતા પ્રોરવાડ, દયોગ નિગેરે આમાની લગભગ દરેક પેટા જાતિમા પાંચ દસ અને વીમાના ભેદ હોય છે અને કેટલીકમા ત્રીજો પાયાનો વિભાગ પણ હોય છે આમા સૌથી ઉચા વીમા ગણાય છે, પછી દસ અને છેલ્લા પાયા ગણાય છે એકજ પેટા જાતિના હોવા છતાં માધાગળ રીતે આ વિભાગોમા આદર-અદર લમ થના નથી પણ કન્યાની અજને લીધે કોઈવાર પોતાનાથી ઉન્નતા વિભાગની કન્યા લાવે છે, પણ ઉન્નતા વિભાગમા કન્યા આવી શકાય નહિ વાણીયાઓની ચેંગ જાતિઓમા

પણ પરસ્પર લગ્નવ્યવહાર-ધ્યાના કેટલાક દાખલા બન્યા છે. ભાણે
અપત્ની કન્યા લાવવામા એમને આહારણો જોડેલો બાધ નથી. વૈષ્ણવ
વાણીયાને ત્યાં જૈનની કન્યા પરણી હોય એવા પણ દાખલા બન્યા
છે અને તે પણ આજથી ત્રીમ પાત્રીસ વર્ષ ઉપર. પણ આવા
દાખલામા લગ્ન પછી કન્યાને કઠી બધાવવામા આવે છે અને પછી
એ પોતાના પતિના કુટુંબનો વૈષ્ણવ કે મ્હામિનારાયણ ધર્મ હોય
તેજ પાળે છે-જૈન ધર્મ પાળી શકતી નથી

સામાન્ય રીતે વાણીયાઓને જોત કે પ્રવર હોતા નથી, અને
તેથી લગ્ન કરતી વખતે એ વિષે વિચાર કંવો પડતો નથી બીજી
સર્વ શાંતિઓ માફક તેઓ એટલેજ નિયમ પાળે છે કે પિત્રાધ્યક્ષ
સાથે લગ્ન થઈ શકે નહિ પરંતુ ભરૂચ જિલ્લાના હાસોટ ગામના દસા
શ્રીમાળા વાણીયાઓમા એના જે દાખલા બન્યા છે કે જેમા પિત્રા
ધ્યક્ષે વચ્ચે લગ્ન સબંધ બધાયો છે. એક દાખલામા વર તરફથી જીંદી
પેદીએ અને કન્યા તરફથી આઠમી પેદીએ ગણુતા કુટુંબનો મળ
પુરપ એક જ હતો, અને બીજા દાખલામા બન્ને તરફથી જીંદી પેદીએ
ગણુતા એક હતો મનુસ્મૃતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમા કહેલું છે કે માતા
તરફથી ચોથી કે પાચમી અને પિતા તરફથી જીંદી કે સાતમી પેદીએ
સગપણ હોય તો લગ્ન થઈ શકે. આ શાસ્ત્રવચનના આધારે ઉપ-
ગના બન્ને લગ્ન લોકાયાર વિરદ્ધ હોવા છતાં કરવામા આવ્યા છે.
આ બે તો અપવાદરૂપ જ દાખલા છે સાધારણ રીતે તો માતા
તરફના સગપણમા પણ લગ્ન થતુ નથી કેટલીક વખત માતૃપક્ષ
તરફથી જ સાત પેદીનું સગપણ હોય તો લગ્ન સબંધ થાય છે
પણ કવચિત્ જ

લેઉવા પાટીદાર એ ગુજરાતની એક મુખ્ય શાંતિ છે અને
અબ્યામને માટે સારૂ ક્ષેત્ર પૂરૂ પાડે છે. આખા ગુજરાતમા એમની
વસતી છે, અને એમનો ધર્મો એતીનો છે. પરંતુ ગુજરાતના જુદા જુદા
જિલ્લાના લેઉવા પાટીદારોના રીતરીવાજ જુદા જુદા છે સૌથી

વિશેષ ધ્યાન એ ચનારો વિભાગ તે ચરોતરના પાટીદારોનો છે. ખીજ બધા પાટીદારો કંઈક એ ઉચ્ચ મનાય છે. ગુજરાતના ખીજ ભાગના વમતા પાટીદારો ચરોતરના પાટીદારને કન્યા દેવામાં મોટાઈ મમળે છે ચરોતરના પાટીદારોમાં પાછા ‘કુળીયા’ અને અકુળીયા એવા બેદ છે ‘કુળીયા’માં પાછો એક બાગ ગામનો ગ્રામ છે. એ ગોળ બહાર કદિ પશુ કન્યા અપાતી નથી. આ બાર ગામની અંદર પાછો ખીજો ઉચ્ચ ગણના છ ગામનો ગ્રામ છે, અને ખીજ અંદર સાડા ત્રણ ગામનો ગ્રામ છે. નડીયાદ, વમો, મોઝરા એ ત્રણ ગામ, અને માવળી ગામની અમુક નેરીઓ મળી સાડાત્રણ ગામનો ગોળ થાય છે. આ સાડાત્રણ ગામના પાટીદારો મમન પાટીદાર ગણિતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એ સાડાત્રણ ગામોમાં જન્મ લેવાથી બેનમીન રહેના પાટીદારો એ ગામોનો ભાગ્યશાળી ગણિતશુભો તરફ અપૂર્વ માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે. આ સાડા ત્રણ, છ, અને બાર ગામના ગોળમાં વસના તેમજ બહારના પાટીદારો ગુજરાતમાં પ્રવર્તતા સામાન્ય નિયમોનું અનુસરે છે—એટલે પોતાનાથી ઉત્તરના ગણના કુળની કન્યા લાવી શકાય ખરી પણ એવા કુળમાં પોતાની કન્યા આપી શકાય નહિ કુળવાન, ‘અકુળીયા’ની કન્યા પણ લાવી શકે છે પરંતુ પોતાની કન્યા તો પોતાની બરોબરીના અથવા પોતાનાથી ઉચ્ચ કુળના આપી શકે છે અમદાવાદ અને ભરૂચ જિલ્લાના પાટીદારોને ચરોતરના પાટીદારો પોતાનાથી બહુ ઉપરના ગણે છે, છતાં એ બંને જિલ્લાના પાટીદારો ચરોતરના કન્યા દેવામાં પોતાને માન મળેલું સમજે છે.

સુરત જિલ્લા મિવાય આખા ગુજરાતના લેઉવા પાટીદારોમાં લમ સંબંધી એક સખન નિયમ છે જે બીજી કોઈ ગણિતમાં ભાગ્યેજ દશે આ નિયમ પોતાના ગામ બહારના કન્યા પગલાવી શકાય તે ગામમાં વસના બધા યુવાન પુરો કન્યાના લાઈઓ અને મોટી ઉમરના પુરો કાકા ગણાય છે એટલે તેમની માથે કદિ પણ લમ-

મમથ ચર્ચા શરૂ થઈ નથી. અમદાવાદ શહેરમાં વસતા લેઉવા પાટીદારો આમાં અપરાદ રૂપ છે એમનો લગ્નમળથ મણે ભાગે અમદાવાદ શહેરની અદરજ મમાયલો છે. જવણી, સમકાર અને શિષ્ટતામાં આ પાટીદારો ચરોતરના અને ખીન બધા પાટીદારો કરતા ઘણા ચઢીઆતા છે, અને એમની સ્ત્રીઓ પણ ચપલ અને શાંતિના પ્રમાણમાં ભણેલી હેય છે તેથીજ એ લોકો શહેર બહાર કન્યા આપવાનું પમદ કરતા નહિ હોય. એમનામાંના ઘણાખરા વેપારી છે અને ખીન પાટીદારો માફક મેકુત નથી.

ભરૂચ જિલ્લાના પાટીદારોને ચરોતર સાથે આડો સબંધ છે, અને અમદાવાદ કે સુરત જિલ્લા સાથે ખીનકુલ નથી. એમનામાં પણ દસ ગામના અને એવા ગોળ છે, અને એ ગોળ બહારથી કન્યા લાવે છે ખરા પણ બહાર આપતા નથી. મટલાક કુટુંબો ચરોતરના મોહમાં અનોઈ ગએલા છે તે ત્યાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પોતાની કન્યાઓ પરણાવે છે. ભરૂચ જિલ્લાના લેઉવા પાટીદારોમાં છેડાછુટકો મળી શકે છે અને નિધરાવિચાહનો પણ રીવાજ છે એમને ચરોતરના પાટીદારો એમને પોતાનાથી બહુજ ઉતરતા ગણે છે અને મોટી પહેરામણી મળે તોજ એક મ્હેરબાની તરીકે એમની કન્યા પ્રીકારે છે.

અમદાવાદ જિલ્લાના લેઉવા પાટીદારોમાં પણ કેટલાક ગોળ છે અને કન્યા લેવા આનો વ્યવહાર સામાન્ય રીતે હોય છે તેજ છે—એટલે ગોળ બહારની કન્યા લવાય ખરી પણ ત્યાં અપાય નહિ. ભરૂચના પાટીદારો કરતા એમને ચરોતર સાથે વધારે સબંધ છે એમનામાં છેડાછુટકાનો કે પુનર્નિર્મનો રીવાજ નથી અને એમની સ્ત્રીઓ ચરોતરની પાટીદાર સ્ત્રીઓ જેટલો સખન નહિ જતા પ્રેરે. અશે પડો પાલે છે તેથી ચરોતરનામાં એમને બહુ હનકા ગણના નથી જતા જો અમદાવાદ જિલ્લાની કન્યા ચરોતરમાં પરણાવવી હોય તો બહુ મોટી પહેરામણી આપવીજ પડે.

ચરોતરના અને અમદાવાદના પાટીદારોમા સાદા તેખડાને રીવાજ બહુજ છે. એક કુટુંબના છોકરા અને છોકરી બીજા એક કુટુંબના છોકરી અને છોકરા સાથે અનુક્રમે પગલે તેનું નામ સાડું. કોઈ વખત ઉમરના અથવા મગપણના કે એવા કોઈ કાગરના પ્રમાણે સાડું ન થઈ શકે તેમ હોય તો કોઈ ત્રીજા કુટુંબની મદાયતા લે છે અને એવી રીતે લગ્નના મબંધ ગોઠવે છે કે દરેક કુટુંબના એક છોકરાને કન્યા અને એક છોકરીને વર મળે છે. આવા ત્રણ કુટુંબોના સંબંધને “ તેખડું ” કહે છે. કેટલીક વખત આવેા સંબંધ ચાર કુટુંબ સુધી લંબાવાય છે અને તેને “ ચોખડું ” કહે છે. આવા અંદર અંદરના સંબંધનું કારણ ત્રીજા પ્રકરણમા જણાવ્યા મુજબ લગ્નમા આપવી પડતી મોટી પૈઠણ, વાકડા, ઈત્યાદિની રકમોજ છે. શાંતિ રીવાજ મુજબ પૈસા આપવાની અશક્તિ હોવાથી આવા સાદા કરે છે એટલે એક પક્ષને પૈસા આપવા પડતા નથી. અનેક કુટુંબો પહેરામણીઓ આપી આપીને તેમજ સમસ્ત દેશની દિનપગદિન ગરીબ યતી જતી દશાને લીધે પૈસે ટકે છેર ખુવાર થઈ ગયા હોય છે એટલે સાદા તેખડાથી સંકળાવવા કુટુંબોની સખ્યા વધતી જ જાય છે.

કેટલીક શાંતિઓમા જેટલા બને તેટલા કુટુંબોને પરસ્પર સાદાના સંબંધથી બેઠી લેવાનો રીવાજ જ હોય છે. શાંતિનો પટથ જેટલા પુરુષો પોતાના સંતાનોના સગપણ કરવા ઇચ્છે સખતા હોય તેમને નાત મળવાની જગાએ બેગા કરે છે, અને એક વર્તુલમા બેમાડે છે. પછી એમાના એકને એ આગ્રા કરે એટલે તે માણસ પોતાની પાસે બેઠેલા માણસને રૂપિયો આપે છે એટલે પહેલા માણસની પુત્રીનું સગપણ બીજા માણસના પુત્ર સાથે થયું ગણાય બીજા માણસ એ રૂપિયો ત્રીજાને આપે છે અને એ આગળ મોકલે છે એમ ક્રમ કરતા રૂપિયો સૌથી પહેલા માણસ પાસે પાછો આવે છે રૂપિયો લેનાર દરેક માણસ આપનારની કન્યા પોતાના છોકરા

માટે સ્વીકારે છે, અને રૂપિયો પાછો આગળ આપી પોતાની પુત્રી
નેડે બેઠેલાના પુત્રને દે છે એમ આનો અર્થ થાય છે. આવી રીતે
સગપણ કરવાની રીત “વેલ” કહેવાય છે. વનરપતિમા વેલ
સાધારણ રીતે બહુ લાભો છોડ હોય છે, અને આવી રીતે સગપણ
કરવાથી સ્ત્રીનો મોટો સમૃદ્ધ સંકળાઈ જાય છે તેથી એને ‘વેલ’
કહેવામાં આવતું હશે એમ માની શકાય. ‘વેલ’ના રીવાજ મુજબ
કરેલાં સગપણ તોડી શકાતાં નથી.

સુરત જિલ્લાના પાટીદારો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે-
લેહવા, મતીયા અને હિદા. આ ત્રણમાં પરસ્પર લક્ષ્યવહાર ખીલ-
કુલ નથી. આ ત્રણે જાતના પાટીદાર લગભગ અઢીસો વર્ષ ઉપર
ચરોતરમાંથી આવેલા છે. પરંતુ તેમનામાં હવે ચરોતરના પાટીદારોનો
અંશમાત્ર દેખાતો નથી, તેમ ચરોતર સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ
પણ નથી. એમણે સુરત જિલ્લાના રીતરીવાજ અને કાપા ગ્રંથ
કરી લીધા છે અને એમની સ્ત્રીઓ પણ એ જિલ્લાની અન્ય સ્ત્રીઓ
પેઠે કાઝડો વાળીને લુગડું પહેરે છે.

આ ત્રણેમાંથી એકે પાટીદારોમાં ગણ નથી તેમ ખીજ પાટી
દારો પેઠે પોતાના ગામમાં કન્યા ન અપાય એવો પણ રીવાજ
એમનામાં નથી. માત્ર સુરત જિલ્લા બહાર તેઓ કન્યા આપતા
નથી. એમની સ્ત્રીઓ પડદો મુદ્દલ પાળતી નથી અને ભરૂચ જિલ્લાની
પાટીદાર સ્ત્રીઓ માફક ખેતરમાં કામ કરે છે.

જિલ્લાનાં ગામડામાં વસતા પાટીદારોએ લગભગ પચાસેક
વર્ષથી સુરત શહેરના પાટીદારો સાથેનો લક્ષ્યવહાર સ્ત્રીનો
કરાવ કરી ખંધ કર્યો છે. આ કરાવ કર્યા પહેલા સુરત શહેરના

* મતીયા પાટીદાર મૂળ લેહવા જ હતા. પણ તેમણે લગભગ ત્રણસો
વર્ષ ઉપર મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ પાછા હિંદુધર્મમાં દાખલ
થઈ ગયા છે. માત્ર મળને બાળવાને બદલે દાઢ છે, અને મરણક્રિયા મુસલ-
માન સેવક કરે છે. લક્ષ્યવિધિ બાકાત કરે છે.

પાટીદારો ગામડામાંથી કન્યા લઈ જતા ખર્ચ પણ પોતાની કન્યાઓ ગામડામાં દેતા નહિ. આમાં ખાસ ઉંચા નીચાનો ભેદભાવ ન હતો. પરંતુ શહેરમાં ઉઠેલી કન્યાને સ્વભાવિક રીતે ગામડાના ખેતરોમાં કામ કરવું બહુજ મુશ્કેલ લાગે છે. મુગત જિલ્લાની પાટીદાર સ્ત્રીઓ ખેતરમાં કામ કરનાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. પુરુષો કામ પણ સ્ત્રીઓ વધારે સખત મહેનત કરે છે અને હાથ એવી પરિસ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે જે કણુખીની સ્ત્રી મરી જાય તે એકબે ખેતર ખેડી શકતો નથી, અને ખીજી સ્ત્રી મળતા મુખી ખેડવા વગર ખેસી રહે છે, જોકે પુનર્વાસ અને હેડાછુટકાના રીવાજને લીધે સ્ત્રી મળતા મુશ્કેલી નથી પડતી. ગામડામાં વસતા પાટીદારોને લાગ્યું કે એમની માગમાં મારી કન્યાઓ શહેરમાં જતી રહેતી હતી અને શહેરમાંથી તો ખેતરમાં સખત મહેનત કરવાની ખીકે ટાઈ કન્યા આવતી ન હતી. આથી તેમણે દગલ કરી શહેરમાં કન્યા દેવાનું બંધ કર્યું છે.

મુગત જિલ્લામાં “કાળીપરજ” ગ્રામોની વસ્તી પુષ્કળ છે. આ “કાળીપરજ” (કાળી પ્રજા) નામ રમભેદની ભાવનાનું સૂચક હોવાથી એમની વચ્ચે રહી કામ કરતા સમાજસેવકોએ એ નામ બદલી ‘રાનીપરજ’ નામ મળ્યું છે, એટલે માત્ર જન્મવખા વચનારી પ્રજા એટલેજ અર્થ થાય. રાનીપરજની અંદર અનેક જાતો છે. તેમાં મુખ્ય નાયકડા, ગામિત, ઓધસ અને ધોડીયા છે. પરંપરા લક્ષ્યવદાર નથી પણ પોતાની જાન જ્યાં હોય ત્યાં કન્યા આપવે કરી શકાય છે. એમના રીતરીવાજને જગતમાં રહેતી જાતિઓ જેવા છે. પરંતુ મગાન્દાવામાં લગ્ન મધ્ય બાધવા તરફ એમને બહુજ તિરસ્કાર છે—જે ઉંચી ગણાતી કેટલીક જાતિઓમાંથી નહીં થતો જાય છે. સત્રામાં ન પરણાય એ મિત્રામ રાનીપરજ જાતોમાં ખીજી કોઈ અગત્યના વિવાહનું મધન નથી. મુગત જિલ્લામાં ખીજી મોટી વસ્તી દુનગા રાનીપરજ જેવાજ લાગે છે.

અધા રજપૂતોમા પોતાનાથી હિંચા ગણાતા કુળમા જ દન્યા આપવ
નો રીવાજ છે અમદાવાદ જિલ્લાના રજપૂતો પેટે દેવવાક રજપૂતોમા
પોતાના મામાની માથે લગ્ન કરવાનો રીવાજ છે

નાગરોની નજી ગાનિઓમાથી માત્ર વડનગર નાગરોમા જ
ગામ બહાર દન્યા પગલાવવા ઉપર મોઢું જાતનો અકુશ નથી
આગળ જણાવ્યો મુજબ છેક બુનારમ સુધી વડનગર નાગરોના
દન્યાઓ પગણી છે મધ્ય પ્રાંતોના ખંડવા શહેરના વડનગર નાગરો
માત્ર અપવાદરૂપ છે અને એમની સાથે ગુજરાતના નાગરો સબધ
રાખના નથી ખડવાના નાગરોમા એક ઉપર બીજી સ્ત્રી પંડિત
રાખાય છે પણ ગુજરાતના વડનગર નાગરોમા કદિ પરબી રાકાત
નથી બહુપત્નીનો રીવાજ ગણનાર જાતિ સાથે સબધ ન રાખવા
મોટે જ ગુજરાતના નાગરો ખડવા માથે સબધ ગણતા નથી
એમ સ્હેનાય છે

વડનગરમા પાછી ત્રણ પેઠા જાતિઓ છે-નાગર શૂદ્રસ્થ,
નાગર બ્રાહ્મણ અને કુંગરપુરા. આમાંથી શૂદ્રસ્થ પોતાને માથી
હિંચા માને છે એમનેજ "બ્રાહ્મણ" સ્હેવડાવવા માટે મોટે વાધો
હોય છે, અને તેઓ કદિ પણ ગોત્રપદુ કરતા નથી નાગર બ્રાહ્મ
ણનો વિભાગ તે નાગર શૂદ્રસ્થોના કર્મકાંડ મરી આપનાર આચાર્યોનો
જ બનેલો છે પણ ઘણીખરી જમાને યજ્ઞમાન ગોઠવે મળધ
તુડી ગયેલો છે નાગર શૂદ્રસ્થો બહુ અપમાનમગ્ન વર્તન રાખે છે
એ કારણસર નાગર બ્રાહ્મણો એમનું ગોત્રપદુ કરવા સજી નથી દોના
વળી મેગવળીનો પ્રચાર સાથે ઘણાખગએ પુરોહિતનો ધધો તદ્દન
છોડી પણ દીવો છે તેમજ ગોત્રપદુ કરનાર નાગર બ્રાહ્મણો જુના
વિચારના દોષ નિવારન જર્ઝ આવેવાને જાનિમા સેવા સામે વાધો
હોય છે એવું કારણ બતાવી નાગર શૂદ્રસ્થો તેમને ગોત્ર તરીકે
રાખવા પણ સજી નથી કુંગરપુરાનો વિભાગ બદલ નાનો છે એક
જમાના પહેલા કુંગરપુરા માધારજી રીને નાગર શૂદ્રસ્થોને ત્યાં રસો

કન્યા ખુશીથી પગલે છે પણ ગમે તે થાય તો પણ પોતાની કન્યા
 મદિ પણ ગામડામાં દેતો નથી સહેગના કણ્ઠીઓમાં પાઠા કુળીયા
 અને અડુળીયાના બેદ છે ગાંતિમાં બુપત્નીનો રીનાજ બુજ પ્રમરેનો
 છે એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદ સહેગના કુળીયા ગણાતા મ્હુમીઓમાં
 વધારે ભાગ પુરુષોને એકથી વધારે પત્ની છે ગામડાના ઘણાખગ મ્હુમી
 ઓને સહેગમાં જ દીપ્તરી આપવાની હોસ હોય છે, મગ્ધુકે ગામડામાં
 તો ખેતરોમાં સખત કામ કરવું પડે એમ કિપગ બીજી સ્ત્રી છૂટથી
 પત્નિનાનો રીવાજ હોવાથી ઘણાને સહેરના વર મળે છે પણ ખગ
 આને લીધે ગામડાના કણ્ઠીઓને કન્યાની ખોજ પડે છે અમદા
 વાદની આમપામના કટનામ ગામોમાં તો મ્હુમીઓમાં એવો મખત
 નિયમ છે કે જહે મા જ કન્યા અપાય-ગામડામાં મદિ પણ ન
 અપાય આમ ગામડાના પુરુષોને કન્યાની બહુ જ અઠન થઇ જાય
 છે આથી કેનામ ગામના મ્હુમીઓએ ગોળ બાધી એની બહાર
 કન્યા આપવાની મનાઇ કરી છે બધા કડવા મ્હુમીઓને મુખ્યત્વે
 આકર્ષ કરનાર જ્યો અમદાવાદ સહેરમાં વસતા લગભગ ચારમો
 કુટુંબોનો છે, મગ્ધુકે આખી ગાંતિમાં આ ભાગ સૌથી પૈસાદાર
 છે એમાંના ઘણાખગ વેપારી છે તેઓ અમદાવાદ સહેગ બહાર
 દિપથુ પોતાની કન્યા આપતા નથી

સગાંતિનિવાહ એટલે અમુક હદની અદગજ પરણાવવાના રીવા
 જનુ મૂળ વાગણુ જાત્યાભિમાન તેમજ સરકમનુ-ઉંચુ ધોગણુ દકાની
 ગામડાની ધરજ છે આ વેગગમાઈ કહે છે, કે પોતાની જ જાતિમાં
 પરણી શકાય એવો રીવાજ મુખ્યત્વે કરીને જાતીય અધરા પ્રગ
 નીય અભિમાનને લીધે તેમજ બીજી જાતિ તરફ સદાનુભૂતિના
 અભાવને લીધે અથવા તેમના ત કના ખુ ના નિરગ્ગર ને રીધે જ
 ઉત્પન્ન થયો છે અને આજ મરણુથી જે જાતિઓ ભાવનાઓ,
 આચારવિચાર અને મરકૃતિની બાબતમાં અન્યોન્યથી બાં જુદી
 પડતી હોય તેમાં એ રીવાજ વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે +

પરંતુ આપણા દેશના યાત્રી રીવાજોમાં જાતીય કે પ્રજાકીય અભિ-
માનની દલીલ ટકી શકે તેમ નથી, કારણકે આખા દેશની નહિ તો
એક પ્રાંતની પ્રજા તો એકજ જાતિ કે પ્રજા તરીકે જ ગણાય.
યાત્રીનો અંદર જ સાંકડાં વર્તુલમાં જ સંબંધ—રાખવાના—રીવાજને
લીધે ખીજી યાત્રીઓ તરફની તિરસ્કારવૃત્તિ વધી છે કે સ્વાભાવિક
તિરસ્કારવૃત્તિને લીધે એ રીવાજ પડ્યો છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ
છે. પેટા યાત્રીઓના સંબંધમાં તો જુદી “ભાવનાઓ, આચાર વિચાર
અને સંસ્કૃતિ”નો પ્રશ્ન રહેતોજ નથી. અને છતાં પેટા યાત્રીની
બહાર પરણવું એ લગભગ જાતિ કે ધર્મની બહાર પરણવા જેટલુંજ
મુશ્કેલ છે. વાણીયા એ એકજ યાત્રી છે કે જેમાં ખીજી પેટા
યાત્રીની ભાણેખપર્તી કન્યા આણનારને યાત્રી તરફથી બહુ કનકગત
કરવામાં આવતી નથી. એકજ પેટા યાત્રીમાંથી બનેલા તક કે ગોળને
દકાવી રાખવાની તરફેણમાં તો કોઈ પણ દલીલ છે જ નહિ.

આ આખા પ્રકરણમાં જોયું તેમ લગભગ દરેક પેટા યાત્રીમાં
પોતાનાથી ઉતરતા ગણાતા કુળમાંથી અથવા જોળ બહારથી કન્યા
લાવવામાં વાધો નથી હોતો, ત્યાં પોતાની કન્યા પરણાવવામાં વાધો હોય
છે. આ રીવાજનું મૂળ કારણ કદાચ વેરદરમાંડ કહે છે તેમ માનસ-
શાસ્ત્રના નિયમને આધારે હશે કે સ્ત્રી પોતાની પદવી હલકી કરવા
નારાજ હોય છે—પુરપને એવી ઝીણી વિગતમાં ઉતરવાની દરકાર
નથી હોતી. ઉપર પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં
પણ અનુલોભવિવાદ એટલે જેમાં સ્ત્રી કરતા પુરુષ ઉંચી જાતિનો
હોય તે જ કરવાની પરવાનગી આપી છે. જોકે ગુજરાતમાં તો
પરણનાર વર કે કન્યા પોતે તો અતિશય નાની ઉંમરના કારણથી
ઉંચા નીચાના ભેદ સમજવા શક્તિમાન હોતાજ નથી. છતાં માનસ-
શાસ્ત્રને આધારે રહેલું કારણ તો ખરૂં છે જ—માખાપ એમ ધારે છે
કે કન્યાનો પોતાનાથી ઉતરતા પક્ષ સાથે સંબંધ બાંધવો તે અણુ-
પટલું છે—હાકરાનો બાંધવો તે નથી.

ગુજરાતમાં અસગોત્રવિવાહના નિયમો મળતિવિવાહના નિયમો કરતાં ઓછા બંધનકારક છે. પ્રથમ કલ્પ તેમ માત્ર શ્રાક્ષણોમાં જ ગોત્રની અંદર પરણવાની મનાઈ છે. બીજી ગાનિઓમાં ગોત્ર જેવું હોતું જ નથી. શ્રાક્ષણો પણ પ્રાચીન સાસેનો પ્રવરની અંદર ન પરણવાનો રીવાજ પાળતા નથી. પિત્રાઈમાં ન પરણાય એ એક જ રીવાજ બધી ગાનિઓમાં સખ્તાઈથી પળાય છે. માતૃપક્ષ તરફ પણ જ સાત પેઢી યઈ ગયા પછી પણ મામાન્ય રીતે લગ્નવ્યવહાર થતો નથી.

પ્રાચીન મમયમાં ત્યારે એક જ ગોત્ર ધરાવનાર મનુષ્યો એક જ કુટુંબના હોઈ એકા રહેતા હોને ત્યારે જ ગોત્રની અંદર ન પરણવાનો રીવાજ શરૂ થયો હશે. આધુનિક સમયમાં એ રીવાજની દરી અગત્ય રહી નથી. ઘણી વાર એક જ ગોત્ર ધરાવનાર કુટુંબોને કથુ પણ મગપણ હોતું નથી, અને તેઓ જુદા ગ્રામના હોઈ એકબીજાને ઓળખતાં પણ નથી હોતા તે છતાં એમનાથી લગ્નમંબધ બાધી સકાતો નથી. નાગરો, બ્રહ્મક્ષત્રિયો વિગેરેમાં બને છે તેમ ઘણીવાર સાગ વર કે સારી કન્યાને આપાને નજીકના મગપણમાં લગ્નમંબધ બાધવો પડે છે, પણ જુદા ગ્રામના કાઈ પણ મગપણ વગરના સગોત્રી સાથે લગ્ન યઈ સકતું નથી. ઉપર કલ્પ તેમ આમાં ફેરિના કે માસી માસીના છોકરા (cousins) પોતાના સંતાનોને એક બીજા માથે ખુશીથી પરણાવે છે. એક દાખલામાં એક માણસે પોતાના કાકાની છોકરીના પુત્ર માથે પોતાની પુત્રી પણ પગલાવી છે. એ તથુ જુદા જગથા દાખલામાં કન્યાઓ પોતાના પિતાના કે માતાના મામાના છોકરા સાથે જ પગલાઈ છે. આ સર્વ કાયદાવિરુદ્ધ ગણાતું નથી પણ અઈ જાવના મગપણ વગરના સગોત્રી સાથેનું લગ્ન કાયદાવિરુદ્ધ ગણાય છે.

પિત્રાઈ સાથે લગ્ન ન કરવાનો નિયમ મૂળ તો જહુ સારો

હતો, કારણકે એથી નજીકનાં સગાંમાં લગ્ન ચતાં અટકતાં. પરંતુ હાલ તો જ્ઞાતિ, પેટા જ્ઞાતિ વિગેરેને લીધે લગ્નનું ક્ષેત્ર એટલું બધું સાકરું થઈ ગયું છે કે કેટલીક વાર માતા તરફથી નજીકના સગપણમાં લગ્ન કરવું પડે છે પણ અનેક પેઢીઓના દૂરના સગપણવાળા પિત્રાઈ સાથે થઈ શકતું નથી.

કન્યા લોહીનું સગપણ ન હોય પણ લગ્નને લીધે સંબંધ થયેયો હોય એવા કુટુંબોમાં કન્યા આપવામાં કોઈ જાતનો વાધો હોતો નથી. એથી ઉલટું કુટુંબની બંને તરફી કન્યાઓ એક જ ધરમાં આપવાનો રીવાજ તો બહુ સામાન્ય છે અને ઇચ્છનીય ગણાય છે. કારણકે ધરની વહુઓમાં લોહીનું સગપણ હોય તો દેરાણી જેઠાણીના અગાધ એછા થાય છે અને તેને લીધે ભાઈઓ ભાઈઓમાં પણ સારો સંપ રહે છે. આપણામાં કહેવત છે કે “પહેલી લાવે સહુ અને બીજી લાવે વહુ”—એટલે કુટુંબની સૌથી પહેલી પુત્રવધૂ તો બધા કુટુંબીઓ મળીને સોધી કાઢે છે, પણ બીજીને એ પહેલી પુત્રવધૂ જ સોધે છે. આ કેટલેક અંશે ખરૂં છે. જો પુત્રવધૂ નું ધરમાં સહેજ પણ ચક્ષણ હોય તો તે પોતાના દીયરો માટે પોતાના સગપણ કે સંબંધવાળી કન્યાઓ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જ.

છગ્ગડમાં મૃતપત્નીની બહેન સાથે પરણવા વિરુદ્ધ પહેલા કાયદો હતો જે થોડા વરસથીજ રદ થયો છે. પરંતુ ગુજરાતમાં એવો કસો બાધ નથી. એથી ઉલટું જતણ પામેલી સ્ત્રીના પીયરમાં પરણાવવા જેવડી છોકરી હોય તો સ્ત્રીના કુટુંબીઓ અને મરણ પામેલીની જગાએ પરણાવવા પોતાનાથી બુનતો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં પણ જે ગત સ્ત્રીના બાળકો હોય તો વિશેષ યત્ન કરે છે, કારણકે બદારની સ્ત્રી કરતા કુટુંબની કન્યા આભાવિક રીતેજ એ બાળકોને વધારે મારી રીતે રાખે. માત્ર પોતાની મોટી બહેનની જ નહિ પણ ફાઇની કે મામીની જગાએ પણ કન્યા ખુશીથી પગલાવી શકાય છે. પારમીઓમાં કુળા કે માસા સાથે પરણવું તે લગભગ કદા કે મામા

નેરે પરણવા જેવું જ અયોગ્ય ગણાય છે, પણ ગુજરાતી હિંદુઓમાં એવો પ્રતિબંધ નથી.

અસગોત્રવિવાહના નિયમો ઘણાનું મૂળ કારણ મોઘવા પાશ્વત્ય પિંડાનોએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાકનું માનવું છે કે જંગલી પ્રાણીઓમાં બીજી જાતિઓને દરાધ્યાના જલગ્રમારક તરીકે એ જાતિઓની સ્ત્રીઓ લાવવાની ઇચ્છા હશે અને તેને લીધે ચોતાની જાતિની સ્ત્રી ન પરણાય એવો રીવાજ પડ્યો હશે. કેટલાક માને છે કે સ્ત્રીનું દરજી કરવાની પ્રયાને લીધે એ રીવાજ ઉત્પન્ન થયો હશે, સારે બીજા કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે જાતિ પ્રાચીન મમયના અમંગલ મનુષ્યોની તીવ્ર છાયા એનું મૂળ કારણ હશે. ડૉ. વેસ્ટરમાર્ક પોતાના પુસ્તકમાં આ મર્વ માન્યતાઓનું સમર્થ દલીલોથી ખંડન કરે છે, જે દેખાકની બીજી દલીલો જવા હઈએ તો પણ એક દલીલનો તો ઉત્તરજ નથી એ દલીલ એ કે સગપણની અંદગનો “હમમંબંધ બીજા બહારના મંબંધો કરતા વધારે સહેલાઈથી ચર્ચ શકે છે, એમાં સ્ત્રીનું દરજી કરવાનો કે ત્રાહિત ખાણુઓની સમતિ લઈ પરણવાની જરૂર પડતી નથી, તો તેવા સંબંધને અટકાવનારો કાયદો જમાના-ઓથી, હવે કશું દેખીતું પ્રયોજન રહ્યું ન હોય છતાં સખ્તાઈથી પળાય તે કાષ્ટ પણ કારણ વગર હશે એમ કેમ માની શકાય?”

ડૉ. વેસ્ટરમાર્ક પોતે અસગોત્રવિવાહના મૂળ તરીકે જે બે કારણો માને છે તે બહુ સચોટ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવે છે. પ્રથમ કારણ એ છે કે પશુઓની પેટે મનુષ્યોમાં પણ જેમની સાથે બાધ્યા-વસ્યાથી ઉર્બી હોય તેમની માથે સ્ત્રીપુરવનો ગારીરિક સંબંધ કરવા તરફ કુદરતી રીતેજ અણુગમો હોય છે. અગમ્યગમન (incest) ના દાખલા તો અપવાદરૂપ છે, અને એમનાથી તો ઉલટો આ નિયમ સિદ્ધ થાય છે—ખંડિત થતો નથી કેટલાક એમ દલીલ કરે છે

• જુઓ A Short History of Marriage પ્રકરણ ૪, પૃ ૭૫.

• એજન ૫ ૬૬.

કે દુનિયાના દરેક દેશનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં અગમ્યગમનના અપર-
ધની શિક્ષા ફરમાવેલી છે, તેથી એ કૃત્ય બહુ સામાન્ય હોવું જોઈએ.
પરંતુ આ દલીલ તદ્દન લુપ્ત છે. લગભગ દરેક પ્રાચીન પુસ્તકમાં
માતૃહત્યાના મુન્દા માટે શિક્ષા ફરમાવેલી છે છતાં એમ ન જ કહી
શકાય કે માતૃહત્યા મનુષ્યના સ્વભાવમાં જ રહેલી છે.

વેમ્પરમાર્ક બીજી કારણ એ બતાવે છે કે નજીકના મગ-
પશુમા લગ્ન કરવું એ એવા લગ્નથી ઉત્પન્ન થતાં બાળકોના શારીરિક
અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને હાનિકારક છે. આ કારણના ટેકામા ડોઇ
દલીલોની જરૂર નથી. વૈદકવિદ્યા અને માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ
દાખલા સહિત એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પ્રાણીઓ અને વનસ્પ-
તિના પ્રદેશમા પણ વિદ્વાનોએ પ્રયોગો કરી જોયા છે વનસ્પતિમા
પોતાનાજ ઉત્પાદક તત્વોનો ઉપયોગ (self fertilization) કર-
વાથી, અને પ્રાણીઓમા એકજ કુટુંબના પશુઓનો મળધ કરવાથી
એકંદરે ઓલાદને હાનિ પહોંચે છે એમ આવા પ્રયોગોથી મિદ્ધ થયું
છે. જેમ વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓમા બને છે તેમ મનુષ્યોમા પણ
છેક નજીકના સર્પાંધ અનુકૂળ કરતા પ્રતિકૂળ મંથોગોમા બહુ વધારે
હાનિકારક નીવડે છે.

ગોત્રમા કે પિત્રાર્ધોમા ન પરણવાનો રીવાજ મૂળ શુભ હેતુથી
સ્થાપનામા આવેલો છતાં પણ હાલના શુન્નરાત્રી સમાજની દૃષ્ટિએ
જોતા હાનિકર્તા છે. ઉપર જોયું તેમ ઘણીવાર એકજ ગોત્ર ધરાવનાર
એ કુટુંબોને કશું સગપણ હાલ નથી છતાં તેમનાથી લગ્નસંબંધ બાંધી
ચકાતો નથી. આથી ઘણી ઉંચી કહેવાતી જ્ઞાતિઓમા લગ્નનું ક્ષેત્ર
બહુજ નાનું હોવાથી માતા તરફના નજીકના સગપણમા લગ્નો થતા
મળે છે.

એક દાખલામા એક વડનગરા નાગરનું લગ્ન પોતાનાજ ગોત્રમા
થયું હતું લગ્ન બીજી વારનું હોવાથી જન્માક્ષર જોવામા આવ્યા ન
હતા (કારણ કે બીજવરના જન્માક્ષર જોવામા આવતા નથી). અને

વરકન્યા જુદા જુદા ગામના હોવાથી અન્યોન્યના ગોત્ર વિશે મોઢને ખબર ન હતી. આથી છેક લગ્નવિધિ મમયે ગોત્રોચ્ચાર કરતી વખતે જ ખબર મળી કે જન્મેના ગોત્ર એક છે. છેલ્લી ઘડીએ લગ્ન માંડી વાળવાથી હાસી થાય, તેમજ કદાચ જે એકજ મળે એવી કન્યા હતી તે જતી ગઈ એ બીકે ખરી હકીકત દાખી દેવામાં આવી અને લગ્ન થયું એ કન્યા નાની ઉંમરે વિધવા થઈ ત્યારે બહેમી સગાએ ગોત્ર એક હોવાના દાવથી જ થઈ એમ માન્યું. પરંતુ લગ્ન ૨૬ કલાકવાનો બીવકુલ પ્રયત્ન થયો ન હતો. જે કાર્થ એ કામદાની અદાવતનો આગ્રય લઈ ફરિયાદ કરી હોત તો કદાચ લગ્ન ૨૬ થઈ ગયું હોત.

લેઉવા પાટીદાર, હાકરડા અને કુબાર એ ત્રણજ જાતિમાં એવો ઈવાજ છે કે પોતાના ગામની અંદર ન પરણી શકાય પુરુષ પોતાના મોસાળના ગામની કન્યા પરણી શકે છે, કન્યાને એના પોતાના મોસાળના ગામમાં નથી પરણવી શકાતી. તે ઉપરાંત મોસાળ તરફ છ સાત પેઢીના સગપણમાં પણ લગ્ન થઈ શકતું નથી.

મજાતિવિવાહ અને અસગોત્રવિવાહના નિયમોને ફરીથી ઘડીને હાલના જમાનાને અનુકૂળ સ્વરૂપ નહિ આપવામાં આવે તો નજીકના સગામાં લગ્નસંબંધ વધતા જશે નાગરો—અહમ્મશિયો કે કાયમી જેવી જાતિઓમાં નજીકના લવિધ્વમાં—ગામ—કેઈના કે મારી મારીના ડાકરા પરણે એવો ઈવાજ ઘણા થાય તો બીવકુલ નવાઈ જેવું નથીજ નવા નિયમો એવા હોવા જોઈ એ કે બહુ નજીકના મોસામાં લગ્નનો પ્રતિબંધ કરે છતાં લગ્નનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરે. ત્યાં મગપણ ન હોય ત્યાં ગોત્રમાં, અથવા જન્મપુત્રોનો સંબંધમાં અટકમાં લગ્ન થઈ શકે એવો નિયમ હોય તો ક્ષેત્ર વિશાળ થાય. અમુક પેઢીઓ થઈ ગયા પછી પિત્રાર્થ માથે પણ લગ્ન થઈ શકે એવો કાયદો પણ મુશ્કેલ જોઈ છે. જાતિ, પેટા જાતિ, ગોત્ર, તક એ બધા કૃત્રિમ બંધનોના બચાવમાં તો કશુંજ કહેવાનું નથી એ સર્વ તો જવા જ જોઈએ.

પ્રકરણ ૫ મું.

લગ્ની ઉંમર.

સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા આપણા દેશના વિવિધ આક-
કામા સૌથી બ્યાન ખેચનાર વસ્તુ લગ્ન વખતે વરકન્યાની અતિશય
નાની ઉંમર છે. સામાન્ય નિયમમા ગુજરાત અપવાદરૂપ નથી.
કકવા કણ્ણી જેની જ્ઞાતિમા બાળકના જન્મ પહેલાં પણ વિવાહના
કોશકરાર ધર્મ જાય છે. સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં છોકરીને પરણાવી
દેવી જોઈએ એવી માન્યતા હજી ઘણી જ્ઞાતિઓમા છે. વડનગરા
અને સાઠાદરા નાગરો, બ્રહ્મક્ષત્રિયો અને સુગતના વાત્મીક કાયસ્થો,
એટલીજ જ્ઞાતિઓ એવી છે કે જેમા બાળલગ્નો બીલકુલ અસ્તિત્વજ
નથી ધરાવતા એમ કહી શકાય.

ગુજરાતના વિવિધ વિભાગોમા ફરતો જણાયુ કે બાલ્યાવસ્થામા
લગ્ન થાય છતાં બહુ નાની વયમા સામાન્ય રીતે સહવાસ થતો
નથી. કન્યા સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કરે પછીજ તેને સાસરે મોકલવાનો રીવાજ
લગભગ બધી જ્ઞાતિઓમા હોય છે. જો કે તે વખતે પણ કન્યાની ઉંમર
નાની તો બહુજ હોય છે. વળી સાસરે ન મોકલે તો પણ બાળ-
લગ્નના બીજા અનિષ્ટો તો કાયમ જ રહે છે. બાળવૈધવ્ય એ મૌથી
મોટું અનિષ્ટ છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રીશિક્ષણમા લગ્ન એક મોટા વિધ્ન-
રૂપ છે. કારણકે ઘણી જ્ઞાતિઓમા એવો રીવાજ હોય છે કે પરણેલી
કન્યાથી નિશાજે જવાય નહિ. વળી છોકરી પરણે એટલે પછી એ
ગમે તેવી નાની હોય તોપણ એણે મોટી ઉંમરની સ્ત્રીના જેવાજ
ગભીર વર્તન અને વિચાર રાખવા જોઈએ એમ સ્ત્રીઓ ધારે છે.
આથી કન્યામા અકાળે પ્રૌઢાવસ્થા આવી જાય છે અને બાલ્યાવ-
સ્થાને ચોખ્ખું નિર્દોષ રમતગમતને અવકાશજ નથી રહેતો.

દેશની લગ્નવયના આકકા સોધ્યાથી ખબર પડે છે કે વસ્તીનો

વિદ્યાસ અને સમાજની સામાન્ય પ્રગતિમા ક્યાં ક્યા તત્વો સહાયતા કરે છે અને ક્યા વિધનરૂપ છે.

આ પ્રકરણમા ગુજરાતની લગ્નવય એ પ્રકારે નોધવામા આવી છે—લુદા લુદા જિલ્લાઓમા પ્રવાસ કરી જતે મેળવેલી માહિતી અને વસ્તીપત્રકના રીપોર્ટ. જન્મે પ્રકારે તપાસ કરતા જણાય છે કે લગ્નની ઉંમર માધારણુ રીતે ૧૦ થી ૧૫-ખામ કરીને ઊંઠકરી-ઓના મંબધમા છે. કન્યાઓના લગ્ન ઊંઠરાઓ કરતા બહુજ બોલા થાય છે અને ઊંઠકરી કદિ કુંવારી રહેતી જ નથી. પંદર વર્ષની ઉંમર પછી તો પરણેલી સ્ત્રીઓની સખ્યા વધતીજ જાય છે અને એની ઉપગની વયની સ્ત્રીઓમા પરણેલી સ્ત્રીઓ કુંવારી કરતા ઘણીજ વધારે હોય છે. વીસ વર્ષની વય પછી કુંવારી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નહિ જેવુંજ હોય છે.

વસ્તીપત્રકો ઉપરથી તેમજ જતે તપાસ કરવાથી જણાય છે કે લગ્ન વયમા ખાસ નોધવા લાયક ફેરફાર થયો નથી. એથી ઉલટું વસ્તીપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે વીમ વર્ષની અંદરના ઊંઠરાઓ અને પંદર વર્ષની અંદરની ઊંઠકરીઓમા તો ૧૮૯૧ કરતા ૧૯૨૧ માં પરણેલાનું પ્રમાણ વધારે છે. આ માની શકાય એવું લાગતું નથી પરંતુ આ પ્રકરણને છેડે આપેલા આકાશના પત્રકો જોતા જણાશે કે એ સાચું છે. એ પત્રકો લુદા લુદા સેન્સસ રીપોર્ટો ઉપરથી ગણતરી કરીને તૈયાર કરવામા આવ્યા છે.

લગભગ તેનીસ સાતિઓમા કરેલી તપાસ ઉપરથી જણાય છે કે અમદાવાદ જિલ્લાના કડવા પાટીદાર અને સુરતના લેઉવા તેમજ મતીયા પાટીદારમા લગ્નની ઉંમર સૌથી નાની છે. કડવા પાટીદારમા જન્મ ચતા જ બાળક લગ્નને લાયક મનાય છે મતીયામા ત્રણ મહિનાના અને લેઉવામા છ મહિનાના બાળકને લગ્નને લાયક ગણવામા આવે છે. આ ત્રણે સાતિમા બાળક વધારેમા વધારે અગીયાર કે આર વર્ષ સુધી કુંવાઈ રહી શકે.

કડવા કણ્ણીઓ બાળકોને અતિશય નાનાં પરણાવે છે તેનું કારણ એમની માનિતો ખામ લગ્નનો રીવાજ છે. એ રીવાજ બહુ જાણીતો છે છતાં અહિં હુંકામાં વર્ણવ્યો છે. બીજી માનિતો માફક એમનામાં દર વર્ષે લગ્ન થતા નથી પણ બાર બાર વર્ષને અંતરે થાય છે. કોઈ વખત નવ કે પંદર વર્ષને અંતરે પણ થાય છે, એક વખત લગ્નગાળો જાય પછી નવ વર્ષ સુધી લગ્ન થતા નથી. દમમાં વર્ષની શરૂઆતમાં માનિતો પટેલ હજારમાં આવેલા, કડવાની કુવટેવી ઉમિયાના મંદિરમાં જાય છે. સાં જઈ ચાલુ માથ તથા લગ્નગાળા પછી બાગમી અને પંદરમી સાલના આકાશ જુદી જુદી ચીટ્ટીઓ ઉપર લખી તે ચીટ્ટીઓ બંધ કરી માતાના પગ આગળ મૂકે છે. માતાનો પૂજારી એમાંથી એક ચીટ્ટી ઉપાડે છે અને એમાં જે માલ નીકળે તે વર્ષમાં લગ્નો કરાવવાની માતાની ઈચ્છા છે એમ ગણાય છે અને દેવી બોલ્યા એમ કહેવાય છે. પછી જોશી એ વર્ષના વૈશાખ મહિનામાં એક મુર્તિ જોઈ આપે છે, કારણ કે કણ્ણીઓ ખેડુત હોઈ એમને વૈશાખ મહિનામાં કુમદ દોય છે. એ એકજ મુર્તિ આખી માનિતો સમગ્ર કુવારા છોકરા છોકરીઓના લગ્ન કરી દેવામાં આવે છે. જે કન્યાને માટે વર ન મળે તો કુવના દડા માથે પરણાવી એ દડાને લગ્નવિધિ પછી કુવામાં નાખી દેવામાં આવે છે; અથવા તો કોઈ પરણેલા પુરુષ માથે કન્યાનું લગ્ન કરવામાં આવે છે અને વિધિ થઈ રહેતાજ એ પુરુષ છોડા ફાડી આપે છે. પછી એ કન્યા વિધવા જેવી ગણાય છે અને નાતરા (પુત્રવંશ) ના વિધિથી એને મોટી થતા ગમે ત્યારે પરણાવી શકાય છે નાતરા માટે દેવીની સંમતિની જરૂર પડતી નથી. એક વખત કડવા કણ્ણીના લગ્નગાળામાં એક જ દિવસે એક લાખ લગ્ન મુજગતમાં થયા હતા. દેવી બોલે તે પછી જે બાળક કુવાર રહી જાય તો એના ઉપર માતાનો ક્રોધ ઉતરે એમ મનાય છે. કેટલીક વાર વગર જન્મેલા બાળકોના લગ્ન પણ કરવામાં આવે છે એટલે એ મર્ણવતી સ્ત્રીઓ

લગ્નવિધિ કરે છે. અને જો બાળકોની જાતિ ધાર્યા મુજબ એટલે એક છોકરો અને એક છોકરી એમ થાય તો એ સાચુંજ લગ્ન ગણાય છે.

ઉપર કહેલી ત્રણ કણુખીની જાતોમાં જેટલી નાની ઉંમરે લગ્ન થાય છે એટલા ખીજ કોઈ જાતિમાં થતા નથી. જો કે અમદાવાદ જિલ્લાના ઠાકરડાઓ જેવી કોઈક જાતિઓમાં ચાર વર્ષની ઉંમરે થાય છે ખરા. માત્ર નીચી ગણાતી જાતિઓમાં જ બહુ નાની ઉંમરે લગ્ન થાય છે એવો નિયમ નથી. એકવાળ જાણણોમાં કોઈ વખત પાંચ વર્ષના છોકરાનું એવડી જ કન્યા સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે. ચરોતરના પાટીદારોમાં કેટલીક વાર પાંચ વર્ષની કન્યાનું લગ્ન થતું. પરંતુ હવે તેમ નથી થતું. એ જાતિમાં છોકરીના લગ્નમાં પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે તેથી ઘરમાં એક છોકરીનું લગ્ન હોય તો ખર્ચ બચાવવાના હેતુથી ખીજ સાત આઠ વર્ષની છોકરીને કદાચ પગણુવી દેવામાં આવે. મુતાગ, મોચી, દરજી, કુંભાર, ગોલા વિગેરેમાં બાળલગ્નનો રીવાજ બહુ છે. સામાન્ય રીતે છોકરો આઠ વર્ષની અને છોકરી પાંચ વર્ષની ઉંમરે પરણે છે.

જે જાતિઓ ઉંચી ગણાય છે તેમનામાં શહેરની અને ગામડાની લગ્નની ઉંમરમાં ફેર હોય છે. શહેર કરતા ગામડાંનાં બાળકો વ્હેલાં પરણે છે શહેરમાં રહેતા વાણીયાઓમાં કન્યા મોટી વયે પરણે તેમાં હવે ઘણું ભાગે બાધ જતો ગયો છે. એકંદરે જાણણોમાં સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં કન્યાને પરણાવી દેવી જોઈએ એવો વ્હેમ જેટલો હોય છે, તેટલો અંશે વાણીયાઓમાં નથી હોતો.

વિધવાવિવાહ કે છેડાછુટકાનો રીવાજ ધગવનાર જાતિઓ જેટલી છૂટથી નાની ઉંમરે બાળકો પરણાવે છે તેટલીજ છૂટથી એ રીવાજને ન ધગવનાર જાતિઓ પણ પરણાવે છે. કન્યા બાપ્ત્યાવધ્યામાં વિધવા થશે તો અંદગીબર વૈધવ્ય બોગવણું પડશે એ ખ્યાલથી બાળલગ્ન અટકતા બીનકુચ નથી.

આ પ્રકરણને છેડે આપેલાં પત્રો સેન્સસ રીપોર્ટમાં આપેલાં આંકડા ઉપરથી મળતરીઓ કાઢીને તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. ખીજા કોઇ પ્રાંતની સરખામણી કરવાથી ગુજરાતની સ્થિતિનો ખ્યાલ વધારે સારી રીતે આવે એમ માની મહારાષ્ટ્રનાં આંકડા ઉપરથી પણ એવાં જ પત્રો તૈયાર કર્યા છે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર બન્ને પ્રાંતમાં માત્ર બ્રિટિશ પ્રદેશના જ આંકડા તૈયાર કર્યા છે.

ત્રીસ વર્ષની ઉપરની ઉંમરે પરણેલી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પરણેલા પુરો હરતાં થલું વધારે છે. છતાં એકંદરે કુંવારી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વસ્તીપત્રકમાં આપ્યા ગુજળ વધતું મયું છે અને કુંવારા પુરોનું ઘટતું મયું છે. ૧૮૮૧ કરતાં ૧૯૨૧માં કુંવારી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ બહુ વધારે છે.

આપણા દેશમાં બધે હોય છે તેમ ગુજરાતમાં પણ જે પુરો મોટી ઉંમર સુધી કુંવારા રહે છે તે બધા કન્યાની અજીત કે એવા કોઈ કારણથી કસ્ત્રીયાત જ કુંવારા રહે છે—સ્વેચ્છથી કોઇ નથી રહેતા. વસ્તીપત્રકના આંકડા ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતનાં સ્ત્રી પુરોની સંખ્યા લગભગ સરખીજ છે, એટલે થોડી સંખ્યાને પણ યા મારે કુંવારા રહેવું પડે છે તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. વાણીયાઓમાં સાધારણ રીતે કન્યાની અજીત હોય છે અને વાણીયાઓની ઘણી પેઢા માતિઓમાં પૈસા ખરચી કન્યા લાવવી પડે છે. આથી ગરીબ માણસો કેટલીક વાર કુંવારા રહે છે. વાણીયાઓની વસ્તી મોટી છે અને આખા ગુજરાતમાં પથરાયેલી છે. એટલે એમની માતિની પરિસ્થિતિને લીધે સેન્સસમાં કુંવારા પુરોની સંખ્યા વધે ખરી. વળી અમદાવાદ અને ચરોતરના પાટીદારો, ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ, ખેડવાળા બ્રાહ્મણ, વીસનમરા નામર વિગેરેમાં કુળવાન અકુળવાનના ભેદ બહુ છે. કુળવાનને રહેવાઈથી કન્યા મળે છે, પણ અકુળવાનને મળતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે, કે બીજકુલ નથી પણ મળતી. વળી

ધણા લોગે યુનાન કુવારા છોકગ કરતા પ્રીટ હમરના બીજવને
જમાઈ તરીકે વધારે પમદ કરે છે * બીજવર ધધામા ઠેમણે પડેને
હોય અને માબાપથી સ્વતંત્ર હોય પણ નાનો પચન તો કદાચ
વિદ્યાર્થી હોય, એનું ભવિષ્ય અધારામા હોય, અને કમાતો ન હોનાથી
માબાપને આધીન હોય, એટલે એની સ્ત્રીને પણ મામુમસગર
તામામા રહેવું પડે આથી લોકો ન્યા પાસ પનદ કરી બીજન
પગણાવે છે અને તેથી ડેટનાક કુવારા પુરખોને દિ પણ ના
ડરનાની તદ મળતી નથી “બીજવરની પગણી તે મહામુખ પામશે
એમ સ્ત્રીઓ ગાય છે તે ઉપરથી યુજગતીઓના મનનું વનદ
જણાઈ આવે છે

સ્ત્રીઓમા કુવારાપણ વધવાનું કારણ સમગ્ર સમાનું નથી
ગળપૂતો એ એકજ જાતિ છે કે જેમા મોગી હમગની કુવારી સ્ત્રીઓ
પ્રાઈ વાર નજરે પડે છે બીજી જાતિઓમા ભાગ્યેજ કુવારી સ્ત્રી
નજરે પડે—બીનકુન નથી પડતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે હમ
કત મેળનના યુજગતમા મે વખત મુસાફરી કરી છતા એક પણ
કુવારી સ્ત્રી મળી નહિ સમગ્ર યુજગતની સ્ત્રીઓની વચ્ચેના પ્રમા-
ણમા રગપૂત સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ લગભગ આગ ટકા છે ગળપૂતોમા
કુવારી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધુ હોય એમ માનીએ તો પણ આટલી
નાની જાતિ મેન્સમના આગ્રહ ઉપર બનુ અસર કરી શકે નહિ
પગણેની સ્ત્રીઓના આગ્રહ જોના જણાય છે કે બાળનમનું પ્રમાણ
જગએ ઘટ્યું નથી બાવા, ગોસાઈ ઇસ્લામીની સખ્યા કદાચ નથી
હોય એમનામા મોટી હમગની કુવારી સ્ત્રીઓ મળી આવે નથી
પનમમા કુવારી તરીકે નોંધાયેલી સ્ત્રીઓમા ડેટવીઝ વેશ્યાઓ દરે
આયવા રક્તપિત્ત જેના અમાધ્ય રોગથી પી લી પણ દમે +

* સ્ત્રીઓ કાર્તિક ૧૯૮૬ ના ‘પાટીદાર’ના અકમા શ્રી નરસિંહનાઈ
પટેલનો ‘સંયુક્ત કુટુંબની સગથા અ લેખ

+ વટોદરા સભ્યનો વસ્તીપત્રકનો રીપોર્ટ ૧૯૧૧, પૃ ૧૬, ભાગ
૧, પૃ ૧૪૫

પરણેલી સ્ત્રીઓ વિગેના આકડા વધારે અગત્યના છે પુરખો માટે પદ્મ અને વીસ વર્ષની અદરની ઉંમર અને સ્ત્રીઓ માટે દમ અને ૫૬૦ની અદરની ઉંમર લીધી છે

આ પ્રકારે છેડે આપેલા પત્રકો ઉપરથી જણાશે કે પુરખોમા લગ્ન સ્ત્રીઓ જેટલું મર્વસામાન્ય (Universal) પણ નથી તેમ જોટલું જોટલું પણ નથી થતું કુવારા પુરખોની મજ્યા બહુ મોટી નથી તો પણ કુવારી સ્ત્રીઓ કરતા ઘણી મોટી છે

પત્રકમા પહેલા મલમના આકડા ખીજા બે કરતા વધારે અગત્યના છે, કારણ કે એથી ખબર પડે છે કે પગથુના તર્કનું વનથુ નમે છે કે ઘટે છે એ કોલમના આકડા બેતા જણાય છે કે સ્ત્રીઓ તેમજ પુરખો બન્નેમા બાળલગ્નની પ્રથા જરા પણ ઘટી નથી પુરખોમા તો ૧૮૮૧ પછી (૧૯૦૧ ખાદ કરતા) બાળલગ્નોમા એકમગમે ચાલુ વધારોજ થયો છે સ્ત્રીઓના સમયમા એક સગમે વધારો નથી થયો, તેમ ઘટાડો પણ નથી થયો

સ્ત્રીઓ તેમજ પુરખો બન્નેના આકડામા ૧૯૦૧ના વર્ષમા ત્રણ મલમમા એકદમ ઘટાડો દેખાય છે આનું કારણ એજ જ હોઈ શકે છે મ ૧૯૦૦ (સવત ૧૯૫૬)મા ગુજરાતમા ઘણા વર્ગોથી નહિ પટેલો ભયકર દુકાળ જે 'છપનીયા'ના નામથી બોળખાય છે તે પડ્યો હતો પાઠ મારો ઉતરે ત્યારે લગ્નોની સખ્યા વધે છે જ " નીચી ગણાતી શાંતિઓમા x x x નાગવાગ એવું નજરે પડે છે કે (લોગ પામે) પૈસા હોય કે નહિ તે ઉપરથી જ લગ્નનો સમય નક્કી ચાય છે સારા પાક અને લાખો લગ્નગાગો એ બે ઘણીવાર સાથે આવે છે તે જાણીનું છે x x અને ખરેખર બે ત્રણ ડેચુગી સુપરિન્ટેન્ડેન્સના મનમા લગ્નોના આકડાના વધારા વિશે વિચાર આવતા તેમણે અમુક દાખાની તપાસ કરી અને તેમને ઘણે ઠેકાણે જવામ મળ્યો કે ગયા બે ત્રણ વર્ષમા સારો પાક ઉતર્યો એજ વધારાનું કારણ હતું-સાગ પાકને લીધે

એહતોના ગજવામા પૈમા પડ્યા હતા અને તેથી પ્રમાણમા નિગતે પૈમા ખરચી શકાય એમ હોવાથી ચોતાના પુત્રપુત્રીઓના લગ્ન કરવાની તક માધી હતી 'x' આ ઉપગ્રથી જણાય છે કે ૧૯૦૦ ના દુકાળની અસર લગ્નો ઉપર થઈ જ હોવી નોંધએ અને તેને લીધે ૧૯૦૧ના આકડા બીજા બધા વસ્તીપત્રક કરતા ઓછા છે

પુરખોના આકડા ૧૯૧૧ મા મૌથી વધારે છે ૧૯૦૧ માથે સરખાવતા તો એ આકડા ઘણા જ વધારે છે ૧૯૧૦ ના વર્ષમા કડવા કણબીના લગ્ન હતા તેને લીધે કદાચ આકડામા વધારો દેખાતો હોય ને કે ૧૯૦૧ મા પણ કડવાના લગ્ન હતા પણ ૧૯૦૦ ના દુકાળની અસર એટલી જખરી હશે કે ૧૯૦૧ ના કડવાના લગ્નો ઉમેરના છતાં પણ બીજા દસકાએ કરતા ઓછી સખ્યા થઈ હશે

૧૯૦૧ સિવાય દરેક વસ્તીપત્રકમા સ્ત્રીઓના આકડા લગભગ સરખાજ ગયા છે ૧૯૦૧ મા પુરખોના આકડા પેરે સ્ત્રીઓના આકડામા પણ બહુ ઘટાડો દેખાય છે ૧૯૦૧ના પ્રમાણમા ૧૯૧૧ ના આકડા વધારે છે પણ બીજા વર્ષોના પ્રમાણમા વધારે નથી

૧૯૨૧ ના વર્ષમા બાળનગ્નના આકડામા કરોડ સુધારો થયો નથી ટેટનાક આકડા તો પાછના બધા વર્ષો કરતા વધારે બનાવે છે કદાચ મુરોખીય મુદ્દ પછી આવેની ૧૯૧૬-૧૯૨૦ ની આર્થિક તેજ ને લીધે જ વધારો થયો હશે નવી મળેલી સપત્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે નવા તેમજ જુના શીખતોએ બાળમેના નગ્ન કરવા ઉતાવળ કરી હશે તેમજ કારીગરોના અને મજૂરોના રોજ ધત્યાદિ ખૂબ ઉચે ગયેલા હોવાથી ગરીબ ગણાતા લોકોએ પણ પૈમાનો છૂટથી ઉપયોગ કરના માટે અને તેટલા મતાનોને પરણાવી દીધા હશે

વસ્તીપત્રકના બે વર્ષ વચ્ચે જતા દસમમા દર વર્ષે મરેલાય દસ વર્ષ ની અંદરના બાળમે કેટલા પરણતા હમે તે જોવા માટેનીએ આપેલા આકડા ગણ્યા છે દરેક વસ્તીપત્રકમા દસ વર્ષની અંદરના પરણેલા બાળમે

જેટલા આપેલા હોય તે બધા આગલુ વસ્તીપત્રક ચલા પછીજ પગથેલા હોય કારણકે જન્મ્યાજ તે પછી હોય કેટલાક પરથેલા બાળકો દસ વર્ષની અંદર મરણ પામ્યા હોય એટલે વસ્તીપત્રક મા 'પરથેલા' તરીકે આપ્યા કરતા વધારે પરણ્યા હોય-એવા નહિજ. આ પરથેલા બાળકોની સખ્યાને એ ભાગવાથી એક વર્ષના સરેરાશ દસ વર્ષની અંદર કેટલા બાળકો પગથે છે તે કહી શકાય. દાખલા તરીકે ૧૮૮૧ના સેન્સસ રીપોર્ટમાં દસ વર્ષની અદગના પરથેલા છોકરાઓની સખ્યા ૧૭૫૮૦ આપેલી છે. આ બધા છોકરા ૧૮૭૧ અને ૧૮૮૧ની વચ્ચે પરણ્યા હશે. તેથી દર વર્ષે સરેરાશ ૧૭૫૮ છોકરા દસ વર્ષની અદરના એ દસકામાં પરણ્યા હશે તેજ મુજબ નીચેના બધા આકડા છે

દર વર્ષે દસ વર્ષની અદરના બાળકોના સખ

વર્ષ	છોકરા	છોકરી
૧૮૭૧ થી ૧૮૮૧	૧૭૫૮	૩૬૫૮
૧૮૮૧ થી ૧૮૯૧	૨૩૧૧	૪૪૦૫
૧૮૯૧ થી ૧૯૦૧	૧૦૨૫	૨૧૨૪
૧૯૦૧ થી ૧૯૧૧	૧૯૧૧	૩૫૪૧
૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧	૧૭૩૧	૩૭૫૮

આ આકડા હિપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે માળવખનો રીનાજ જેવેને તેવોજ ચાલુ છે અને એને બધ કરવાના બધા યત્નો કાફા જેવાજ નીવડયા છે.

મહાગભૂના આકડા તપાસતા જણાશે કે ત્યાં પણ બાળવખની પ્રથામાં ચાલુ ઘટાડા થયો નથી ૧૯૨૧ ના આકડામાં આગલા કેટલાક વર્ષ કરતા બાળવખનો પ્રમાણ વધેલું દેખાય છે. પરંતુ ગુજરાત સાથે સરખાવતા જણાય છે ત્યાંના જેટલો બાળવખનો

ગીવાન મદાગાષ્ટ્રમાં કદિ પણ દતો નહિ મદારાષ્ટ્રમાં પદો અને વીમ વર્તની અદગ્ના હોદ્દા અને દસ વર્તની અદગ્ની હોમરીઓનું લગ્નપ્રમાણુ ગુજરાત કગ્તા અષ્ટ રીને ઓછુ છે પદો વર્તની અદગ્ની હોકરીઓના લગ્નપ્રમાણુમાં એટલો દેખીતો ફરક નથી કેટલીક વખત ગુજરાત જેટલું જ પ્રમાણુ છે અને કેટલીક વખત થોડું વધારે પણ છે

ગુજરાત એ આગળ પડતો પ્રાત ગણાય છે છતાં મદાગાષ્ટ્ર કગ્તા બાગવમ્ન પ્રમાણુ એમાં વધારે હોય એ જગ નવામ જેવું છે એકદરે ગુજરાતની આર્થિક ગિયનિ મદાગાષ્ટ્ર કરતા મારી છે તેને જ વધારે વગો વહેના થના દરે એમ માની ચકાસ ગુજરાતની ભૂમિ કમરૂપ છે, અને વેપાર ધીમ્તો છે તેને લીધે મતાનોના લગ્ન માટે જરૂરી પૈમાએમાં કના બ. વર્ત લાગના નથી મદાગાષ્ટ્ર પ્રાત પદાડી અને ગરીમ હોવાથી ત્યાં પૈમા એમ્મ કરતા બહુ વધારે વર્ત લાગે ૧૯૦૧ ના લગના આમ્મકું પ્રમાણુ મીધી ઓછુ છે (૧૯૦૦નું ૨૧ કુમાગનુ હોવાથી) તે ઉપથી આગળ વેચુ કે આર્થિક મમ્મદિ ઉપર વગનો આધાર છે જ ગુજરાતમાં બ. ગ લગ્નોનું પ્રમાણુ મદારાષ્ટ્ર કના વધારે હોવાનું આર્થિક ગિયનિ ઉપનામ મીનુ અને વધારે મળા કાનુ તે અદિની ગ નિ વ્યવસાય છે માનિ અને પેગ માનિએ કુમાર ગુજરાતમાં જેટલું મુમવાયલુ છે તેમલું દિદના ખીમ્મ મી પ્રાતમાં નથી દરેક માનિમાં પદો વ્યવસાય માં હાય જ, અને તે માનિની દરેક વ્યવનિ પાને માનિના નેપમો મમ્મકામ્મી પદાય છે આગળ પ્રમ્મમ્મમાં વર્તોરે મા માનિ રિવાજ બો અમમો સવિવાદના રિવમો બહુ મીજુવમ્મી પગ ૧ છે પેગ માનિ એ નો રિમાગ હોવાથી દરેક વ્યવનિની દી રૂ ૧ ઉપર મમ ન માનિમ્મો બાકી નમ્મ નામે છે માનિના નિપમોને બમ મન્મને બાકી રિદા કસમાં આરે છે અને નાની પેદા માનિમાંથી મન્મમ્મરે ( ) મોધવો મુરોર નથી જેમ્મ અમ્મથી બના મામાં

માનતા ન હોય તેમને પણ યાતિજનોની સતાવણીની જીકે મંતાનોને બેલા પરણાવી દેવા પડે છે.

વળી લગભગ દરેક પેટાયાતિમાં ગોળ, તડ, કે એકડા હોય છે, કે જેની બહાર કન્યા પરણાવી શકાતી નથી. દેટલાક ગોળ તો માત્ર પચીસ ત્રીસ કુટુંબના બની ગયા હોય છે. એટલા નાનકા ક્ષેત્રમાં થોડા સબધો બાધવા હોય તો બાળકોને બેલા પરણાવવાજ પડે. જે ન પરણાવે તો પછી રહી જાય. છોકરાને તો કદાચ જીદગી સુધી કુંવારા રહેવું પડે; અને કન્યાને વૃદ્ધ, અપંગ એવો જે વર મળે તેની સાથે પરણાવવી પડે. આવા પરિણામોથી મુક્ત રહેવા માટે માબાપો બાળકોને બને તેટલા બેલા પરણાવી દે એમાં નવાઈ નથી.

કડવા કણુખીના લગ્નના રીવાજને લીધે પણ ગુજરાતમાં બાળ લગ્નોનું પ્રમાણ વધારે રહેતું હશે બીજા કોઈ પ્રાંતમાં એવો યાતિના તમામ કુંવારા બાળકોને એકે દિવસે પરણાવી દેવાનો રીવાજ નથી.

૫૬૨ અને વીસ વર્ષની અંદરની વિધવાઓનું પ્રમાણ ૧૮૮૧ થી ૧૯૨૧ સુધીમાં બહુ બદલાયું નથી માત્ર ૧૯૦૧ માં પ્રમાણ ધણું મોટું છે. આનું કારણ હાખનીચો દુકાળ જ હશે—ગુજરાતમાં ૧૯૦૨ સુધી રહેલો દેખાવ દીધો ન હતો. બીલોના સબંધમાં રજપુતાનાના સેન્સસ રીપોર્ટમાં લખ્યું છે તે બધા વર્ણોને લાગુ પડી શકે—“x ■ એમનામાં વિધવાઓના મોટા પ્રમાણનું કારણ ધણે ભાગે દુકાળ જ છે. x x કહેવાતી સખળ જાતિ (પુરો) ધીરજવાળા જાતિ (ઝીઝો) કરતા દુકાળનો ભોગ બલ્દીયી યઈ પડે છે.”*

૧૮૮૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના ૪૦ વર્ષમાં વિધવાઓનું પ્રમાણ ઘટ્યું નથી તેથી જણાય છે કે બાળલગ્નોનું પ્રમાણ ઘટ્યું નથી તે સાચું જ છે.

ધણી રીપોર્ટોમા સેન્સસ ઓફિસરોએ લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓના સંબંધમા પંદર વર્ષની ઉંમર પછી પરણેલીની સંખ્યા કુંવારી સ્ત્રીઓ કરતા ઘણી વધારે હોય છે.* ગુજગતના વિવિધ ભાગોમા મુમાફરી કરતા આ વસ્તુ સત્ય જણાયું. જે ગાનિઓ બહુ નાની છોકરીઓને ન પરણાવતી હોય તેમનામા પણ પંદર વર્ષ પછી લાગ્યે જ કન્યા કુંવારી ગ્હે છે. નાગર, બ્રહ્મસંત્રિય કે કાપરથ જેવી ગાનિઓમા મોટી વયે કન્યાઓ પરણે છે પણ એ ગાનિઓનું પ્રમાણ અમત્ત ગુજગતની વસ્તીના પ્રમાણમા બહુ નાનું છે. છતાં મેન્સમના આક ડામા તો વસ્તુસ્થિતિ ઉલટીજ દર્શાવેલી છે. આ પ્રકગણને છેડે આપેતા પત્રકો ઉપરથી જણ્યારો કે છેક ૧૮૮૧મા પણ ૧૦૦૦ પંદર વર્ષની અંદરની સ્ત્રીઓમા પરણેલી ફક્ત ૨૫૩ હતી. આ કદિ પણ ખડ્ હોઈ શકે જ નહિ વસ્તીપત્રકના આકડા ટેલના નિરર્થક છે તે આ ઉપરથી જણાય છે. એવી પણ મૂચના થઈ છે કે કદાચ પરણેલી અને કુવારી સ્ત્રીઓના આકડા અદવાનદલી થઈ જવાથી આવા ખોટા પ્રમાણ દેખાતા હશે કદાચ એકાદ સેન્સસ રીપોર્ટ મારે હોય તો આમ ધારી સકાય પરંતુ પાચે પાંચ વસ્તીપત્રક (૧૮૮૧, ૧૮૯૧, ૧૯૦૧, ૧૯૧૧, ૧૯૨૧) મા આ પ્રમાણે ઉપડા મુપડી આકડા થઈ જાય એ માની સકાય એવું નથી. દરેક રીપોર્ટમા પંદર વર્ષની અંદરની દગર સ્ત્રીઓમા પગ્ણેલીની સંખ્યા બહુ ઓટી છે, અને કુંવારીનુ જ પ્રમાણ વધારે છે ખગે વખતુ ગિથિતિ આવી નથી અને મેન્સસ ઓફિસરોનો મન પણ તેને ટકો આપે છે.

આવી દેખીતી ભૂલ છતાં વસ્તીપત્રકના આકડા ઉપરથી પ્રમાણ કાઢી પ્રકગણને છેડે પગેમા આધાર છે. કારણકે દેશની પરિસ્થિતિ જળજાનુ એ એકજ માધન છે.

* સેન્સસ અફ ઇન્ડિયા ૧૯૦૧, પુ ૧, રીપોર્ટ, ઇન્ડિયાન બાન ૧
 ૫ ૪૨૦, મેન્સ ૧૯૧૧ પ્રકગ ૧ ઇન્ડિયાન, બાન ૧, રીપોર્ટ ૫ ૧૧૫૬૧૧૧૧

આપણે પહેલા પ્રકરણમાં જોયું તેમ બાળકને પ્રાચીન સૂત્રોના મમયથી ચાલ્યા આવે છે. વેદના સમયમાં એ રીવાજ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહતો, એ તો વેદના અનેક મંત્રો ઉપરથી જણાય છે. તેમજ વેદના વિવાહમંત્રમાં પણ મોટી વયની કન્યાના જ લગ્નનું સૂચન છે.

“અતિ પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્યોની ટાળીઓ પશુઓને લઈ એક ઠેકાણેથી બીજો ઠેકાણે રખડતી હતી. ધીમે ધીમે સ્થાયી રહે-દાણની પ્રથા શરૂ થઈ. આમ થવાથી સ્ત્રીની મદદની વધારે જરૂર પડવા માડી. તેમજ વ્યક્તિગત મીઠકતની ભાવના ઉત્પન્ન થવાથી સ્ત્રી પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાવા માડ્યું.”^૧ પહેલાના સમયમાં મોટી ઉંમરની કન્યાની, પિતાના ધરમાં એક કામ કરનાર તરીકે, તેમજ લગ્નમાં પૈસા ઉપજાવવાના સાધન તરીકે કીર્મિત હતી. પરંતુ એને સ્વતંત્રતા એટલી બધી હતી કે પોતાની ઇચ્છા હોય તો પોતાનું લગ્ન માત્ર પૈસા ખાતર એનો પિતા કરતો હોય તો એ વિરુદ્ધ થઈ શકે અને પિતાને પોતાના લગ્નમાંથી કશું મેળવવા ન દે. પરંતુ શુવન વધારે સ્થાયી થયા પછી કન્યાને માત્ર મીઠકત ગણી હાવે તેમ વર્તવાનું શક્ય થયું.

૨૫. શ્રી મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે કહે છે કે,

“કેટલાક કારણો જોમનું મૂળ શોધવું શક્ય નથી, તેમને લીધે ભાવનાઓ ફરી ગઈ અને વેદના સમયના રીતરીવાજો છોડી દેવામાં આવ્યા અથવા તેમની અવગણના કરવામાં આવી અને તેમને બદલે એવી પ્રથાઓ શરૂ થઈ કે જેમાંથી બાળવય અને દરજ્જાના વૈધવ્ય આવ્યા. શાસ્ત્રો કહે છે કે ભાવનાઓ ફરવાનું કારણ યુગ-પરિવર્તન, કળિયુગનો પ્રભાવ છે. પરંતુ ખરૂં કારણ બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયનું પરાવર્તન છે—બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીઓની સગતિ માટે બેદર

+ ૧૯૧૧ નો મધ્ય પ્રતિષ્ઠા અને વરાડનો મેન્સસ રીપોર્ટ ભાગ ૧,

આદિ જગતી પ્રજાઓએ બહારથી આવી આક્રમણ કર્યોથી તેમજ અદર વસતી અનાર્થ જાતિઓ બળવાન થવાથી દેશમાં ખૂનામરડી ચાલી રહી અને પરિણામે સ્ત્રીસન્માનની ભાવના, વિદ્વતા, સ્વતંત્રતા એ સર્વ જતા ગયા તથા પ્રજા ઉતરતી સમૃદ્ધિવાળી જાતિઓના તાબામાં આવી મુસનમાનેના આક્રમણથી આ વિનાશકથા પૂરી થઈ, કારણકે એમનો કુદુબલાવનાનો અને સ્ત્રીસન્માનનો આદર્શ બહુ જ ઉતરતો હતો.”*

“જાતિમધ્યાનો વિકાસ થવાથી પણ સોફિના રીત ગીવાજ બદલાયા હશે, અને બાળનમ્રના ગીવાજને ઉત્તેજન મળ્યું હશે. x x x સામાજિક જરૂરિયાતને લઈ જાતિના ઉચ્ચ ગણાતા કુટુંબોમાં બાળનમ્રનો રીવાજ ચરૂ થતા એક જાતની ‘ઈશન’ પડી ગઈ હશે અને બધાએ તેનું અધ અનુકરણ કરવા માંડ્યું હશે. વેદના સમયનો સ્ત્રીની પદવીનો અદર્શ ધીમે ધીમે ધસાતો જવાથી અને દ્રાવિડ જાતિઓમાં લગ્ન પહેલા છૂટ લેતી સ્ત્રીઓને જોતા સ્ત્રીઓના રીત પ્રત્યે શકાની દ્રષ્ટિ થવાથી પણ કેટલીક અસર થઈ હશે અને તેથી પાઞ્ણથી નાણેશી થતી અટકાવવા કન્યાને છેક બાળક હોય ભારેજ પરણાવી દેવાની રીત પડી હશે.”*

બાળનમ્રો મારે બીજા પણ કેટલાક કારણો સ બ ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈએ વડોદરા રાજ્યના સેન્સસ રીપોર્ટમાં આપ્યા છે — “નમ્ર એ આનંદ અને ઉત્સવનું યોગ્ય સાધન છે અને અમાન વગેરે નાતો જમાડી પોતાની સપત્તિ બીજાને બતાવવાની તક મળે તેથી બહુ પ્રુદ્ધ થાય છે સ્ત્રીવર્ગ તો છોકરાના લગ્ન કરવાની ખાસ ઉનારના કરે છે કારણકે ઘેર વડુ આવે તો એના ઉપર સત્તા

■ સન ૧૯૩૮ Religious and Social Reforms પૃ ૩૨

• સેન્સસ રીપોર્ટમાં રીસર્ચી ફ્રમ People of India માંથી મૂકેલ

ચલાવાય અને જમાઈ આવે તેને લાઠ કરાવ વળી લમ્પા પોતાના વસ્ત્રાભૂષણનું પ્રદર્શન કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળે છે, અને તેથી વહેલા લમ્પો કરવા તેઓ પુરુષોને આગ્રહ કરે છે વળી ખીન કુળવાયવી અને ખાસ કગીને ગોલા ઘાચી જેવી શક્તિઓ જેમનામા વિધવાવિવાહની છૂટ છે તેઓ એમ માને છે કે બાળકોના લમ્પ વહેલા કરવાથી સમાજમા તેમને ઉચ્ચ સ્થાન મળે છે આથી એમનામા ધણે ભાગે બાળવગ્નનો રીવાજ વધારે હોય છે જગતી ગણાતી પ્રજાઓ પોતાના જગવના ગહેદાણુમા વસ્તીથી દૂર રહી મોટી ઉંમરે લમ્પ કરનાતું પસંદ કરતી હતી તે પણ હિંદુઓના સસર્ગમા આવ્યાથી બાગવતના રીવાજનું અનુકરણ કરતી થઈ છે.”+

જુદા જુદા પુસ્તકમાથી ઉતારેલા ઉપર જણાવેના કારણો આખા હિંદને લાગુ પડે છે એથી એકદરે બાળલમ્પના રીવાજના કારણો ઉપર અજવાળું પડે છે એમાનું કેાઈ ખાસ ગુજરાતને લાગુ પડતું નથી આથી ભાગે છે કે મહારાષ્ટ્ર કરતા ગુજરાતમા બાગવતનું પ્રમાણ વધારે હોવાનું કારણ તો સારી આર્થિક સ્થિતિ અને શાંતિસરનાની સખ્તાઈ એજ હોવું જોઈએ

અમુક શક્તિમા બાગવતનો રીવાજ વધારે અને અમુકમા ઓછો છે એમ કહી શકાય તેવું નથી પરંતુ આર્થિક ભેદો હિંદુસ્તાનમા એ રીવાજ લાભ્યા એ માન્યતા કેવળ ખોટી છે પહેલા પ્રશ્નમા જોયું તેમ વેદના સમયમા બાળલમ્પ જેવી વસ્તુ હતી જ નહિ કેટલીક અસંસ્કૃત જાતિઓમા બાળલમ્પનો રીવાજ નથી તેટલાજ ઉપગ્રી આ માન્યતા ઉભી થઈ છે ઘોડીયા, કટકરી, નાયકડા, વાસી વિગેરે જાતિઓમા એ રીવાજ નથી તે ખરૂં છે પરંતુ ખીચ, દુબળા અને દાકુરમા એ રીવાજ બહુ જ સામાન્ય છે.

૧૯૧૭ના મુબઈ ધનાઢાન સેન્સસ રીપોર્ટમા જણાવ્યું છે કે

+ ૧૯૧૧ નો વડોદરા સમ્બંધે સેન્સસ રીપોર્ટ” પૃ ૧૬ ભાગ ૧

નીચી ગણતરી જાતિઓમાં જ બાળકોને બહુ નાના પરણાવવામાં આવે છે. એમાં વજુકા ગાનિઓ જેમને 'ખત્રી' એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે તેનો દાખલો આપ્યો છે. એ જાતિમાં પાંચ વર્ષની અદરની ૧૦૦૦ છોકરીઓમાં પરણેલીનું પ્રમાણ ૧૧૫ હતું આ બાબતમાં એ જાતિનો નમર સાથી પહેલો છે. " બેગડા ૧૦૮ નું પ્રમાણ હોઈ એ બીજો નમર આવે છે, અને રખાગીમાં ૬૭ હોઈ ત્રીજો આવે છે. ભગવાડો ચોથો નમર છે. જાદવોનો નમર તો બહુ નીચો, ૨૬મો છે. નાની ઉંમરના છોકરા પરણાવવાનો રીવાજ રખારી (૭૧), કુંભાર (૫૦), બોધ, ભગી અને દગ્ગ (૩૪) એ બધામાં બહુ સામાન્ય છે.

પાંચમી પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં પણ રખારીઓનો નમર પહેલો છે ચતુર્થ, આદિર, ભરવાડ અને બેગડ એમની પછી આવે છે. આ ઉંમરની અવધમાં પણ જાદવોનો નમર નીચો છે. એ ઉંમરના પગલોયા છોકરાનું પ્રમાણ પણ રખારી, બોધ, ભગી અને કુંભાર એ સર્વ જાતિઓમાં બહુ છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે જે જાતિઓ નીચી ગણાય છે તેમનામાં બાળકોનું પ્રમાણ વિશેષ છે-આસ કરીને પશુપાચક અને કારીગર જાતિઓમાં પગલું કન્યાને બહુ નાની ઉંમરે પરણાવનાર ઘણી ખરી જાતિઓ છોકરાને એટલી નાની ઉંમરે નથી પરણાવતી માત્ર રખારીઓમાં પરકન્યા સગમી અને બહુ નાની ઉંમરના હોય છે.

રજપૂતો જે 'ઉચી વર્ણ' ગણાય છે તેમનામાં કન્યાને બહુ નાની ઉંમરે નથી પરણાવતા. એ સહાયક જાતિ હોઈ કારીગર અંપતિ ટકાની ગણવાના હેતુથી એટલી ઉંમરે લગ્ન કરવાનો રીવાજ પડ્યો. દશે

■ એમ કહેવામાં આવે છે કે જેમ જાતિ ઉચી તેમ લગ્નની ઉંમર નાની. પગલું આ કથનને પુનર્પટનાની ધણી જરૂર છે.

* સવસર્મ આપેલા જાદવ પાંચ વર્ષની અદરના દરેક છોકરાને પરણેલાનું પ્રમાણ જણાવે છે

બાલ્યો અને બીજી ફેળવાયલી જાતિઓ કન્યાનું લગ્ન અને તેટલું મોકલ કરવા તરફ વળણ બતાવે છે આના કારણે ધણા છે—બાળલગ્નની અયોગ્યતા તેઓ સમજે છે, સારો વર સોધવા માટે અને તેટલો લાભો સમય મળે તો સારું એમ માને છે અને શિક્ષણ પૂરું થતા સુધી છોકરાનું લગ્ન ન કરવું એ પ્રબળ થતી જતી લાવનાને અનુસરે છે કેટલીક નીચી જાતિઓમાં હજી ગણાતા કુટુંબો અતિશય નાની હિમરે બાળકાના લગ્ન કરી પોતાની ઉચ્ચતા બતાવવા માગે છે x x એમ કહેવામાં આવે છે કે શાકભાજી આદિની ખેતી કરનાર જાતિઓમાં બહુપત્નીનો રીવાજ વિશેષે કરીને જોવામાં આવે છે કારણ કે એ ધધામાં સ્ત્રીની મદદની ખાસ જરૂર પડે છે અને પત્ની એ સોધી મજુરણ નીવડે છે આથી કાઠીયા, માળા, મોઢી વિગેરેમાં બહુપત્નીનો રીવાજ ધણો છે અને કન્યાવિક્રય કરવામાં આવે છે છોકરીનો બાપ જેમ અને તેમ જલ્દી પૈસા મેળવવા આગુર હોય છે અને સારી માગણી આવે કે તરત છોકરીને પરણાવી દે છે તેથી એ બધી જાતિઓમાં બાળલગ્નનો રીવાજ ધણોજ છે તેજ પ્રમાણે કેટલીક કારીગર જાતો જેમના કામમાં સ્ત્રીની મદદની જરૂર પડે છે તેમનામાં બહુપત્નીનો અને બાળ લગ્નનો રીવાજ છે”x

બાળલગ્નનું મૂળ કારણ ગમે તે હોય પણ હાલ એ રીનાજથી મળતો સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે એ તો દીવા જેવું ચોખ્ખું છે સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે છે તે કરતાં એ રીવાજથી શારીરિક અને માનસિક હાનિ બહુ જ વધારે થાય છે દરેક પ્રકારના વિકાસમાં એ વિઘ્નરૂપ છે અને જેમ એનો વહેનો નાશ થાય તેમ સારું

[આ પ્રકરણની જોડે આપેલા પરિશિષ્ટમાં સર્વ આકાશ માત્ર દિદુઓનાજ છે]

પ્રકરણ ૫ નું પરિશિષ્ટ

ગુજરાત. ૧૮૮૧

કુંવારાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોના ૧૦૦૦ માં દર હજારે કુંવારાની સંખ્યા*	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
------	---	--	--

૩૦ થી ૪૦

૧૦૮

૨૮

૧૨

૪૦ થી ઉપર

૭૨

૩૦

૧૩

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦

૨.૪

૧

૦.૪

૪૦ થી ઉપર

૧.૪

૧

૦.૩

ગુજરાત. ૧૮૮૧

કુંવારાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોના ૧૦૦૦ માં દર હજારે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
------	---	--	--

૩૦ થી ૪૦

૭૦

૨૩

૧૦

૪૦ થી ઉપર

૫૪

૨૪

૧૦

સ્ત્રીઓ

૩૦ થી ૪૦

૯

૪

૧

૪૦ થી ઉપર

૩

૨

૬

* સ્ત્રીઓના આંકડા વાચતી વખતે કુલમના મથાળાની આ સુચક-
ઓમાં 'પુરુષો'ને બદલે 'સ્ત્રીઓ' શબ્દ મૂકીને વાચવું.

૧૬૯

ગુજરાત. ૧૯૦૧

કુંવારાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર દસે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦*			
૪૦ થી ઉપર	૪૪	૧૮	૮
સ્ત્રીઓ.			
૩૦ થી ૪૦*			
૪૦ થી ઉપર	૧૮	૬	૨

ગુજરાત. ૧૯૧૧

કુંવારાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર દસે કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦*			
૪૦ થી ઉપર	૨૫	૨૧	૯
સ્ત્રીઓ.			
૩૦ થી ૪૦*			
૪૦ થી ઉપર	૪	૩	૧

ગુજરાત. ૧૯૨૧

કુંવારા
પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર હજારે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુ- રુષોમાં એ ઉંમર- નાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦	૯૪	૨૯	૧૩
૪૦ થી ઉપર	૩૯	૧૮	૮
સ્ત્રીઓ			
૩૦ થી ૪૦	૨૫	૧૦	૩
૪૦ થી ઉપર	૧૮	૧૦	૩

ગુજરાત. ૧૯૮૧

પરણેલાં
પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલા- ની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમર- નાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલા પુરુષોની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૧૦૩	૧૦૧	૫૧
૨૦ ની અંદર	૨૦૪	૧૯૬	૯૮
સ્ત્રીઓ			
૧૦ ની અંદર	૧૨૬	૬૨	૩૪
૧૫ ની અંદર	૨૫૩	૧૭૪	૯૪

૧૬૨

ગુજરાત. ૧૮૯૧

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર દહારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરનાની સંખ્યા	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલા પુરુષોની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૧૨૧	૯૩	૪૭
૨૦ ની અંદર	૧૩૬	૧૮૩	૯૩
છત્રીઓ			
૧૦ ની અંદર	૧૨૦	૬૩	૩૪
૧૫ ની અંદર	૨૨૩	૧૩૮	૭૫

ગુજરાત. ૧૯૦૧

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર દહારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના યોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલા પુરુષોની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૧૦૭	૮૧	૩૯
૨૦ ની અંદર	૧૭૮	૧૭૪	૯૧
છત્રીઓ			
૧૦ ની અંદર	૮૭	૩૨	૧૯
૧૦ ની અંદર	૧૨૬	૧૨૨	૭૩

૧૯૨

ગુજરાત. ૧૯૧૧

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલાની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૧૫૫	૮૩	૪૧
૨૦ ની અંદર	૨૬૬	૧૬૫	૮૧

સ્ત્રીઓ.

૧૦ ની અંદર	૧૧૬	૫૮	૩૦
૧૫ ની અંદર	૨૧૮	૧૧૭	૬૪

ગુજરાત. ૧૯૨૧

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર.	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરનાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલાની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૧૧૧	૬૩	૪૪
૨૦ ની અંદર	૨૧૮	૨૩૨	૧૧૦

સ્ત્રીઓ.

૧૦ ની અંદર	૧૧૦	૬૨	૩૨
૧૫ ની અંદર	૨૨૫	૧૭૪	૮૯

ગુજરાત. વિધવા સ્ત્રીઓ.

૧૮૮૧.

ઉંમર.	એ ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં દરહજારે વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ વિધવા સ્ત્રીઓમાં એ ઉંમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ સ્ત્રીઓમાં એ ઉંમરની વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.
૧૦ ની અંદર	૪	૬	૧
૧૫ ની અંદર	૯	૧૯	૩
૨૦ ની અંદર	૧૩	૩૫	૬

૧૮૯૧.

૧૦ ની અંદર	૩	૫	૦૮
૧૫ ની અંદર	૫	૧૩	૨
૨૦ ની અંદર	૯	૨૫	૪

ગુજરાત. વિધવા સ્ત્રીઓ.

૧૯૦૧.

ઉંમર.	એ ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં દરહજારે વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ વિધવા સ્ત્રીઓમાં એ ઉંમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ સ્ત્રીઓમાં એ ઉંમરની વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.
૧૦ ની અંદર	૫	૬	૧
૧૫ ની અંદર	૧૪	૨૪	૫
૨૦ ની અંદર	૨૫	૫૩	૧૧

૧૭૪

૧૯૨૧.

૦ ની અંદર	૩	૫	૮
૫ ની અંદર	૬	૧૩	૨
૧૦ ની અંદર	૧૧	૨૭	૫

૧૯૨૨.

૧૦ ની અંદર	૩	૬	૧
૧૫ ની અંદર	૭	૧૮	૩
૨૦ ની અંદર	૧૦	૩૧	૫

મહારાષ્ટ્ર ૧૮૮૧.

કુંવારાં.

પુરુષો.

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના- ની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા- ની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦	૪૦૦૬	૧૪	૬
૪૦ થી ઉપર	૨૧	૮૪	૪

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦	૭	૪	૧
૪૦ થી ઉપર	૫	૩	૯

* સેન્સસ રીપોર્ટમાં Deccan તરીકે આપેલા વિભાગ.

મહારાષ્ટ્ર, ૧૮૯૧.

કુંવારાં.

પુરુષો.

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે કુંવારાની ની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા પુરુષોની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦	૩૧	૧૧	૫
૪૦ થી ઉપર	૧૬	૮	૩

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦	૮	૪	૧
૪૦ થી ઉપર	૫	૩	૧

મહારાષ્ટ્ર, ૧૯૦૧.

કુંવારાં.

પુરુષો.

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના ની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારા ની સંખ્યા.
૩૦ થી ૪૦			
૪૦ થી ઉપર	૨૧	૧૦	૪

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦			
૪૦ થી ઉપર	૮	૫	૧

મહારાષ્ટ્ર. ૧૯૧૧.

કુંવારાં.

પુરુષો.

ઉંમર.	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારાની સંખ્યા.
-------	---	--	---

૩૦ થી ૪૦*

૪૦ થી ઉપર

૨૪

૧૨

૧

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦*

૪૦ થી ઉપર

૯

૭

૨

મહારાષ્ટ્ર. ૧૯૨૧.

કુંવારાં.

પુરુષો.

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં ૬૨ હજારે કુંવારાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુંવારા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના પુરુષોની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના કુંવારાની સંખ્યા.
------	---	--	---

૩૦ થી ૪૦

૪૩

૧૪

૬

૪૦ થી ઉપર

૨૩

૧૧

૪

સ્ત્રીઓ.

૩૦ થી ૪૦

૧૨

૬

૧

૪૦ થી ઉપર

૮

૬

૧

મહારાષ્ટ્ર, ૧૮૮૧.

પરણેલાં

પુરુષો.

ક્રમ.	એ ઉમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉમર- નાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉમરના પરણેલાની સંખ્યા.
૫ ની અંદર	૬૬	૫૩	૨૭
૧૦ ની અંદર	૧૩૦	૧૨૪	૧૩૦
સ્ત્રીઓ.			
૧૦ ની અંદર	૬૬	૫૧	૨૭
૧૫ ની અંદર	૨૫૪	૧૮૭	૯૯

મહારાષ્ટ્ર, ૧૮૯૧.

પરણેલાં

પુરુષો

ક્રમ.	એ ઉમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉમરનાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉમરના પરણેલાની સંખ્યા.
૧૫ ની અંદર	૬૪	૪૯	૨૬
૨૦ ની અંદર	૧૩૪	૧૨૩	૬૪
સ્ત્રીઓ.			
૧૦ ની અંદર	૧૧૭	૬૪	૩૫
૧૫ ની અંદર	૨૬૫	૧૮૮	૧૦૪

મહારાષ્ટ્ર, ૧૯૦૧.

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલાની સંખ્યા	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરનાની સંખ્યા	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલા ની સંખ્યા
૧૫ ની અદર	૬૬	૫૩	૨૬
૨૦ ની અદર	૧૪૬	૧૧૮	૫૮

સ્ત્રીઓ

૧૦ ની અદર	૮૪	૪૪	૨૩
૧૫ ની અદર	૨૪૧	૧૮૦	૮૩

મહારાષ્ટ્ર, ૧૯૧૧.

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉંમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલાની સંખ્યા	૧૦૦૦ પરણેલા પુરુ- ષોમાં એ ઉંમરના ની સંખ્યા	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉંમરના પરણેલા ની સંખ્યા
૧૫ની અદર	૮૮	૭૫	૩૮
૨૦ની અદર	૧૫૪	૧૪૫	૭૪

સ્ત્રીઓ,

૧૦ની અદર	૧૧૦		
૧૫ની અદર	૨૭૭		

મહારાષ્ટ્ર ૧૯૨૧.

પરણેલાં

પુરુષો

ઉંમર	એ ઉમરના પુરુષોમાં દર હજારે પરણેલાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ પરણેલા પુર- ણેલા એ ઉમરનાની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ પુરુષોમાં એ ઉમરના પરણેલાની સંખ્યા.
૫ ની અંદર	૬૮	૫૮	૨૮
૧૦ ની અંદર	૧૨૫	૧૨૪	૫૧
સ્ત્રીઓ			
૧૦ ની અંદર	૧૧૯	૬૫	૩૫
૫ ની અંદર	૨૬૯	૨૧૨	૧૦

મહારાષ્ટ્ર વિધવા સ્ત્રીઓ

૧૮૮૧.

ઉંમર.	એ ઉમરની સ્ત્રીઓ માં દર હજારે વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ વિધવા સ્ત્રી ઓમાં એ ઉમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૧૦૦૦ કુલ સ્ત્રીઓમાં એ ઉમરની વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.
૧૦ ની અંદર	૨	૪	૧
૧૫ ની અંદર	૮	૧૯	૩
૨૦ ની અંદર	૧૪	૩૭	૬

૧૮૯૧.

૧૦ ની અંદર	૨	૩	૫
૧૫ ની અંદર	૫	૧૨	૨
૨૦ ની અંદર	૮	૨૫	૪

મહારાષ્ટ્ર. વિધવા સ્ત્રીઓ.

૧૯૦૨.

ઉંમર.	એ ઉંમરની સ્ત્રીઓ- માં દરદજારે વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ વિધવા સ્ત્રી- ઓમાં એ ઉંમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા.	૧૦૦૦ કુલ સ્ત્રીઓમાં એ ઉંમરની વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા.
૧૦ ની અંદર	૪	૬	૧
૧૫ ની અંદર	૧૪	૨૮	૫
૨૦ ની અંદર	૨૧	૫૨	૧૦

૧૯૧૧

૧૦ ની અંદર	૩	૪	૦.૯
૧૫ ની અંદર	૧૦	૧૬	૩
૨૦ ની અંદર		૩૪	૬

૧૯૨૧.

૧૦ ની અંદર	૬	૮	૨
૧૫ ની અંદર	૧૪	૨૯	૫
૨૦ ની અંદર	૨૦	૪૯	૯

પ્રકરણ ૬

સો વર્ષ પહેલાંની લગ્ન વ્યવસ્થા

કોઈ પણ સમાજના પ્રચલિત રીતરીવાજોને જીમ દેશના આયવા એ જ દેશના પણ જુદા સમયના રીતરીવાજો સાથે સરખાવવાથી એમના યુક્તોપ સારી રીતે જણાઈ આવે છે. ગુજરાતના હોશના લગ્ન રીવાજોને કેટલેક અંશે સો વર્ષ પહેલાંના રીવાજો સાથે સરખાવી શકાય. ૨૫. સર મંગળદાસ નયુભાઈએ સંગ્રહ કરી જે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા “બેરોડેસ ગુજરાત ડાસ્ટ ફેસ” એ પુસ્તકમાંથી સો વર્ષ ઉપરની વસ્તુસ્થિતિ વિષે ઘણી માહિતી મળે છે. પુસ્તક ૧૮૭૪માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું પરંતુ હકીકત ૧૮૨૭ થી ૧૮૩૦ સુધીમાં બેગી કરી હતી એમ પુસ્તકની અંદર જુદી જુદી જાતિના આગેવાનોએ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ઉપર લખેલી તારીખો ઉપરથી જણાય છે. પહેલા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે “હકીકત બેગી કરવા માટે સુરત જિલ્લામાં (લગ્ન સુદા) વસતી જુદી જુદી જાતિઓને અમુક પ્રશ્નો પૂછાવી તેમના ઉત્તરો નોંધી લેવામાં આવ્યા હતા.”

રીવાજો વિષે સમગ્રમાર્ગ નોંધ મેળવી હોય તો કમ્પદાની અદા-દત્તોમાં સુકાદા આપતી વખતે એના ઉપર આધાર રાખી શકાય એ હેતુથી આ કામ ઉપાડી લેવામાં આવ્યું હતું. વિવાહ, (સગાઈ) લગ્ન, પૈસાની લેવડદેવડ, જુદા પડવાની પ્રથા, છેલ્લે છુટકો વિગેરે વિષે પ્રશ્નો તૈયાર કરી જુદી જુદી જાતિઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા. જવાબો જો કે સંપૂર્ણ નથી હતા હાલના રીવાજો સાથે સરખામણી કરવા માટે ઘણી હકીકત મળી આવે છે.

લગ્ન જિલ્લાના જવાબો જીમ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધતાઓએ લખ્યું છે કે જવાબોની અમલ નકલ પળી રાકી નહતી. “બીજે મેંડીયર” ના સંગ્રહકે મી. જેમ્સ કેમ્પબેલે

મોકલેલી નકલ ઉપરથી આ જેવાંબેાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે. ૧૮૭૪માં કોઈ આકડા તૈયાર કરવા માટે સોધ કરતાં આ નકલ મી. કેમ્પબેલને બરુચના કલેક્ટરની ઓફિસમાંથી મળી આવી હતી.

પહેલાં ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની ગાતિઓ વિશે પણ આ પ્રકારે હકીકત ભેગી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે એ હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી જે એ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હોત તો લંગભગ આખા ગુજરાતની સૌ વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ જાણી શકાત.

ત્રી વર્ષ પહેલાં લગ્નની ઉંમર હાલ કરતાં રહેજ આછી હતી. ધણીખરી બ્રાહ્મણ ગાતિઓએ લખ્યું છે કે અગીયાર વર્ષની ઉંમરે કન્યાનું લગ્ન કર્યો વગર ચાલે નહિ. ઔદિચ્ય અને મોદ જેવી કેટલીક ગાતિઓ કન્યાના લગ્નની ઉંમર દસ અને બીજી કેટલીક નવ જણાવે છે. આમાની કેટલીક ગાતિઓમાં હવે મોડાં લગ્ન થાય છે. ખાસ નોંધવા લાયક ફેરફાર વડનગરા નાગરોમાં થયો છે. એ પુસ્તકમાં સુરતના વડનગરા નાગરોએ પણ અગીયાર વર્ષે કન્યાનાં લગ્ન કરવાં જ પડે એમ લખ્યું છે. હાલ અહાર વર્ષ પહેલાં કદિ પણ કન્યા પરણી નથી. શિક્ષણનો અને જાત્ર કરીને સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર થવાથી તેમજ ધણીખરા નાગરો સુરત છેલ્લી મુંબાઈ, વડોદરા, અમદાવાદ ઇત્યાદિ સ્થળે જઈને રહેવાથી આ ફેરફાર થયો છે એમ જણાય છે. મૂળ વતનમાં ગાતિના સમૂહ વચ્ચે રહેવાથી વિચારો મંકુચિત રહે છે અને ખદાર જવાથી દષ્ટિ વિસાળ થાય છે એ તો જાણીનુંજ છે.

બીજા બ્રાહ્મણોમાં લગ્નની ઉંમરમાં સૌ વર્ષમાં આટલો બધો ફેરફાર થયો નથી, પરંતુ થોડો ફેરફાર તો થયો છેજ. એ વખતમાં અગીયાર વર્ષથી મોટી કોઈ પણ કન્યા થતી નહિ. પણ હાલ કેટલીક પંદર વર્ષની થાય છે. સુરત જિલ્લામાં મુસાફરી કરતા જણાણ કે હવે અનાવજા બ્રાહ્મણોમાં ૧૪ વર્ષથી નાની કન્યા પલું ખઈ

પરણતી નથી, પણ સો વર્ષ પહેલાં તો એમનામાં પણ ખીન્ને
આલ્સો જોટલીજ નાની પરણતી.

આલ્સત્રિયો અને વાલ્મીક કાયરથોમા પણ હવે નાગરો માફક
નાજલગ્ન કદિ પણ થતાં નથી. પણ સો વર્ષ પર એમનામાં પણ
ખગીયાર વર્ષથી મોટી કન્યા કદિ કુંવારી રહેતી નહિ. એ પુસ્તકમાં
આલ્સત્રિયોએ લગ્નની ઉંમર સાતથી અગીયાર અને વાલ્મીક કાયરથો-
મા પાંચથી અગીયાર લખી છે. નાગરો પેઠે આ બન્ને ગાતિઓમાં
પણ કૃષ્ણવણી ઘણી વધી છે અને તેને લીધે જ લગ્નની ઉંમરમાં
ઓટસો બધો ફેરફાર થયો છે.

ઘણીખરી આલ્સ ગાતિઓ આ વિષયમાં હજી લગભગ સો
વર્ષ પર હતી તેટલીજ પછાત રહી છે એ બહુ ખેદની વાત છે.
કેટલાક દાખલામાં છોકરી પંદર વર્ષની થાય છે, પણ એવા દાખલા
અપવાદરૂપ જ અને મોટે ભાગે શહેરોમાં જ મળે છે. ઘણા
આલ્સોમાં સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં કન્યાનું લગ્ન થઈ જવું જોઈએ
એ માન્યતા હજી ઉઠી રચવાયેલી છે. એટલો ફેરફાર થયો છે કે
સો વર્ષ ઉપર ઘણા પાંચ વર્ષની છોકરીને પણ પરણાવતાં તેવું
હાલ ઘણે ભાગે બનતું નથી.

સો વર્ષ ઉપર વાણીયાઓની ઘણીખરી ગાતિઓમાં છોક-
રીના લગ્નની ઉંમર અગીયાર હતી એવું જણાય છે. નાદોરા, દસા
મોઢ વિગેરેમાં કન્યા તેર-વર્ષની પણ થઈ ચકતી. આલ્સો કરતાં
કેટલીક વાણીયા ગાતિઓ સુધરેલી હશે એમ લાગે છે. હાલ વાણી-
યાઓ અને ખાસ કરીને શહેરમાં રહેનારા આલ્સો કરતાં છોક-
રીઓને ઘણી મોટી કરે છે.

હાલની પેઠે સો વર્ષ ઉપર પણ નીચી ગણાતી ગાતિઓ-
સુનાર, લુહાર, કુંભાર, ધાંચી, હજમ, દરજી વિગેરેમાં ઉંચી કહેવાતી
ગાતિઓ કરતાં કન્યાઓ બહુજ વહેલી પરણતી. મોઢ ધાંચી, હજમ

નિગેરે યાતિઓમાં ત્રણથી અગીયાર વર્ષ સુધીની છોકરીઓ પરણતી. દરજી કે લાડ કુંભાર જેવી યાતિઓમાં એક વરસની કન્યા પણ પરણાવવામાં આવતી. હાલ પણ એ બધી યાતિઓમાં બહુજ નાની કન્યાઓ પરણે છે. જ્યોગેડેલના પુસ્તકમાં લેલિવા અને મતીયા પાટી-દારો વિશે દૃષ્ટીકત નથી આપી. નહિ તો તે વખતે પણ હાલની પેઠે બાર મહિનાની અંદરના બાળકોને પરણાવવામાં આવતાં કે નહિ તે જણી શકાત.

કુબળાઓમાં છ વરસની કન્યા પણ મરણી શકતી અને જરૂર પડે વીસ વર્ષ સુધી પણ કુંવારી રહી શકતી. અત્યારે પણ એવીજ રિથિતિ છે.

લગ્નમાં પૈસાની લેવડદેવડને હાલ જેમ મીથી વધારે મહત્વ આપાય છે તેજ પ્રમાણે સો વર્ષ ઉપર પણ હતું. સૌથી મુખ્ય કન્યાને અપાતું પદ્મ હતું. આ બાબતમાં વડનગરા નાગરો જેવી કેટલીક યાતિઓમાં સો વર્ષ ઉપર હતો તેનો તેજ રીવાજ કાયમ છે, અને કેટલીક યાતિઓમાં રીવાજ તદ્દન બદલાઈ ગયો છે. ઔદિચ્ય સદસ જેવી યાતિઓ જે હાલ વરવિક્રમ કરે છે તે સો વર્ષ ઉપર કરતી ન હતી. વીસનગરા નાગરોમાં હાલ કન્યાવિક્રમનો રીવાજ છે તેને બદલે સો વર્ષ ઉપર વરવિક્રમ કરવામાં આવતો.

વડનગરા નાગરોમાં પક્ષાતી રકમ હાલ છે તેજ સો વર્ષ ઉપર હતી તે ઉપરાંત સ્ત્રીને તથા એનાં બાળકોને પક્ષા ઉપર જે હક હાલ છે તેવાજ એ સમયમાં હતા. બીજી જે જે યાતિઓની દૃષ્ટાંત મેળવવામાં આવી છે તે સર્વેએ એમ જ લખ્યું કે ધણીની પરવાનગી સિવાય સ્ત્રીથી પક્ષાતી રકમ ખરચાય નહિ. માત્ર વડનગરા નાગરોના જવાબમાં જ લખેલું છે કે સ્ત્રીથી મેળ ખરચી શકાય અને હાલ પણ એવોજ રીવાજ છે. સ્ત્રીના મરણ પછી એનાં સગીર બાળકો મરિ પદ્મ મોસાજમાં સાચવી રાખવાનો દાસ રીવાજ છે તેવોજ એ સમયમાં પણ હતો એમ જણાય છે.

વીસનગરા નાગરોમાં હાલ જે કુળવાનનો વિભાગ છે તે ખીલકુલ કન્યાવિક્રમ કરતા નથી, પરંતુ જે ભરતીયાના વિભાગની કન્યા સે તો મોટી રકમ કન્યાના બાપને આપવી પડે. કન્યાવિક્રમ માટે ભરતીયા જાણીતા છે. હાલ વરવિક્રમનો એ શાંતિમાં ખીલકુલ રીવાજ નથી. પરંતુ સો વર્ષ પહેલા સારા કુળના છોકરા માટે રકમ આપવી પડતી. એમાં પાંચ પ્રકારની રકમ નક્કી કરેલી હતી: ૩. ૧૭૫, ૧૨૦, ૧૦૫, ૧૦૧ અને ૧; અને કન્યાને પસંદ તે અનુસાર ૪૨૫, ૨૫૦, ૧૭૫, ૧૦૧ અને ખીલકુલ નહિ એમ અનુક્રમે મળતુ. જે કન્યાનો બાપ ઉપર લખેલી રકમેામાંથી સૌથી વધારે વરને આપે તેની છોકરીને સૌથી વધારે પસાની રકમ મળતી. અને એક રૂપિયો આપનારની દીકરીને ખીલકુલ પસંદ મળતુ નહિ. હાલ પસા વગર કદિ પણ કન્યા ધરણાવવામાં આવતી નથી, અને જેઓ કન્યાવિક્રમ કરે છે તે કન્યાની રકમ ઉપરાંત પસંદ માગે છે. કન્યાને માટે વધારેમાં વધારે ૫૦૦ અને ઓછામાં ઓછા ૨૫૦ અપાય છે અને એથી અડધી રકમનું પસંદ આપવામાં આવે છે.

હાલ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોમાં વરવિક્રમનો રીવાજ ખૂબ પ્રસરેલો છે. પણ સો વર્ષ પહેલા એ રીવાજ ન હતો એમ જણાય છે, તેમજ કન્યાને માટે પણ કાર્ધ આપવું પડતુ નહિ. હાલમાં કન્યાના ધરણા પણ એનો બાપ વરપક્ષની માગણી મુજબ કરાવી આપે છે, પણ સો વર્ષ પહેલા ૮૦ થી ૫૦૦ સુધીનું પસંદ ધરણામાં કે રોકડા રૂપિયામાં વર તરફથી આપવામાં આવતું.

હાલ જિલ્લાના ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોમાં વર તેમજ કન્યા બન્ને માટે પૈસા આપવા પડતા. પણ કેટલા આપવા પડતા તે લખેલું નથી તેમજ બન્ને રીવાજ સાથે કેવી રીતે ચાલુ હતા તે પણ સમજાવેલું નથી. હાલ એમનામાં ૩૦૦ થી ૫૦૦ નું પસંદ કરવાનો રીવાજ છે. અને કેટલાક કન્યાવિક્રમ કરી ૬૦૦ થી ૨૦૦૦ રૂપિયા

સુધી લેજે. કન્યાવિક્રય કરનારને ઓછું પડ્યું અને ન કરનારને વધારે મળે છે. વરવિક્રયનો બીજકુલ રીવાજ હાલ નથી.

ખેડવાળા ગ્રામણોમાં કન્યાવિક્રયનો રિવાજ હતો એમ જણાય છે. કન્યાને ૪૦૧ નું પડ્યું પણ કરવામાં આવતું. હાલ તો એવો રીવાજ છે કે જે કુળવાન હોય તે વરને આપે અને જે અકુળીયો હોય તે કન્યાવિક્રય કરે. વરને રકમ આપનારની કન્યાને ૫૦૦ નું પડ્યું મળે છે અને કન્યાવિક્રય કરનારનીને માત્ર ૨૦૦ નું.

બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં હાલના જેવો જ રીવાજ એ જમાનામાં હતો. “દંહીઆણી” ની રીત સાથે કન્યા તરફથી જેટલી રકમ મોકલવામાં આવે તેના ઉપરથી પદ્ધતીની રકમ નક્કી થાય. પરંતુ કન્યા તરફથી વધારેમાં વધારે ૨૦૦ અને ઓછામાં ઓછો એક રૂપિયો મોકલવાનો રીવાજ હતો. હાલ તો કન્યાના બાપને હજારો આપવા પડે છે. આ પુસ્તક ઉપરથી તો જણાય છે કે સો વર્ષ ઉપર ભર-ચના બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં ૨૦૦ આપવાની પણ કોઈની ચક્તિ હતી નહિ.

અનાવળા ગ્રામણમાં હાલની પેઢેજ વરવિક્રયનો રીવાજ હતો અને વરને અપાતી રકમ હાલ પણ કહેવાય છે તેમ ‘વાહડો’ કહેવાતી. કેટલી રકમનો વાહડો આપવો પડતો તે એમાં લખેલું નથી. હાલની પેઢે એ સમયમાં પણ કન્યાને પડ્યું મળતું નહિ.

સો વર્ષ ઉપર ખડાયતા વાણીયામાં ૪૦૨ ના પડ્યાનો રીવાજ હતો. હાલ તો ૫૦૧ નું રોકડું પડ્યું અને તે ઉપરાંત ૨૫૦ ના દાગીના આપવા પડે છે. હાલની પેઢે એ જમાનામાં પણ વરકન્યા બન્નેના નામ ઉપર બેગી પદ્ધતીની રકમ મૂકવાની રીત હતી.

હાલ છે તેમ એ સમયમાં પણ ઘણી ખરી કારીગર જાતિઓમાં કન્યાવિક્રયનો રીવાજ હતો. કન્યા માટે કેટલી રકમ આપવી પડતી તે લખેલું નથી.

દુબળાઓમાં તે વખતમાં માત્ર પાંચ રૂપિયાનું પડ્યું અપાતું. હાલ ૧૨થી ૨૫ સુધીનું અપાય છે.

એ જમાનામાં વડનગરા અને વીસનગરા નાગરો અને ખરાયના વાણીયામાં પડ્યા હિપર મગનાર ઓના બાળકોનો હાથ રહેતો હાલ માત્ર વડનગરા નાગરોમાં જ એવો હક છે

એક સૈમ હિપરના રજપૂતોમાં હાલની જ પેઢે વરવિક્રય કરવામાં આવતો ટ્રેડી રજમ આપવી પડતી તે લખેનું નથી

સગતિરિવાહ અને અસગોત્રવિવાહના નિયમો વિશે એ પુસ્તકમાં-
ધી બહુ થોડી દટીકત મળે છે એ બાબતમાં મવાન એવા શબ્દોમાં હતો કે રપદ જવાબ ન મળે તેમાં નવાઈ નથી છતાં ઘણીખરી શાંતિનાજા સવાલ સમજાયા છે અને જવાબ લખ્યો છે જેમણે જવાબ લખ્યો છે તેમણે એટલું જ લખ્યું છે કે સગા સાથે લગ્ન થાય નહિ કયા સગા સાથે ન થાય તે બહુ થોડી શાંતિઓએ લખ્યું છે ઘણી બ્રાહ્મણ શાંતિઓએ ગોત્રમાં લગ્ન ન થાય એમ લખ્યું છે પણ પ્રવરમાં ન થાય એમ કાઈએ નથી લખ્યું હાલ પણ ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પ્રવરમાં લગ્ન કરવામાં બાધ નથી ગણાતો

ઘણી શાંતિઓએ એટલું જ લખ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં લખ્યા મુજબ સગામાં ન પગપુરાનો રીવાજ પાળીએ છીએ શાસ્ત્રનો નિયમ પિતા તરફ સાત પેઢી સુધી અને માતા તરફ પાંચ પેઢી સુધી લગ્ન ન થાય એવો છે તે જરાબર અક્ષરથી પળાતા કે નહિ તે કાઈ શાંતિએ લખ્યું નથી માત્ર કૌદિવ્ય સદસ બ્રાહ્મણોએ લખ્યું છે કે આપ્તુ 'પિતૃકુળ' અને માતા તરફ પણ પેઢીઓ એટલામાં લગ્ન ન થાય

ઘણી શાંતિઓએ એમ લખ્યું છે કે ગોત્રમાં તેમજ આડી સગાઈમાં લગ્ન ન થઈ શકે પણ આડી સગાઈ એટલે શું તે કોઈએ નથી લખ્યું માતા તરફનું સગપણ એવો જ અર્થ હશે બ્રાહ્મણ સિવાયની શાંતિઓએ 'ગોત્ર લખ્યું' ત્યાં એનો અર્થ 'પિતાનું' કુટુંબ, એવો હશે, કારણકે બ્રાહ્મણ સિવાય કોઈને ગોત્ર હોવા નથી.

હાલની પેઢે એ સમયમાં પણ સગપણમાં લગ્ન કરવામાં બ્રાહ્મણો કરતાં વાણીયાઓમાં એણે બાધ ગણાતો ઘણી વાણીયા

ગાંધીજીએ એમ લખ્યું છે કે પાસેના સગા સાથે લગ્ન ન થાય, આધેના સાથે કુવામા હરકત નથી. હાલ વાણીયાઓમા થાય છે તેમ ભાણેજપતી બીજી પેટાગાનિની કન્યા લાવી શકાય એવો રીવાજ હતો કે નહિ તે ખબર પડી શકતી નથી.

સવાલ રપદ ન હોવાથી પેટા ગાંધીજીમા તક કે ગેળા હતો કે નહિ તે વિષે કોઈ ગાંધીજી જવાબ લખ્યા નથી.

શ્રી મરણ પામે ત્યારે માગી માથે લગ્ન કરવાનો રીવાજ ગુજરાતમા આજે પણ બહુ મામાન્ય છે અને સો વર્ષ ઉપર પણ તેમજ હતું એમ જણાય છે.

લગ્નનો વિધિ સો વર્ષ ઉપર જેવા પ્રકારનો હતો તે બાબત પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉપરથી કશીજ માહિતી મળતી નથી એ વિષેનો સવાલ માત્ર થોડી બાહ્ય ગાંધીજીને પૂછવામા આવ્યો હતો અને તે સર્વેએ હુંકમા એટલેજ જવાબ લખ્યો છે કે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગોત્રોચ્ચા વિગેરે ક્રિયાઓ કરવામા આવે છે. એજ બાહ્યોને કન્યાના સુડી પાનેતર કોણુ આપે એવો સચલ પૂછવામા આવ્યો હતો અને બધાએ મામા આપે એવો જવાબ લખ્યો છે. લગ્ન વખતે કન્યાને માલરામા કોણુ લાવે એ સવાલ દરેક ગાંધીને પૂછવામા આવ્યો હતો અને દરેકે મામા લાવે છે એ જવાબ આપ્યો છે. આ બન્ને રીવાજ આજે પણ ચાલુ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું અવલોકન કરતા જણાય છે કે સો વર્ષમા ગુજરાતે મોઈ પ્રગતી વાસ્તવિક પ્રગતિ કરી નથી. લગ્ન થોડી વધી છે પણ મતેલકાગ કે નહિજ. કેટલીક બાબતોમા તો સો વર્ષ કુના આજે વધારે અધોગતિ થઈ છે. હાજલા તરીકે ઔદિચ્ય સદસ બાહ્યોમા પરવિકસનો રીવાજ જે આજે ગાંધીને વિનાશ કરી ગયો છે તે સો વર્ષ ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો.

સમગ્ર દેશમા તેમજ ગુજરાતમા ઉગતી પ્રગતિ મામાનિક સગાઓ દૂર કરવા માટે ધણે હિત્મદ જોવામા આવે છે. જે તેઓ

પોતાના યતન આણુ રાખે તો કદાચ એમ પણ બને કે ગયા સો વર્ષમાં કરી છે તે કરતાં આવતા પચીસ વર્ષમાં ગુજરાત ધણીજ વધારે પ્રગતિ કરશે

પ્રકરણ ૭

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં લગ્નતત્વ

કોઈ પણ જમાનાનું સાહિત્ય એ સમયના વિચારોની ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ગ્રંથને કયે માર્ગે દોરવા લેખક ઇચ્છે છે તે પુસ્તક ઉપરથી સમજી શકાય છે અને એ પુસ્તકનો પ્રભુ કેવો સાત્કાર કરે છે તે ઉપરથી પ્રભુ એ પ્રમાણે દોરવા ઇચ્છે છે કે નહિ તે જાણી શકાય છે,

૪ સ ૧૮૮૭માં સ્વ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નો પ્રથમ ભાગ બહાર પાડી ગુજરાતની તે સમયની વાચક પ્રજાને મુગ્ધ કરી નાખી ત્યારથીજ અધોગમ લગ્નની નિષ્ફળતા તરફ પ્રજાનું લક્ષ દોરાયું. સરસ્વતીચંદ્રની પહેલાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલાક પુસ્તકો પ્રકટ થયા હતા પરંતુ કોઈએ સરસ્વતીચંદ્ર જેટલા પ્રજાના હૃદય જીતી લીધા ન હતા.

ધણીવાર લોકો ધારે છે કે સ્નેહલગ્ન જ ઉત્તમ લગ્ન છે એમ સિદ્ધ કરવાનો સ્વ ગોવર્ધનરામનો હેતુ હતો. પરંતુ એ વાસ્તવિક નથી. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુદરીનો વિવાહ બન્નેના પિતાએ જ કર્યો હતો. પરંતુ વરકન્યા બન્ને સિક્ષિત અને ગ્રેમપિપાસુ હોય તો વિવાહ મધ્ય પછી અને લગ્ન થતા પહેલાં સ્નેહસમય રાખી શકે. વિવાહ થતા પહેલાં બન્ને પરસ્પરથી તર્કન અજાણ્યા હોય તો પણ એવો મબદ, સવનન સંભળી શકે—એટલુંજ જતાવનાનો લેખકનો આશય હતો. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદસુદરીના આવા સંબંધનું વર્ણન જે વિલાગતા છે તેના જેવો અથા અને તેટલા ઉત્તમથી લખેલો

લાગ આખા ગ્રંથમા બીજો દોષજ નથી. આ ઉપરથી લાગે છે કે કર્તા એવો મંત્રેષ ગણવાના પક્ષના હતા, મસ્તકતીયદ્રે પિતાના કડવા વચનોથી દુઃખ લાગવાથી ગૃહત્યાગ-કર્યો અને કુમુદ માથેનો વિવાહ તોડી નાખ્યો ત્યારે કુમુદના માતાપિતાએ ઉદ્વિગ્ન મને કાર્ધ ન સૂઝવાથી હિતાવગમા એને પ્રમાદ્ધન માથે પરણાવી દીધી. સંસ્કારી કુટુંબની સુશિક્ષિત, વિદ્યાગસિક કન્યા અભણ, મંત્રકાર-વિહીન, અનીતિમાન પતિ સાથે મંમાર ચલાવતા જે અમલ માન-મિક માતનાઓ મદન કરે છે તેનું ચિત્ર ખરેખર કરણ છે કુમુદ-સુદરીની વેદનાઓનું કારણ માત્ર પ્રમાદ્ધન સાથેનું અયોગ્ય લગ્ન જ નથી, પણ સમ્પત્તીચંદ્ર સાથે અનુભવેલા પ્રેમપ્રસંગોનું સ્મરણ પણ છે. આથી કેટલીકવાર એમ ધારવામા આવે છે કે લગ્ન પહેલાં એવા પ્રમગો ન આણવા જોઈએ એમ લેખક કહેવા ઇચ્છે છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એથી ઉલટી જ છે. કર્તાના લખવાનો હેતુ એવો છે કે સંસ્કારી, ભણેલી કન્યા, જેણે એક વખત પોતાને યોગ્ય પુરુષ સાથે પ્રેમપ્રમગો અનુભવ્યા હોય તેને આ પ્રમાણે હિતાવગમા નાવાયક વર સાથે પરણાવી દેવી ન જ જોઈએ ગુણસુદરીએ ઘર સારું છે માટે વર સારોજ હશે એમ માની લઈ પ્રમાદ્ધનને જમાઈ તરીકે પર્મદ દરી લીધા તે પ્રમાણે ન કરવું જોઈએ એવું જતાવવાનો જ લેખકનો હેતુ છે. કન્યાકાળ વીતી જવાના ભયથી લગ્નની મુખ્ય વસ્તુ-નાયક વરની પસંદગી-તરફ કેટલી બેદરકારી જતાવવામા આવે છે અને તેથી કેના પરિણામો નીપજે છે તેજ લેખક જતાવવા ઇચ્છે છે.

ગુમાનની શીખવણીથી લક્ષ્મીનંદને સસ્ત્રવતીચંદ્રને “વહુ ઘેતો” કહ્યો અને અનેક કડવા વચન કહ્યા તેથીજ એને લાગ્યું કે એને પરણીને કુમુદ સુખી નહિ થાય આથી આવેશમા આવી એણે ગૃહનો અને કુમુદનો ત્યાગ કર્યો અને તેનું માર્ગ પરિણામ કુમુદને જ ભોગવવું પડ્યું આમા પણ કર્તા એ જ જતાવવા માગે છે કે યુવાન વરકન્યાના નિર્દોષ ગ્રંથસંબંધમા માતા પિતાએ વચ્ચે પડવું ન જોઈએ.

અલકકિશોરીના પાત્રમા પણ કર્તાએ અયોગ્ય લગ્નનું ચિત્ર આપ્યું છે. કુમુદસુંદરી જેવી લણ્ણી ન હોવા છતાં અલકકિશોરી ચપળ અને તેજસ્વી બુદ્ધિવાળી હતી. એનો પતિ વિદુરપ્રસાદ ખાસ ખરાબ ન હતો. પણ તદ્દન નિર્જાળ મનનો અને એના જેવી ચાલાક યુવતી માટે કેવળ નાલાયક હતો. અલકકિશોરીને સાસરા કરતાં પીયરનો વાસ વધારે ગમતો હતો તે ઉપરથીજ જાણી શકાય છે કે એનું પરિણીત જીવન સુખી નહતું.

કુસુમની અખંડ કૌમાર્યની લાવનાઓનું ચિત્ર મનોરમ છે અને આપણને ધડીભર એમ લાગે કે સ્ત્રીના જીવનમાં લગ્ન આવશ્યક વસ્તુ નથી એમ લેખક સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. પરંતુ પુસ્તકને અંતે ઘેર પાછા ફરેલા સરસ્વતીચંદ્ર જોડે કુસુમને પરણાવી લેખકે વાચકની મુદ્દર કલ્પનાઓનું ચિત્ર જૂંસી નાખ્યું છે. જે જમાનામા પુસ્તક લખાયું તેની રૂઢિપરામણ્યતાને સતોષવા કર્તાએ પુસ્તકનો અંત આ મુજબ આપ્યો છે એમ લાગે છે. એમનો પોતાનો વિચાર તે વિધવા કુમુદને સરસ્વતીચંદ્ર સાથે પરણાવી કુસુમને કુમારિકા જ રાખવાનો હતો એમ લાગે છે.

વયનું કળોકું હોય ત્યાં કેવા અનિષ્ટો ઊભા થાય છે તેનું ચિત્ર મનોહરીના પાત્રમા લેખકે આપ્યું છે.

ગુજરાતના દુરધર લેખકે સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે છેક ઈ. સ. ૧૮૬૬મા બાળલગ્નના અને કુલીનચાહીના દંભનાં અનિષ્ટાનું ચિત્ર “લલિતા દુ.ખદર્શક નાટક” માં આલેખ્યું હતું. એ નાટકની અનેક આગ્રસિઓ ચર્ચા હતી તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે સ્વ. રણછોડભાઈના વિચારો પ્રજાને સચિત્ર લાગ્યા હતા, જે કે તેથી વર્તનમાં કાંઈ ફેરફાર થયો ન હતો. એ નાટકમા કર્તાએ લલિતાને શ્રીમંત પિતાની શિક્ષિત પુત્રી તરીકે આલેખી છે. એનું લગ્ન છેક આશ્વાવરયામાં જાતિમા કુલીન ગણ્યાતા છોકરા સાથે થયું હતું. પહેલીજ વાર સાસરે આવતા લલિતાના પરિણીત જીવનમા આદર્શોના

એકદમ કેવો વિનાશ થઈ ગય છે, તેનું લેખકે બહુ મુંઝવિયત આપ્યું છે. એનો પતિ નંદનકુમાર નિરક્ષર હોઈ કુસંગતિમાં અનેક પ્રકારની લપંટમાં પારંગત થયો હતો. સાસરે રહેવાનું અશક્ય હોવાથી લલિતા ત્યાંથી જતી રહે છે. પણ આવા પતિનો ત્યાગ કરતા પણ લલિતાને અનેકવિધ દુઃખ સહન કરતી કર્તાએ બતાવી છે. અને છેવટે શારીરિક અને માનસિક વેદનાઓ અમલ બનના લલિતા મૃત્યુ પામે છે.

એ જુના જમાનામાં પણ સ્વ. રણછોડભાઈ એકવચનના દ્વિમાયતી હતા તે એમના “જયકુમારી વિજય નાટક” ઉપરથી સમજી શકાય છે. નાટકના નાયકે માતાપિતાએ પસંદ કરેલી કન્યા સાથે ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને એને સમજાવવાના માતા પિતાના બધા પત્નો નકામા જાય છે એજ નાટકમાં માતાપિતાએ યોગેશ્વર લગ્નની નિષ્ફળતાનું પણ ચિત્ર છે. નાયકના લગ્ન સબધી વિચારો દ્વાપના જમાનાના યુવાનો જેવા આગળ પડતા છે—જે કે નાટક લખાયું તો છેક ૧૮૮૪માં હતું. નાયક અને નાયિકાના રનેક લગ્નથી નાટકની સમાપ્તિ થાય છે.

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના લગભગ દરેક લેખકનો મત રનેકલગ્નની તરફેણમાં અને આગવગતવી અને અસમાન લગ્નોની વિરુદ્ધમાં છે. સ્વ કૃષ્ણગવ બોળાનાથે “શ્રાતિસહાર” નામનું નાટક માત્ર અસમાન લગ્નોની નિષ્ફળતા દર્શાવવાજ લખ્યું છે. એ નાટકમાં બે પ્રકારના અસમાન લગ્નના ચિત્ર છે. નાટકની નાયિકા અદ્રિવતાને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે એના માળાપ સાઠ વર્ષના ડોસા સાથે પરણાવે છે, અને એની નાની બહેન શશિરેખાને એના પોતાના કરતા નાના છોકરા સાથે પરણાવે છે. અદ્રિવતા વચ્ચે પછી થોડાજ વખતમાં વિધવા થઈ મદિરાનંદ નામના ગુરુના પગમાં ફસાઈ જાય છે; અને છેવટે આત્મહત્યા કરે છે. શશિરેખાનો પતિ તદ્દન રખડેવ અને વ્યસની નીકળે છે અને એક દિવસ દારૂના ઘેનમાં પતીનું ખૂન કરે છે.

સ્નેહવચન એક પ્રકારનું લગ્ન છે એ માન્યતા દર્શાવતા નાટકો અને નવનક્યાઓ આપણા સાહિત્યમાં અનેક છે શ્રી મણિનાથ આરામ કૃત “રતિમુદરી” એ નવનક્યામાં નામિકા રતિમુદરી પ્રેમ યુવાન સાથે પ્રેમમાં હોય છે એક દયાલુ પત્નીના પૃથ્વ સાથે એના મામા એવું લગ્ન નક્કી કરે છે તેથી એ આત્મહત્યા કરવાની તૈયારીમાં હોય છે પરંતુ ભાવિ પતિ અકસ્માત મૃત્યુ પામ્યાના સમાચાર મળતા અટકી જાય છે ૨૧ શિવભાઈ બાપુશાઈ કૃત “અનક્ષમજ્યોતિ” ની નામિકા વિજયા એથી પણ વધારે હિંમતવાળી છે એ એક વિદ્વાન, યુવાન, મુદર સન્યાસી સાથે પ્રેમમાં પડે છે. એ સન્યાસી પણ એનો સ્નેહ સ્વીકારી એને અત કળયુધી માણ છે, પરંતુ સન્યાસિધર્મ અનુસાર લગ્ન કરી શકતો નથી અને કઈદૂર માથે જાય છે પિતાએ પસંદ કરેલા, અનેક મોટી ઉંમરના સતા નોવાળા પૃથ્વ શ્રીમત વિધુર સાથે લગ્ન કરવાની વિજયા સ્પષ્ટ ના કહે છે પિતા કોઈ ભરાઈ ધરમાંથી કાઢી મૂકે છે તો પણ એ ક્ષતી નથી અને એવા વિધુરને પરણ્યા પછી ધરનો ત્યાગ કરવાનું પસંદ કરે છે ચોતાની દોષની છોકરીને ૧૨ રહી મન્યાસીનું ચિંતન કરતી, સસારની ઉપાધઓમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે ધારણ કરે છે એનો પ્રેમી સન્યાસી છે એના મરણ નમયે જ જડી આવે છે એટલે વિજયા કુમારિકા જ મૃત્યુ પામે છે

સુજ્ઞાતના મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ કવિની નામિકાઓ હમેશા માતાપિતાએ પસંદ કરેલા લગ્ન સામે જંગવો જંગાડતી જ હોય છે. કાન્તિકુમારી અને જમા ખુલો બગવો કરે છે ત્યારે હિયા છુપો બગવો કરે છે

“મન્દુકુમાર”માં કવિ લગ્નને જીવનમાં આશ્મક વસ્તુ ગણે છે. નામિકા કાન્તિકુમારીને એની ભાભી પ્રમદા પૂછે છે કે એ પગ-ધુત્તાની છે કે કુમારિકા રહેવાની છે, તેના જનાબમાં કાન્તિ કહે છે કે કુવાગ રહેનાર સ્ત્રી પુરુષ બન્નેના જીવનકરમાઈ જાય છે. કાન્તિ-

કુમારીની લગ્નની વ્યાખ્યા એ સમયે ગુજરાતમાં લગભગ કહેવન જેવી થઈ ગઈ હતી—“લગ્ન એ પ્રાણવિકાસનું વ્રત છે, સ્વર્ગપયત્ર પગથીયું છે, માનવજાળનો ધર્મ્ય માર્ગ છે પરણતું એટલે પ્રભુતામાં પગલા માફક ” આ ઉપરથી પ્રમદા પૂટે છે કે લગ્ન મનુષ્યના આવા વિચારો છે તો પછી માળાએ ધમદ કરેલા શ્રીમત, સુદગ, ગુણવાન, શિક્ષિત, તદુન્મત વગેરે માથે લગ્ન કરવા કાન્તિના શા મારે કહે છે. કાન્તિદુભાગી દુકો પણ નાર્મિક જવાબ આપે છે કે “આત્મા ઓળખે તે વર, ન ઓળખે તે પર ” પોતાનો પતિ, સંપત્તિ આદર્શ એ વ્યાખ્યા આપે છે—

નહિ અધુરો, નહિ સમોવરો,
પ્રાણેશ્વર, જીવન નિષ્ઠા,
જેના આદેશ ગમ ઉચુ જોઈ
નેત્રો ઘણી પ્રણિપતો કરે.
મમારસાગરમાં મ્હારી નૌકા જેના
કાંકરીશમ્ભમાં ધીરૂં
એવો રમવીગ નાવિક,
મ્હારો આત્મજેતા યશસ્વિ આમિન,
મ્હારો આશાકેદ્ર હૃદયનાથ
મ્હારો પૃથ્વી ઉપરનો પ્રભુ
અરોગી નમન નમતા
પ્રેમચાળ ભરી ભરી પૂજા
મ્હારે મૃદદેવ જોઈએ છે

માતાપિતાએ ધમદ કરેલો પતિ પોતાના આ આદર્શો મ પૂર્ણ કરેલો ન હોવાથી એની સાથે પગલુવા ચોખ્ખી ના કહે છે નાટ કના નામક ઈન્દુકુમાર માથે પ્રથમ દષ્ટિએ જ કાન્તિ પ્રેમમાં પડે છે દુર્ભાગ્યે નટકનો માન પ્રથમ અંક જ પ્રસિદ્ધ થયો હોવાથી અન દેવો આવે છે તે જાણી ચકાવતું નથી

પોતાની શ્રેષ્ઠ કૃતિ “જયા અને જયંત” માં લગ્ન એ જીવનમાં આવશ્યક વસ્તુ નથી એમ સિદ્ધ કરવા કવિ ઇચ્છે છે. જયા અને જયંત એવા કાંઈક સ્ત્રી પુરુષો જીવનભર અલ્પવર્ષ પાળી શકે શકે એમ કવિની માન્યતા છે. જયા ઉચ્ચ આદરોવાળી અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર કન્યા છે. ગુનની (એના પિતાની) ઇચ્છા મંત્રો પુત્ર જયંત—જે મહા યોદ્ધા હોય દાનવોના આક્રમણમાંથી દંદની પુરીને બચાવે છે તેની સાથે જયાને પરણાવવાની હતી. પરંતુ જયાની માતાએ એને રાણીપદ અપાવવા નિશ્ચય કર્યો હતો. સમગ્ર દેશમાં શ્રેષ્ઠ રાજવી કાશીરાજ સાથે જયાને પરણાવવાનું એણે નક્કી કર્યું. જયાનો જયંત પ્રતિનો પક્ષપાત તેમ જ એનો ખંડખેર સ્વભાવ બંનેથી માહિતગાર હોવાથી રાણીએ છુપી રીતે લગ્નની તૈયારી કરી. લગ્નને દિવસે જ જયાને એ વિશે ખબર પડે છે અને પરણવાની રજા ના કહી હિમાલય તરફ ચાલી જાય છે. લામા સમય પછી જમણમા અનેક કુખો સહન કરતી જયા મળે છે ત્યારે રાણીને પશ્ચાત્તાપ થાય છે અને એ કબૂલ કરે છે કે “મુજ સમી માતાઓના વાળ્યા લણ્ણી રહે છે રાજમહેલોમાં કંઈક રાજખાત્રાઓ કે માણે છે પશુતાના ખાપ વિલાસ. રાજવીને નહિ પણ રાજસિંહાસનને કુંવરીઓ પરણાવે છે કંઈક માતાઓ.” જયાનો પિતા પણ કહે છે કે સંતાનોના રતેહસંઘમાં વિધ્ન નાખનાર માતાપિતા ગોતે પણ સુખી થતાં નથી કે સંતાનોને પણ સુખી કરતા નથી.

જયાની માતાનો રાજશ્રીનો મોહ ઉતરી જાય છે અને કહે છે કે “સિંહાસનને પગલુવા કરતા મઠ માડવો-આપડે તો તો-સો ગણો સારો.”

સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે તેમ નાયક નાયિકાના લગ્નથી નાટકની સમાપ્તિ થતી નથી. અનેક દેશોમાં જમણ કરવાથી અને અનેકવિધ સંકટો સહન કરવાથી જયા અને જયંત બંનેનો પરિણીત જીવન પ્રતિનો મોહ ઉતરી ગયો હોય છે, અને બંને નૈઘિક અલ્પવર્ષ પાળવાનો નિશ્ચય કરે છે.

કવિની એકાદી નવલકથા “ઉપા”માં નામક નામિકા ઉપા સાથે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ પ્રેમમાં પડે છે. સંવનનના ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ એક દિવસ નામકને એકાએક ખબર પડે છે કે એ જ દિવસે ઉપાનું લગ્ન બીજા કોઈ યુવક સાથે થવાનું છે. એની નિરાશા અને દુઃખનો પાર રહેતો નથી. પરંતુ ઉપા એમ નાસ્ત્રી પાસે યજ્ઞ આચાર્ય છોડી દે એવી ન હતી. માત્રાપે પશ્ચંદ કરેલા વડે માથે એની એક સખી પ્રેમમાં હતી અને યુક્તિથી એ જ સખીને પોતાને બદલે પરણાવી દે છે. લગ્નવિધિ પૂરા થતા ‘સુધી કોઈને આ શુભ યુક્તિની ખબર પડતી નથી. ઉપા બીજા કોઈ સાથે નહિ જ પરણે એવી માત્રાપની ખાતરી થવાથી એને એની જગ્યા મુજબ નામક સાથે જ પરણાવે છે. માતાપિતાએ યુવક સંતાનોના લગ્નના વિષયમાં વચ્ચે ન પડવું જોઈએ એ કવિની માન્યતા અર્થે પણ રૂપરૂ નજર આવે છે.

સ્વ. સર રમણભાઈ કૃત “ચર્ચનો પર્વત” એ નાટકના લગ્ન-વિષયક મુખ્ય હેતુ બે છે—વધની અસમાનતાવાદી લગ્નની નિષ્ફળતા અને વિધવાવિવાહની આવશ્યકતા. વૃદ્ધરાજ પર્વતરાયનું યુવક લીલાવતી સાથેનું લગ્ન અને પછી એ રાજાનાં જીવન થવા માટે હાંસાં અને એમાં જ મૃત્યુ, એ સર્વનું ચિત્ર જોતાં અસમાન લગ્નની નિષ્ફળતા વાદ્ય દેખાય છે. બે નગરજનો વચ્ચે, વૃદ્ધને કન્યા આપી મેળવેલા પૈસા જોઈતાં લગ્ન થવાથી એમને મંત્રી કલ્યાણકામ આગળ રજુ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ કહે છે કે “મહારાજે ધડપણમાં લગ્ન કર્યું પછી પ્રજાજનોને એવા કામ માટે દોષ કેમ દર્શાવ્યા ?” અને એ સત્યજ છે. ઉપમંત્રી દુર્જેનું સેનાપતિ પુષ્પ-સેનની પુત્રી કમલા સાથેનું લગ્ન એ રોડલગ્ન છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ બન્નેને પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો અને કમલાના પિતાની વિરદ જગ્યા છતાં બન્ને પરણે છે. નામિકા લીલાવતીને પોતાના લગ્ન કે, વૈધવ્ય વિષે સ્મરણ કે શ્રીમંત સુધા ન હતું છતાં એના જમદીય

સાથેના લમ મામે અનેક જાણ વિરોધ બતાવના હતા. અને એના પિતાએ છેક જલ્દાવસ્થામાં કરેલા લમ મામે કાઢીને ખાસ વાધો ન હતો. હિંદુ માનમનું એ તાદર્ય ચિત્ર છે. વીણાવતી વિધવા છે એ જાણના સિવાય જ જગદીપ એની સાથે પ્રેમમા પડ્યો હતો. પણ માગી હકીકત જાણ્યા પછી પણ એની પ્રેમબાવના એની એ જ રહે છે, અને વિધવાવિવાહ કરવાથી ગત્ય જતુ હોય તો પણ વીણાવતી ખાતર જવા દેવા તૈયાર છે. પર્વતગપની રાણી લીલાવતી પોતાની ઓરમાન વિધવા પુત્રી લીલાવતીના પુનર્વિવાહની તરફેણમા હતી. કારણ કે પુત્રાન વિધવાના દુઃખો એ મમજતી હતી.

૨૪ બહેન સુમતિએ માત્ર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામતા પટેલા લેખક તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. એમના લમ મંગધી વિચારો "મધુરી" નામના, કવિ ન્દાનાવાવતી શૈલીમા લખેલા નાટકમા દર્શાવેલા છે. એ નાટકની નાયિકા મધુરી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે મુજગતમા ધર્મની શ્વજ કરકાવનાર પુરુષ સાથે જ પોતે લગ્ન કરશે. નાટકના નાયક મધુકર સાથે અકસ્માત મિલન થતા બન્નેના હૃદયમા પ્રેમ ઉદ્ભવે છે મધુકર સાથે લગ્ન કરવા નીત ઇચ્છા હતા મધુરી પોતાની પ્રતિજ્ઞામા દૃઢ રહે છે ધર્મને એની આધુનિક અધોગતિમાથી ઉત્તરિને પથે લઈ જવા મધુકર પોતાનાથી જનનો શ્રેષ્ઠ પ્રયત્ન કરશે તો જ પોતે એની સાથે પગથુશે એવો નિશ્ચય કરે છે મધુરીની આ દૃઢતા લેઈ એની મખી છુતિમતિ ધારે છે કે મધુરી જાનની પ્રધાની જ વિરદ છે અને તેથી જીવનખત કૌમાર્ય સ્થાય નથી એમ મધુરીને મમજાવવા ચત્ન કરે છે મધુરી કહે છે કે એની પ્રતિજ્ઞા નૈહિક કલ્પચર્ચની નહિ પણ અમુક ઝાળ સુધીના કલ્પચર્ચની જ હતી.

“હું લગ્નની નથી પાડતી ના,
હું નથી વગેવતી પ્રેમને,
એની ગભીરતા, એની રમખવતા,
હેમા વસતી વિશુદ્ધતા
સર્વ સારી રીતે સગજુ છું હું.

પરંતુ યથાથોગ્ય પાત્રની વાટ જોઈ છું.”

અંતે મધુકર એની કસોટીમાંથી પસાર થતાં મધુરી એની જોડે લગ્ન કરે છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી એક વખત લોકપ્રિયતાને શિખરે ચઢેલા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ઘણી નાયિકાઓ માખાપે ગોઠવેલા લગ્ન સામે બગવો કરે છે. જો કે સ્ત્રીના જીવનમાં પુરુષના ગદાધુની જરૂર છે એમ તો એ માને છે જ.

એમની મોટી પ્રથમ નવલકથા “વેરની વસુલાત” માં નાયિકા તનમન ઉધારો વિગ્રહ કરવા છતાં છેવટે સાવકી મા અને મામાના બગાડાગને વશ થઈ એ લોકોએ પર્વદ કરેલા પતિ સાથે પરણે છે. પણ સાસરે ગયા પછી એ પતિનું મુખ સુદાં જોવાની ના કહે છે અને એને પતિ તરીકે સ્વીકારતી નથી જ. પરંતુ હિંદુ વિધિ અનુસાર થએલું લગ્ન ફેાક થઈ શકતું નથી, અને મૃત્યુથી જ તનમનનો છૂટકો થાય છે.

શ્રી મુનશીની પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા “પાટાચુની પ્રભુના”- મા ત્રિભુવનપાળના પ્રેમમા પડેલી પ્રસન્નનું મનોરમ ચિત્ર છે. મંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પ્રમલ એક ધીટનાયિકા લેખી શકાય. કારણ કે ઘણું ખૂં પ્રેમપ્રમંજોમાં એ જ અગ્રલાગ લે છે અને ત્રિભુવનપાળને પોતાની જોડે ધસડે છે. એની ફેાઈ અને ચુજરાતની મર્વ મત્તાની અધિષ્ઠાત્રી મીનજદેવીએ માળવાના બગવાન ગમ્મને મંત્રુષ્ટ રાખવાના ઇરાદાથી એની માથે પ્રસન્નને પરણાવવાનું ધાર્યું હોય છે છતાં પ્રસન્ન હિંમતથી એવું રાજખટપટી (diplomatic) લગ્ન કરવાં ચોખ્ખી ના કહે છે. પોતે કોઈને આધીન હતી તે વિચાર એને બાધક ન હતો. અને કર્ણદેવના મૃત્યુ પછી ત્રિભુવનપાળની સત્તા અને લોકપ્રિયતા પુરૂજી વધી જવાથી મીનજદેવીને નમતું આપવું જ પડ્યું અને પ્રમલનું ધાર્યું થયું. ત્રિભુવનપાળને નાગજ કરવા જોડલી મત્તા કે હિંમત મીનજદેવીમા રલાં ન હતા.

શ્રી મુનશીની છેક છેલ્લી કૃતિ* “કાકાની સંશી” માં પણ નાવિકા સંશી એ સ્વતંત્ર વિચારવાળી કન્યા છે. એના પાળક “કાકા” મનહરલાલ મોદી હમરનાં લગ્નમાં કે હોકરીઓને લગ્નાવવામાં ન માનના દોષા છતાં સંશી પ્રત્યેના સ્નેહ ખાતર એને કાલે તેમ કરવા દે છે; અને પરિણામે સંશી ક્રિસ્ચિયન અને મુસ્લિમ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યવાદી થાય છે. મનહરલાલના વિચાર મુજબ બાળલગ્ન પ્રગતિમાં કેટલેક અંશે અવરોધકનાં દોષા છતાં સમાજની સ્થિરતા સાચવે છે. કાકા પણ પ્રકારની અને ખાસ કરીને નવા વિચારોવાળા શ્રી સચિન્દ્ર ન દોષાથી મનહરલાલે પોતે લગ્ન કર્યું ન હતું. શ્રી મંબંધમાં એના વિચાર પ્રાચીન સ્મૃતિકારો જેવા હતા. સ્ત્રીએ પોતાના હક કે સ્વાતંત્ર્યનો કદિપણ વિચાર કરવો ન જોઈએ તેમ જ પતિના તાબામાં રહેવું જોઈએ અને શબ્દગાર સુદા પતિને રીઝવવા જ કરવા જોઈએ એમ મનહરલાલ માને છે. કેવળ ગૃહકાર્ય કે બાળકોમાં ગૃધ્યાઈ રહેતી શ્રી પણ એને ગમતી ન હતી. લગ્ન થયું એટલે ગમે તેવો હોય તો પણ પતિને માન્ય રાખવો જોઈએ એમ એ ધારે છે. પતિ સાથે રહેવાની ના પાડતી સ્ત્રીને નાક કાન કાપી દેશપાર કરવી જોઈએ એ એરિસ્ટોટલની માન્યતાને મનહરલાલનો ટેકો છે. શ્રી મુનશીએ આ નામકને હાસ્યરુપે ચિતરી બતાવ્યો નથી, એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ ચિતર્યો છે; એટલે આ સર્વ વિચારો શ્રી મુનશીના પોતાના જ છે એમ માની શકાય.

મનહરલાલે પોતાને અનેક કષ્ટો વેડીને મોટી કરી છે અને સંશીની પોતાના મીઠકતની વાત બનાવવી છે એવું જાણીતા જ સંશીના સ્વતંત્રતાના મર્વ આદર્શો વરણ પેટે હડી જાય છે! અને પુરુષના રક્ષણ વગર સ્ત્રીને આલી સકે નહિ એમ એકદમ સ્વીકારી લે છે, અને તત્કાળ “કાકા” સાથે ત્રેમમાં પડી છેવટે એને પતિ તરીકે

* આ પુસ્તક લખાયું તે વખતે “કાકાની સંશી” છેલ્લી કૃતિ હતી.

સ્વીકારે છે ! મનહરવાવના પતિના હક મંજેવી પુરાતન વિચારો માન્ય રાખતાં એને સેશ પણ મંકાય થતો નથી.

તનમન અને પ્રમન્ય જેવી પ્રતિભાશાળી અને બંધુબેાર નાવિકાઓ આપેખ્યા પછી શ્રી મુનશીના વિચારોમાં પીછેહઠા થઈ છે એ જરા નવાઈ જેવું છે. એમની અગીયારમી મદીની પ્રમત કદિ પણ ન કરે તેવું એમની પીસમી સદીની રાથી કરે છે.

શ્રી મુનશીના આ નાટકમાં બાળવચનની લઠ્ઠેણીમાં અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વિરુદ્ધમાં નાયક પોતાના વિચારો દર્શાવે છે તે સિવાય, મોટી ઉમરના લગ્ન અને સ્નેહલક્ષ્મી વિગદ હોય એવું પુગ્તક શિષ્ટ ગુજરાતી માહિત્યમાં લાગ્યે જ મળી આવશે. .

શ્રી રાજેન્દ્ર મામનારાયણ ફૂન 'પિપિન' નામની નવલકથા અપવાદરૂપ ગણી શકાય. એમાં કતાંએ માબાપે ગોઠવેલા લક્ષ્મી તરફેણમાં વિચારથી લગ્ન છે આ નવલકથા તદ્દન સામાન્ય કોટિની હોવા છતાં એને કાષ્ઠિક મદત્ત પ્રકાશન સમયે મળ્યું હતું તેથી એના સેખકના લક્ષ્મીની વિચારો અને ઉત્તરવા અયોગ્ય નદિ સેખાવ—
“ લક્ષ્મી માટે બાધરી આપણે અનુમતી અને જદ માતા પિતાના દાથમાં ગખી છે. ફેટવામિએ પોતાના દાથમાં ગખી છે. સાઈ કયુ અને નરસું કયુ તે નખી કરવું મદેક્ષું નથી. જીવાનીના તોરમાં ખાકી જઈ આપણે કદાચ ખોટો રંગો લઈએ માટે આપણે એ વાત યુવાનોના દાથમાં નથી ગખી. પસંદગીમાં જોટલી જૂવ થાય તેટલી માતાપિતાની આખી. જલ્પી જોઈને પોતાના પુત્રને મા પુત્રીને કુવામાં નાખે તો દોષ તેમને મિર. પછી આપણે તો જન્મ મુખી સદેડું પડે છે, પણ જૂવ તેથી રદિની કદેવાય નદિ. x x પસંદગી યુવાનોના પોતાના દાથમાં દોષથી તેમની ઝાંઝી આપણા કરના મુખી દેલી નથી તે જલ્પીની વાત છે. પદેવા તેની પાછળ શીરા થાય છે, તેની પાછળ જમ્યા કરે છે. x x જે જલ્પ રદિ દોષ છે તો બી કળા જવ છે અને જમ્યા મન પર સર્વોપરિ મતા બોમવે છે.

એકને હાથ તાળી આપી ખીમની પાછળ લમે છે x x માખાપને
કદમ્ય એક જગ્યાથી પછાત પડવાનું આવે તોપણ ખીજે વગ થાય
એમ હોય તો એટલું બધું દુખ થતું નથી, ધર્મ્યાનું કારણ બહુ
રહેતું નથી જે કાવે છે તેના પણ પાછળથી ઘણાખરૂં રડાકુટાજ
હોય છે મોહ થોડા વખતમા ઝગી થતો જાય છે, ઉઠી જાય છે
પાછળથી ઘણો લાગ પડતાય છે ”

હિંદુ સમાજમા લગ્નના વિષયમા સ્ત્રીને થતો અન્યાય ઘણા
નના લેખકોએ આલેખ્યો છે સામાજિક ગૃપનાઓના ભાર નીચે
ચપન, બુદ્ધિમતી કન્યાના જીવનમા આદર્શો કેવા કચરાઈ જાય છે
તેનું શ્રી ઈન્દુલાલ યાચિકની “ કુમારના સ્ત્રીરત્નો ” માની ‘કુસુમના
કૌમારભાવ’ એ વાર્તામા તાદ્દસ ચિત્ર આપેલું છે વાર્તાની નાયિકા
કુસુમને અખડ કુમારિકા ગહેવાના કોડ હતો અને લગ્ન એ દરેક
મનુષ્યને અધોગતિએ લઈ જનાર છે એમ એ માનતી હતી પરંતુ
એ બહુજ નાની હતી ત્યારથી એક છેક સામાન્ય કાટિના છોકરા
માથે એનો વિવાહ થયો હતો એનો મિત્ર કુમાર એની દશા જોઈ
બહુ અફસોસ કરે છે અને પરમ સત્ય ઉચ્ચારે છે કે “ જે દેશમા
સારીએ કુમારિકાઓ જણી જાતી જ દેશન થાય તેને સીધી શી આરા
રાખી શકાય ? ” +

શ્રી ગોવર્ધનગમે માત્ર અયોગ્ય લગ્નનું જ ચિત્ર દોર્લું હતું એમની
હમુદમા મામાએ નક્કી કરેલા લગ્ન સામે વિરોધ ઉઠાવવાની હિમત
ન હતી) ને કે એ લગ્ન સ્વીકારતા એનું હૃદય બળાને ખાખ થઈ
ગયું હતું શ્રી મુનશીની તનમને વિરોધ ઉઠાવ્યો ખરો પરંતુ અપર
માતા અને મામાની શક્તિ આગળ એ નિરુપાય થઈ ગઈ પરંતુ
ખીજ આધુનિક લેખકો એથી એક પગલું આગળ ગયા છે શ્રી
સાકરલાન કાપડીયા કૃત “ લોહીના વેપાર ” એ નવનકથામા નાયિકા

જયાના લગ્ન માળાપ એને અણુગમતા પુરુષ સાથે ગોઠવે છે અને લગ્ન થાય છે પણ ખરૂં. પણ લગ્નને નિરર્થક (ગિરકાયદેસરનું) બનાવવા ખાતર બહાદુર જયા અગ્નિની પ્રદક્ષિણા ચારને બદલે એક જ વખત કરી બેસી જાય છે અને જાહેર કરે છે કે સમ્પત્તીના મત્રો ગોર જ બોલ્યો છે, પોતે બોલી નથી એટલે એને પોતાને એ લગ્નવિધિ બંધનકાગક નથી. ગોર તો માત્ર દક્ષિણા મેળવવા ઉત્સુક હોવાથી આ સર્વ બનાવો ઉપેર ઢાકપીછોડો કરી લગ્નવિધિ આટોપે છે. જયાને જોરબુધમથી સાસરે મોકલવામાં આવના એ પતિ સાથે ક્રોધ પદ પ્રકારનો મંબધ રાખવા સ્પષ્ટ ના કરે છે. સાસુ અને વર ધરમાંથી થોડો વખત કાઢી મૂકે છે તો પણ એ કમતી નથી પતિ બગાડકારે પોતાનો પતિ તરીકેનો હક સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ધરનો ત્યાગ કરી એક મિત્રનો આશ્રય લે છે. એનો પતિ એનો કબજો લેવા કોર્ટમાં દાવો માડે છે ત્યારે જયા સાબીત કરે છે કે લગ્નવિધિ સંપૂર્ણ થયો ન હોવાથી લગ્ન ખરૂં ગણી શકાય નહિ. કોર્ટ એની તરફેણમાં મત આપી લગ્નને નિરર્થક (Void) ઠરાવે છે, અને જયાને કુમારિકા જાહેર કરે છે. એને આશ્રય આપનાર મિત્ર સાથે એની ઇચ્છા અનુસાર લગ્ન કરવા કોર્ટ પરવાનગી આપે છે.

આતરજાતીય લગ્નની તરફેણમાં કેટલાક મુજરાતી લેખકોએ ૧૯૪૭ દર્શાવ્યા છે. સ્વ રણજીતરામ વાવાબાઇની દુકી કથા “આમદ અને રૂપાદે” માં રૂપાદેની આશ્રયદાતા અને એને બચાવી મંરકારી બનાવનાર રાણીની ઇચ્છા એને મર્ધ રજપૂત સુચાર સાથે પરણાવવાની હતી. પરંતુ રૂપાદે પોતાનો બાનરનેહી આમદ (અલમદ) ને પાશ્વર્ય દેશમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી પાછો ફર્યો હોય છે તેની સાથે પરણે છે.

દુકી કથાઓ અને નાટકો દ્વારા વિવિધ મુજરાતી અગ્નિદેમાં લગ્ન સંબંધમાં બદલ આગળ પડતા વિચારો દર્શાવેલા છે. બાળવય અને માળાપે ગોઠવેના લગ્નનો અનેક વખત તિગરકાર કવવામાં આવ્યો છે અને રોડવચને જ આદર્શ તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે.

બાળલગ્ન એક રીતે નહિ પણ અનેક રીતે હાનિકારક છે એમ વિવિધ લેખકોએ દર્શાવ્યું છે. નાની ઉંમરનો પતિ માબાપને આધીન હોવાથી એની પત્નીને સાસુના શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ એક-પણ શબ્દ બોલ્યા વિના સહન કર્યા સિવાય છૂટકો થતો નથી. પતિ પોતાની પત્ની પર થતા આત્યાચાર માટે જાહેર રીતે અણુભ્રો સરખો બતાવી શકે નહિ.^૧

સાસુનો જીવન કેટલીક વખત એટલી બધી હદ સુધી વધી જાય છે કે યુવાન વધુને આત્મહત્યા કરવા સિવાય એમાંથી છૂટવાનો ખીંજો માર્ગ જ રહેતો નથી.^૦

બાલ્યાવસ્થામાં માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય એ બાળલગ્નનું સૌથી વધારે મારું પરિણામ છે.

“મારૂં બાળલગ્ન”^x એ વાર્તામાં નાની વયમાં મતતિ પ્રાપ્ત થવાથી યુવાન સ્ત્રીની શારીરિક સંપત્તિ કેવી હણપીડ જાય છે તેમજ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પત્ની અને બાળકોની જગજગ વળગવાથી પુરુષની પ્રગતિના કેટલો અવરોધ આવે છે તે બતાવ્યું છે.

અયોગ્ય લગ્ન એ ધણું ખરૂં બાળલગ્નનું જ પરિણામ હોય છે. “મારૂં લગ્ન”⁺ એ આત્મકથા કે જે લખેલી વાર્તામાં બાળક પુત્રને પરજીવવાની હોસથી પિતા એના જીવનનો કેવો વિનાશ કરી નાખે છે તેનું ચિત્ર છે. લેખકે કહ્યું સત્ય ઉચ્ચારે છે કે “મારા પિતાએ પગ માટે જોડા પસંદ કર્યા માટે વાપરે એટલી કાળજી પણ મારે માટે કન્યા પસંદ કરવામાં વાપરી નહિ.” આ કાર્પ લેખકની કલ્પના નથી, આપણા દેશના ઘણાંએ પિતાએને એ લાગુ પડે છે. વિદ્યાર્થી

* જુઓ “વિધારી વહવાર” ગુણસુદરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૪. “કમનસીન કમળા” ગુણસુદરી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭.

■ જુઓ “બલિદાન” ગુણસુદરી ઓક્ટોબર ૧૯૨૩.

x ગુણસુદરી જુલાઈ ૧૯૨૭.

+ ગુજરાત કવિ ૧૯૮૦

અવસ્થામાં લગ્ન કરવાની પોતે વિરુદ્ધ હોવા છતાં માઆપની સામે થવાની હિંમત ન હોવાથી એક યુવાનની કેવી દશા થાય છે તેનું ચિત્ર “અધઃપાત”+ નામની વાર્તામાં છે. એને માટે પમંદ કરેલી કન્યા તદ્દન નિરક્ષર હતી અને બન્નેનો મંસાર દુઃખી હતો. યુવાન એક કેળવાયેલી કિસ્મત કન્યા સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને એની સાથે આફ્રિકા નાસી જવાનો નિશ્ચય કરે છે. વાર્તાના લેખક શ્રી પ્રાણુલાલ દેશાઈ એમ દર્શાવવા ઇચ્છે છે કે આ અધઃપાતનું મૂળ કારણ ગુણદોષ ભેદના વિના બાસ્તવાવસ્થામાં માઆપે કરેલું લગ્ન જ છે.

આપણાં મામિકામાં અનેક લેખકોએ એમ દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે માઆપે નક્કી કરેલા લગ્ન હિંમતનાં નિષ્ફળ જ નીવડે છે. શ્રી મુનશીએ સુકન્યાની પ્રાચીન વાર્તા ઉપરથી ઉપગમવેદના “પુરંદર પગજય”+ નાટકમાં પણ આ જ વસ્તુ બતાવી છે. જૈમિનીય બ્રાહ્મણ-માની વાર્તામાં સુકન્યાના પિતાના અનુચરોએ વૃદ્ધ, અંધ અવનઝરિને પથરા મારી અપમાન કર્યોના દંડ બદલ સુકન્યાને એ ઋષિ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. પુરાણની વાર્તામાં એમ આવે છે કે તપ કરતા ઋષિની આસપાસ રાફડો થવાથી અંદર શું છે તે ખબર પડતી ન હતી. અને માત્ર ઋષિની આખો રાફડામાંથી અગ્રકતી હતી. તેમાં કૌતુક ખાતર સુકન્યાએ મળી નાખવાથી ઋષિ અંધ બન્યા અને પોતાના કૃત્યના પ્રાયશ્ચિત્ત ખાતર જ સુકન્યા ઋષિ સાથે રાજી ખુશીથી પરણી. પરંતુ શ્રી મુનશીએ વાર્તા જુદા જ સ્વરૂપમાં મૂકી છે. અવનઝરિ ઋષિ ઇંદ્રને તુચ્છ ગણુતા હતા. તેથી એમને પ્રસન્ન રાખ્યા હોય તો ઇંદ્રની સામે રક્ષણ મળે એવા હેતુથી જ સુકન્યાના પિતાએ એને અવનઝરિ ઋષિ સાથે પરણાવી હતી એમ શ્રી મુનશીની કલ્પના છે.

+ ગુજરાત કાર્તિક ૧૯૮૦

* ગુજરાત પુસ્તક. ૧. અંક ૫.

સુકન્યાએ આ લગ્ન સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો પણ એને જોરજુલમથી ઋષિને ઘેર મોકલવામાં આવી. અશ્વિનો ઉપર મોહિત થઈ ઋષિને છોડી એમની સાથે સ્વર્ગમાં જવા એ તત્પર થઈ હતી. પરંતુ શ્રી મુનશીની અન્ય કેટલીક નાયિકાઓ માફક છેલ્લી ઘડીએ એને પણ નબળાઈ આવી જાય છે. એક પતિત સ્ત્રી એને સતી માની એનું રક્ષણ સોંપે છે, તેથી એના મન ઉપર એકદમ અસર થઈ જાય છે અને ખરેખર સતી થવા અને ઋષિની સેવા કરવા નિશ્ચય કરે છે. પિતાએ હેતુપુરઃસર કરેલા લગ્નની નિષ્ફળતા આમ સંપૂર્ણ રીતે બતાવી નથી.

પરંતુ અન્ય લેખકોએ એ નિષ્ફળતા હુંકામા પણ પૂરા સ્વરૂપમાં બતાવી છે. “ નોધારનો આધાર ”* એ વાર્તામાં માળાપ વિનાની અનાથ કન્યાને એની મરણ ઉપરાંત એના પાળકો પરણાવી દે છે અને એ કેટલી દુઃખી થાય છે તેનું ચિત્ર છે. “ સહીયરની વાત ” એ વાર્તામાં લેખકે માળાપે કરેલા લગ્નથી ખ્વારથી સંતુષ્ટ દેખાતી પરંતુ અંદરથી લગ્ન પહેલા આહેલા યુવાનનું નિરંતર રમરણ કરતી યુવતીનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. ભૌતિક સુખ સર્વ પ્રકારનું હોવા છતાં અંદરથી એ યુવતી સુખી નથી એ લેખકે દર્શાવ્યું છે.

ખીજા પણ ઘણા લેખકોએ માળાપે ગોઠવેલા લગ્નને સખત રીતે વખોડ્યાં છે. એવા લગ્નની નિષ્ફળતાને લીધે સ્ત્રી અનીતિમય જીવન તરફ દોરાય છે એમ પણ કેટલાક લેખકો માને છે.† કન્યાની ઇચ્છાને માન આપ્યા વિના માળાપ દુરાચરથી પોતાની મરણ મુજબ એનું લગ્ન કરી દે તો કન્યા દુઃખી થઈ મૃત્યુ પણ પામે છે એમ પણ કોઈ લેખકો માને છે.†

* મુજબત પુ. ૧, અંક ૩.

† જુઓ “ મોતનો ચરખો ” નવચુગ વેશાળ ૧૯૮૫.

+ જુઓ “ કસોટી ” નવચોગ એ ૧૯૨૬.

“ પ્રજ્ઞા ” + નામના શ્રી લલિતમોહન ચાંધીના નાટકમાં એકજ કુટુંબનાં જુદા જુદા પ્રકારના નિષ્કળ નીવડેલાં લગ્નોનાં ચિત્રો છે. બાલવિધવાનું તેમ જ બાલ્યાવસ્થામાં માતા યજ્ઞથી મૃત-પ્રાય થઈ ગયેલી સ્ત્રીનું એમાં ચિત્ર છે. વૃદ્ધ પુરુષની સુવાન પત્નીનું પણ એમાં વર્ણન છે. રોજ માદી રહેતી એ જી પોતાના અધોઘ લગ્નને લીધે જીવનથી કંટાળી ગઈ હતી. નારિક પ્રજ્ઞા સોજ વર્ષની સુખી ચંચળ કન્યા છે. પોતાના કુટુંબમાં આવાં અનેક દુ.ખી લગ્નો જોઈ એ કુમારિકા જ રહેવાનું ઉત્તમ માને છે.

કન્યાવિક્રય અને વરવિક્રયના રીવાજો, તેમજ માતાના રીવાજથી કેવી હાનિ થાય છે તે અનેક લેખકોએ આપેખી બતાવ્યું છે. “ખાનદાનીને ખાતર” એ વાર્તામાં આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી પડેલા પિતા પુત્રીને વૃદ્ધ વિધુગ્ને-માતાનો સખન વિરોધ છતાં-વેચવા તૈયાર થાય છે. દીકરીનું વેચાણ થયેલું જોવા કગતા મરવાનું પસંદ કરી માતા બગી મરી આપઘાત કરે છે. એના જીવનને ભોગે પિતા પોતાની જૂથ મમજી લગ્નનો વિચાર બંધ રાખે છે.

“ પીયરને પથે ”* જેવી વાર્તાઓ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વરવિક્રયનો રીવાજ કન્યાવિક્રયના જોડે જ-બહુ વિશેષ હાનિકારક છે એમ આપણે લેખકવર્ગ માને છે. પોતાને આમથે પડેલી બત્રીજીનું લગ્ન કરના કાકા પૈમે તદ્દન માથમાલ તેમ જ સમગ્ર મિત્ર મનનો થાય છે તે “પીયરને પથે” એ વાર્તામાં જોઈ શકાય છે. અને શરીર અને મનથી આટલો પાપમાલ થવા છતાં બેવાઈ-આને મંપૂર્ણ મનોપ તો આપી શકેનો જ નથી. પરિણામે સાસરામાં કન્યાની કેરી જૂગી દસ થાય છે તેનું ચિત્ર એ વાર્તામાં જોઈ શકાય છે. બેવાઈઓની નિરંતર માથપીઓથી કંટાળી અને

+ નવમ્બર નવેમ્બર ૧૯૨૮.

* સુખમુદરી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧.

• જુહમુદરી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭.

ખીજો દોઢ માર્ગ ન સૂઝવાથી લૂંટ કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવતા માણસનું ચિત્ર અતિશયોકિત ભરેલું નથી જ. સાસરીયાંના ત્રાસથી નહાસી આવેલી પોતાની લાડકી ભત્રીજીનું અંધારામાં અગ્નિપણે લૂંટ ખાતર ખૂન કરતા, અને પરિસ્થિતિનું ભાન થતાં હૃદયને આઘાત લાગનાં મૃત્યુ પામતા કાકાની કથા વાંચતાં વરવિક્રમના રીવાજની ભયંકર અધમતા નજર સમક્ષ ખડી થાય છે.

વરવિક્રમનો રીવાજ ઘણું ખર્ચ કુલીનશાહીના રાજ્યમાં જ ફાલે છે. “ વાક વિધાતાનો ”* એ વાર્તામાં ‘કુળવાન’ વર સોધવાની ઘેઘામાં મોટી પહેરામણી આપીને પણ માળાપ કેવો નાલાયક જમાઇ સોધે છે તેનું ચિત્ર આપ્યું છે. વર કેવળ બદમાશ નીકળવાથી કન્યાનું જીવન દુઃખોની પરંપરા સિવાય બીજું કશું નથી એ પણ એમાં બતાવ્યું છે.

પહેરામણીના રીવાજમાંથી સાદાના રીવાજનો ફલગો કુદરો છે. ઘણી વખત પૈસા આપવા કરતાં પણ સાદામાં વધારે હાનિ થાય છે. “ બીખારણ ” નામની કૃતિમાં એ રીવાજનું અનિષ્ટ પરિણામ સુંદર રીતે આલેખ્યું છે. જન્મથી જ અનાથ થયેલી વાર્તાનાયિકાને દયાહીન કાકાએ માત્ર અઢી વર્ષની ઉંમરે સાદામાં પોતાને કન્યા મળે એ હેતુથી-પરણાવી હતી અને લગ્ન પછી ત્રણ જ મહિને એ વિધવા બની હતી. ઉંમર વધતા એની વિપત્તિઓ પણ વધતી ગઈ. છેવટે અનીતિનો ખોટો આરોપ લાવી લાર્ડ જોગલએ એને કાઢી મૂકી અને ખીજો રસ્તો ન હોવાથી એ રસ્તાની બીખારણ બની. આ સર્વ સાદાના જ રીવાજનું પરિણામ છે એમ લેખક દર્શાવે છે.

અસમાન લગ્નોને અનેક લેખકોએ વખોડ્યાં છે. “ ખાટકી ”+ નામની વાર્તામાં લેખિકાએ માત્ર દોઢ વર્ષની કન્યાનું સગપણ

* ગુણસુંદરી એપ્રિલ ૧૯૨૯.

+ ગુણસુંદરી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮.

ચાળીસ વર્ષના વિધુર સાથે થયેલું દર્શાવ્યું છે. આ કદાચ અતિ-શયોકિત કહી શકાય-એકે છેક અસંભવિત નથી. * આતું સગપણ કરનાર કન્યાની માતાને લેખિકા ‘ખાટકી’ કહે છે તેથી એમનો એવા કૃત્ય તરફનો તિરસ્કાર જણાઈ આવે છે.

ત્યાં વરકન્યાની ઉંમરમાં બહુ મોટો તફાવત હોય ત્યાં હમેશાં કન્યાને બેલી પરણાવવાની અને સાસરે મોકલવાની ઉતાવળ કરવામાં આવે છે. “ વ્યાધિ ”+ નામની વાર્તામાં એવાં લગ્નથી થતી દાનિનું ચિત્ર આપ્યું છે. પાત્રીસ વર્ષના વર સાથે અગીયાર વર્ષની કન્યાને પરણાવી એકદમ સાસરે મોકલવામાં આવતા કન્યા કેટલી શારીરિક અને માનસિક પીડા ભોગવે છે તે લેખકે બતાવ્યું છે. છેવટે દુઃખ અસહ્ય બનનાં કન્યા મૃત્યુ પામે છે.

આંતરજાતીય અને આંતરગતીય લગ્નને પણ ઘણા લેખ-કાએ પુષ્ટિ આપી છે. “ દુર્ભેષ દુર્ગ ” નામની શિવાજીના સમ-યની વાર્તામાં જોરજુલમથી મુસલમાન બનાવેલા મરાઠા સરદાર સાથે શિવાજીની પુત્રી સકુબાઈને પરણાવવાનું જીજ્ઞાસ (શિવા-જીની માતા) નક્કી કરે છે. જીજ્ઞાસ માને છે કે પોતાની મરજી ઉપરાંત બળાતકારે મુસલમાન બનાવવામાં આવેલા માણસ અંતઃ કરણથી તો હિન્દુ જ રહે છે. અને તેથી એને હિન્દુ જ ગણવો જોઈએ. અને આ માન્યતાને પ્રતિષ્ઠાપિત કરવા માટે જ પોતાની પૌત્રીનું લગ્ન એની જોડે નક્કી કરે છે.

“ અનુલોમ વિરુદ્ધ પ્રતિલોમ ” * એ નામવાળી વાર્તામાં હળમની ઝેન્યુએટ પુત્રીને પરણવાની એક આજ્ઞા ના કહે છે. પરંતુ કેળવણી નાગર કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે. લગ્ન થયા પછી

* હમણાં જ સપ્ત વર્ષની કન્યાનું ૫૪ વર્ષના વર સાથે થયું લગ્ન અમ-દાવાદની શારદા કવલા સમિતિએ અટકાવ્યું હતું

+ શુભસુંદરી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮.

* શુભશત આવલુ ૧૯૮૧.

૧૫૨ પડે છે કે એ કન્યા નાગરની નહિ પણ કણ્વીની છે. નાગરોએ એક વખત યાત્રિના અભિમાનમાં એક કણ્વીનું અપમાન કર્યું હોવાથી એણે નાગરો પર વેર વાળવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને તેથી જ નાગર તરીકે ફરી બધા નાગરો સાથે બોજનન્યવહાર આપી એમને બ્રહ્મ કર્યોનો સંતોષ લીધો હતો. તેની જ એ પુત્રી હતી. પરંતુ વાર્તાનાથક હવે સમજ્યો દોનો કે ચારિત્ર્યનો આધાર યાત્રિ ઉપર નથી અને તેથી કણ્વીની કન્યા પચ્ચવા છતાં પોતાને કુખી માનતો નથી.

સ્નેહવત્ત એ જ સાચું લગ્ન છે એમ દર્શાવનારી વાર્તાઓ ગુજરાતી માસિકોમાં અનેકાનેક છે. મૂળાષ પોતાના સંતાનોના સ્નેહમળમાં વિલેપ પાડે તેથી કટલા અનિષ્ટ પરિણામો નીપજે છે તે અમંજ્ય વાર્તાઓમાં બતાવેલું છે.

યુનાનોએ માતાપિતાની કબજગિરી સહન ન કરી લેતા તે સામે બળવો જગાડવો જોઈએ એમ પણ ઘણા લેખકોએ સૂચન કરેલું છે. “હડી ગઈ” × એ વાર્તામાં માતા વિનાની પણ પિતાએ મારી ફેળવણી આપેલી કન્યાની કથા છે. પિતા મૃત્યુ પામતા ફોધને આગ્રથે કન્યાને ગહેલું પડે છે ફોધ પોતાના પુગણા વિચારોને અનુમરી એનું લગ્ન એક વૃદ્ધ માથે નક્કી કરે છે. પણ કન્યા એક યુવાન સાથે પ્રેમમાં હોય છે અને વૃદ્ધ સાથે પરણવા કરતાં ધર તથા ચાલ્યા જવું પસંદ કરે છે. અકરમાલ જ પોતાનો પ્રેમી મળી જતા એની સાથે પરણે છે.

‘આગ’+ એ વાર્તામાં નાયિકા રૂપા પોતાના પિતાના ખેતરમાં

• થોડાં દૃષ્ટાંત—‘ચેલુ પોરુ ઝાદ’ ગુણસુદરી, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮; ‘અવિદાન’ ગુણસુદરી, જુન ૧૯૨૯; ‘સાગન’ ગુણસુદરી એપ્રિલ ૧૯૨૯, ‘દંસા,’ ગુજરાત અવધ ૧૯૩૯, ‘ગાવીઓ’ શારદા એપ્રિલ ૧૯૨૪.

× ગુજરાત કાર્તિક ૧૯૮૦.

+ નવસુખ, આવણ ૧૯૬૫

સાથી તરીકે ગ્રહેવા રૂડા સાથે પ્રેમમા હોય છે પરંતુ રૂડા વિધવા અનીરસ પુત્ર હોનાથી પિતા એમના લગ્નમા સમતિ આપતો નથી, આ રૂડાને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે છે પરંતુ યુવાન યુગન પોતાના પ્રેમ દ્વંદ્વ હતું અને રૂપાનો પિતા બીજા પુરુષ સાથે એવું લગ્ન કરવા તૈયારી કરે છે એમ બબ્બે પડતા બન્નેએ સાથે જતા રહેવા નિશ્ચય કર્યો નાસી જવાની તક મેળવવા તેમજ પિતા પર વેર લે માટે રૂપાએ પિતાના ઘરને આગ લગાડી અને પોતાના પ્રેમી સા આલી નીચી

ઉપરની બન્ને વાર્તાઓમા કન્યાએ બગવો કર્યાની કથા છે પરંતુ પોતાના કે કન્યાના માતાપિતાની સામે બગવો કરતા યુવકોન ચિત્રો પણ ઘણી વાર્તાઓમા છે “ધારાનો મતાહકાર” + એ વાર્તામા યુવાન વડીલ પોતે જે કન્યાને રહાતો હતો તેના પિતા પોતાના કાયદાના જ્ઞાનથી મુઝવી નાખી છેવટે એની પામે લગ્ન લા કહેવડાવે છે, જોકે પિતાની મરજી એની સાથે પોતાની કન્યા પરણાવવાની બીનકુન ન હતી

“નજસખા” + એ વાર્તામા એક રાજાએ પોતાના મિત્ર રાજાને વચન આપ્યું હતું કે પોતાના ગાદીવાગ્મને એ મિત્રની કન્યા સાથે પરણાવશે પરંતુ યુવાન રાજકુમાર એક ગ્રામ્ય કન્યા સાથે પ્રેમમા હોવાથી પિતાની ઇચ્છા અનુસાર વર્તવાની ના કહે છે પરંતુ પિતાનું વચન જાય નહિ માટે પોતાના નાના ભાઈને ગાદીવાગ્મ કરાવી એને પિતાના મિત્રની કન્યા જોડે પરણાવે છે અને પોતે તે પોતે રહાતો હતો તેજ ગ્રામ્ય કન્યાને પગલે છે

પરણેલી કન્યાને પણ પિતાએ પસંદ કરેલો પતિ છોડી બીજા માથે પ્રેમમા પડવાનો હક છે એમ કેટલાક લેખકો માને છે એવું

‘નેદવમ’* નામની વાનાં ઉપરથી જણાય છે. રાજકન્યા કેમનું એક વાળેના ગમનના આંશ આથે લગ્ન થયું હતું. કન્યાને વર્ષ આઠ માથેની જન પાછી જતી હતી તે વખતે રાજામા એક જીન મુંદર પુજા ગમને જોઈ કેમર એની આથે પ્રેમમા પડે છે અને પોતાની માથેના માળમેને અગર પડવા દીધા મિત્રાથ એની આથે પડાવી જાય છે. વાળેના ગમને અગર પડવા કેમરના પતિના ગમન ઉપર આક્રમણ કરે છે. પતિ મુદમા મગના કેમર મની થાય છે પણ વાળેનાને ત્યા જતી નથી. આઠ આથે લગ્ન થયું તે વખતે કેમરને વાળેના માટે પ્રીતિ કે અપ્રીતિ એકે ન દના, એટલે લગ્ન વખતે એણે કોઈ પ્રકારનો ખત દર્શાવ્યો ન દનો. કે મડ ક્યું ન હતું

આ પ્રમાણે ગુજરાતી માનિમેમાના વાનાં આચરમાથી દૃષ્ટાંત તરીકે થોડી વાનાંઓ જોઈ. એ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતના લેખકોનું માનમ નેદવમ અને મોટી રથના લગ્નની તરફેણમા સર્વથા છે. અમમાન લગ્નો કે પેમાની લેવડકેવડ આગર થતા લગ્નો પર એક મરખો નિરરકાર દર્શાવ્યો છે ગુજરાતમા મીથી લોકપ્રિય મહાતા માનિમેમાથી ઉપરની મર્વ વાનાંઓ લીધી છે અને તે ઉપરથી મમજી સકાય છે કે ગુજરાતની વાયક પ્રજા એવા આગળ પડના વિચારોને મરારે છે. નવી પ્રજાનું માનમ ઘડવામા આવા આગળ પડતા વિચારોવાળા લેખો મહાયજૂત થાય અને એ પ્રજા થાવુ રીવાજો મામે બળવો કરતા રીખે તો લલિખનો ગુજરાતી સમગ્ર કાઈકે ઉચ્ચતર થશે એમ આશા મળી સકાય.

પ્રકરણ ૮.

કુટુંબ મંથના.

ખંડ ૧.

પ્રાચીન હિંદુ કૌટુંબિક જીવન.

કૌટુંબિક જીવન એ એક સામાજિક મર્યાદા છે. પરંતુ એ તેમજ પુરુષને મમારમા માથી ગ્રિય વસ્તુઓમાની એક છે. આપણા દેશમા કુટુંબમંથના જે અર્વાચીન સ્વરૂપ છે તે મનુષ્યગણિન નથી પણ મળેગોથી ઘડાઈને બનેલું છે. પ્રાચીન સમયની કુટુંબમર્યાદા વિવેચક દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરવાથી હાનનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાયે વળી એ સમયના જીવન વિશે સાચી હકીકત પ્રાપ્ત કરવાથી ભવિષ્યનું જીવન ઘડવામા ઘણી સહાયતા મળે છે.

લગ્નમંથનાની માફક કુટુંબમંથનાના નિયમમા પણ વેદના સમય વિષની હકીકત છુટા જવાયા ઉત્તેજો ઉપરથી જ એકરી કરી પડે છે. લગ્નના નિયમ કરતા પણ કુટુંબ વિશે બહુ થોડા ઉત્તેજ મળ્યા આવે છે.

વેદના સમયમા કુટુંબમંથના નિયમિત રીતે સ્થાપિત થયેલી હતી એમા તો કાંઈ શક છે જ નહિ. કુટુંબના જુદા જુદા માણસો વચ્ચેના સંબંધ વિશે તથા તેમની પદવી વિશે ઘણે ઠેકાણે લખેલું છે. શતપથ બ્રાહ્મણમા એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે—“વિશુત્વ (યજ્ઞ) કરતા અગાઉ, પહેલા અભિપુત્વ અને પછી પૃથ્વ કરે છે કારણ કે અભિપુત્વ એ પુત્ર નિર્દેશક અને પૃથ્વ પિતા નિર્દેશક છે અને જીવનની શરૂઆતમા પુત્ર પિતાને આધારે જીવે છે. વિશુત્વ કર્યા પછી પ્રથમ પૃથ્વ અને પાછળથી અભિપુત્વ કરે છે કારણ કે જીવનના પાછલા ભાગમા પિતા પુત્રને આધારે જીવે છે અને જે આ બંને છે તેના પુત્ર આરભમા એના ઉપર આધાર રાખે છે.”

આ ઉપરથી જાણાય છે કે પિતા અને પુત્રોનો આર્થિક મંબંધ આજે
કે; નેવો જ વેદનાં મમયમાં પણ હતો.

કાંઈ પણ વ્યક્તિ ધારણ કરી શકે તે કરતાં મધુરી વંધારે
શક્તિ કુટુંબનો ઉપરી ધારણ કરે છે એમ એ મમયમાં મનાતું.
પુત્રને પિતાની આજ્ઞા આજ્ઞની પેઠે જ કાંઈ પણ વાદવિવાદ કર્યા
વિના માનવી પડતી. ઋગ્વેદમાં અસિની સ્તુતિ કરના એક ઠેકાણે
લખેલું છે કે “ જે એનો મજ્જ માંજળે છે તે બધા એની હજીજ
સ્વરાથી પૂરી પાળે છે—પિતાની આજ્ઞા પુત્ર પાળે તેમ. ” પિતાની
આવી સર્વશ્રેષ્ઠ પદવીનું મૂળ કારણ ઘણે ભાગે એનું શારીરિક બળ
હશે. પુત્રની આજ્ઞાશીનતાના બદલામાં પિતા પણ પુત્ર તરફ રતેહ-
ભર્યું વર્તન રાખતો. શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ પ્રમાણે રાખ્યો નળ્દરે
પડે છે. “ જેમ પિતા પુત્ર તરફ માયા રાખે છે તેમ તુ પણ
માયાણ થજે. એટલે જેમ પુત્ર પ્રત્યે પિતા મૃદુ અને એકાગ્ર બને
છે તેમ તું પણ રતેહાગ્ર બનજે. ”

“ પ્રજાપતિ પોને જ આ (અગ્નિ) ને પોતાના ગ્રિપ પુત્ર પેઠે
છાનીએ આપે છે. જે આ (વાત) જાણે છે તે પોતાના ગ્રિપ પુત્રને
છાતી સરસો આપે છે. ” જે પિતા પુત્ર તરફ નિષ્કૂર વર્તન રાખે
તેના ઉપર તિરસ્કાર બતાવાતો એમ એતરેય બ્રાહ્મણમાંના કેટલાક
રાખ્યો ઉપરથી જાણાય છે. એ મમયમાં પણ આજ્ઞની પેઠે કેટલાક
પુત્રો એવા હતા કે પિતાનું જહાવરમાં અપમાન કરતા કે એકસો
મૂઠી આસ્વા જતા. અથર્વવેદમાં એક જગ્યાએ નીચેના રાખ્યો નળ્દરે
પડે છે. “ હે અગ્નિ, થરા (નું) બલિદાન) આજ્ઞા બધા એકેએક
પિતાએને લાવ-દટાવવા, કાઢી મૂકેલા, અગ્નિથી જાળી મથેલા અને
એકલા મૂઠી દીધેલા. ”

પુત્ર પિતાની લૌતિક ઉપરાલ આધ્યાત્મિક મંપતિનો પણ
વારસ બનેલો. જ્યારે પિતા મૃત્યુશય્યા ઉપર હોય ત્યારે પુત્રને
ઓલાપીને કહેતો કે “ મારી પાચે ઇન્દ્રિયો, મારી અર્ધપરતા, સુખ,

આનંદ, રાન, મન એ મર્વ તને આપું છું” ; અને પુત્ર જવાબ દેતો કે “ હું એ મર્વ અદણુ કરું છું. ” આ પ્રમાણે શબ્દો બોલાયા પછી ને કદાચ પિતા માદગીમાધી જવે તો એને પુત્રની આરામ રહેવું પડતું, કામ્ય કે કુટુંબને સલાવવાની આધ્યાત્મિક શક્તિ એણે પુત્રને આપી દીધી ગણાતી.

ઋગ્વેદ ઉપરથી જણાય છે કે પુત્ર પિતાથી ગ્વનંત્ર હોય તે પછી, વિપત્તિ વખતે જેમ મનુષ્યો ઈશ્વરની સલાવવાની આરામ રાખે તેમ, પિતાની મદાયવાની આરામ રાખી શકેતો. મોટી વયના પુત્રને પછી પિતા જુગાવ વિગેરે અપકૃત્યો માટે શિક્ષા કરી શકેતો. ઋગ્વેદમાં એક કથામાં આવે છે કે ઋગ્વેદ મો ઘેટાને મારી નાખ્યા તેથી એના પિતા જુગિએ એને અંધ બનાવી દાધો. શારીરિક શક્તિ માટે પિતાને અપાતા માને ધીમે ધીમે પિતાને મર્વાધિકારી બનાવી દીધો હતો.

કુટુંબમાં પુત્રની પદવી જેમ સ્પષ્ટ બનતી છે તેમ પુત્રીની બનાવેલી નથી. પુત્રી વિશે કવચિત્ જ ઉલ્લેખ નગરે પડે છે. જે થોડી ધણી માહિતી મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પુત્રીની ગિયતિ કાષ્ઠક પગધીન હતી. પિતા મૃત્યુ પામે કે શારીરિક નિર્બળતાને લઈ કુટુંબનાયક મરી જાય તો પછી પુત્રી સ્વતંત્રપણે વર્તન કરી શકે નહિ. કાષ્ઠ બોગધને આધારે જ એને રહેવું પડતું. વ્યાવહારિક બામતોમાં તેમજ મોમરમ પીવામાં ભાભીએને નહુંદ ઉપર પ્રાધાન્ય મળતું ભાભી વચગદ્દિ કરે પછી નહુંદ તો પરણીને પારકું કુટુંબ ઉતરે એ ભાવનાથી જ નહુંદની પદવી ઉતરતી ગણાતી હશે.

માતાની પદવી કેવી હતી તે વિશે બરાબર માહિતી મળતી મળતી નથી. વચગદ્દિ કરનાર તરીકે એના તરફ કાષ્ઠક માનની દૃષ્ટિથી જોવાતું એમ લાગે છે. મૃદકાર્થો વિષેના વર્ણનમાં માતાને (ખાડવાના ?) પથ્થર ઉપર અનાજ નાખતી વર્ણવી છે, એટલે તે પ્રામાન્ય રીતે જાના મગકાજમાં ગયાયેલી રહેતી હશે એમ.

જાણ્ય છે. પરંતુ પિતા તરફ જે અસાધારણ માનરતિ બતાવવામાં આવતી તેથી માતા તરફ બતાવવામાં આવતી હોય એમ લાગતું નથી મગાનાં નામ મહાવની વખતે કોઈ વખત માતાનું નામ પિતાની પહેલાં અને કોઈ વખત પછી આવે છે. પણ આવા દયારા માત્ર ઉપરથી કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય બાધી શકાય નહિ

પુત્રવધૂને અમરા તરફ માનદષ્ટિથી જોવું પડતું. પણ હાલની જે એની રિયતિ દેવળ પગધીન હતી કે નહિ તે ખબર પડી શકતી નથી.

સ્મૃતિઓમાં વર્ણવેલી રિયતિ કરના વેદના સમયમાં પત્નીની પદવી ધાગી વધારે હિચ્ચ હતી સરકૃત માહિત્યમાં “ દપતી ” શબ્દનો અર્થ પતિ અને પત્ની એવો થાય છે. પરંતુ વેદમાં એ શબ્દ વિવિધ અર્થમાં વપરાયો છે. એક જગ્યાએ “ ધરનો રક્ષક ” એવા અર્થમાં અગ્નિને માટે વપરાયો છે. પરંતુ બીજી જગ્યાએ “ મૃદના સ્વામિણી ” તેમજ પતિ અને પત્ની એવા અર્થમાં પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. જ્યાં જ્યાં “ પતિ અને પત્ની ” એવા અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે ત્યાં શરીર અને આત્માના ઐક્યને અને લગ્નથી પ્રાપ્ત થતા સુખને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે દેવોની આરાધના કરતી વખતે કે યજ્ઞ કરતી વખતે પણ પત્ની એ પતિનું એક અંગ જ ગણાતી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પત્ની માત્ર કામ કરનારી દાસી ન હતી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે પણ પત્નીની સગતિ ધષ્ટ ગણાતી જો પત્ની માથે ન હોય તો પુરુષ સ્વર્ગમાં જવા માટે સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય ગણાતો નહિ.

પરિણીત જીવનના ક્ષેત્રમાં લાવો પણ એ સમયમાં અગત્યના ન હતા, વીસમી સદીમાં પત્ની પતિનું આકર્ષણ કરવા દેદને શબ્દ-મારે છે તેમ જો સમયમાં પણ કરતી-માત્ર શબ્દગારની છટા જુદા પ્રકારની હતી. અગ્નિની પ્રાર્થના કરતા ઋષિ વામદેવ કહે છે કે

“ પતિબક્ત પત્ની પતિને પ્રસન્ન કરવા સુશોભિત વસ્ત્રો મળે છે તે મુજબ સુશોભિત ઝરેલી વેદી ઉપર દેવ ’ તમે પધારો ’

વેદના સમયમા આર્ય કુટુંબ કુનપતિની મત્તાવાળુ (Patriarchal) હવુ પિતા જ કુનપતિ હોય એવુ હંમેશા બનદિ, કારણકે ‘પિતા’ અને ‘ગૃહપતિ’ એ બે જુદા જુદા કેટલે જગાએ ગણાવેના છે પિતામહ અથવા પિતાનો મોટો ભાઈ કે વખત ‘ગૃહપતિ’ ગણાતો હશે આથી લાગે છે કે સંયુક્ત કુટુંબનું મોટું હશે “ વળી મઠ પણ પ્રજના ઇતિહાસના સૌથી પ્રાથમિક કાળમા, જ્યારે સુસ્થાપિત ગાળ્યનો ઉદય થયો ન હોય ત્યારે કુટુંબ એ એક જ મામાજિક મડળ હોય છે અને તેથી કુટુંબ વિખેરી દેવામા ન આવે એ જ સંભવિત છે ક્ષત્રી કે એક’ ગૃહવાધી જ પ્રજાનુ સુદૃઢૌશલ્ય અને પ્રજાકીય વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે આ બન્ને વસ્તુઓ મગ્ધવેદના સમયમા બહુ ઉચી કક્ષાએ પહોંચેલી હતી એમ જણાય છે અને તેથી એમ માની શકાય કે કુટુંબ પણ બહુ મોટા હશે ”* નમા (પૌત્ર) અને નાત્રી (પૌત્રી) ને કુટુંબના માણસો તરીકે ગણાવ્યા છે એટલે કુટુંબ મોટું અને અવિભક્ત હશે એમ જણાય છે

“ ગાતિ ” શબ્દનો અર્થ સમપણુ થતો મગ્ધવેદના શરૂઆતના ભાગમા એક કુટુંબના, એક જ ઘરમા ગહેના માણસો એ અર્થમા જ ‘ગાતિ’ શબ્દ વપરાયો છે ઇદ્રનુ આવાહન કરતા એક ઋષિ ‘અમાગ’ મર્વનો રક્ષક એ રીતે સંબોધન કરે છે અને ‘અમારા’ એટલે પ્રાર્થના કરવા બેગા થયેના કુટુંબીજનોનો એમ સૂચન કરતા એ સર્વમાટે ‘ગાતિ’ શબ્દ વાપરે છે પરંતુ “ વિશ્વેદેવો ” ની સ્તુતિમા ‘ગાતિ’ શબ્દ બધા સગા-માત્ર એક પિતાના સત્તોનો નહિ-એ અર્થમા વાપરવામા આવ્યો છે —“ જેમ ગાતિ (સગા)

અમાગ ઉપર એક ગણે છે તેમ હે વિશ્વેશ્વર, તમે અમાગ ઉપર
સ્નેહ રાખો. ”

નિશ્ચિત થયેલા સગપણ ત્રિંને વિવિધ ઉદ્દેશ્ય જોતા લાગે છે કે
વેદના મતમતમા કુટુંબમરથા મપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થઈ ગિય
યએથી હતી. વિવાદમંત્રમા કન્યાને મસર, માસ અને દીપ
જેં તરફ હિચિત વર્તન રાખવાની અને નયુદો ઉપર મતા ચપા-
વવાની સૂચના આપવામા આપી છે

દિન્દુ મંયુક્ત કુટુંબનું અપ પતન ધર્મસૂત્રોના સમપથી શરૂ
થયુ કુટુંબના ઉપરીની એટલે પિતા કે પતિની સત્તા એના ગદ્યથી નીચે
ગદતા કુટુંબીઓ ઉપર જોડકથી ચવાવવા લાગી પ્રાથમિક મમા
જમા સવામતી અને ગદ્યથી ખાતર ‘શુદ્ધપતિ’ ને આપવામા આવેની
સત્તાનો દુરુપયોગ કરી એ ખીજા કુટુંબીઓનો નિઃકુલ હાક્રમ
થઈ બેઠો

કેટલાક સૂત્રકારો તો એટલે સુધી કહે છે કે પિતાને પુત્ર
કોઈને આપી દેવાનો, વેચવાનો કે તથા દેવાનો પણ હક છે માત્ર
આપસતબ આ હક નથી સ્વીકારતો

પુત્રી પિતાને તદ્દત આધીન હતી અને પુત્રી છેક બાલ્યાવસ્થામા
હોય ત્યારે એને પગલાવી દેની એ પિતાનો હક હતો—અને પિતાની
ફગ્ન હતી જોકે પુત્રી વેચવાનો અધિકાર ન હતો બાધાયન કહે
છે કે “ જે દુષ્ટ પુરુષો લોભને વશ થઈ પૈસા ખાતર પુત્રી આપી
દે છે, અને આમ કરી પોતાની જાત વેચી અપગામી બને છે તેઓ
(મૃત્યુ પછી) બંકુ લાયકર સિદ્ધાન્ત સ્થળમા પડે છે અને પોતાની
સાત પેઢીઓનો વિનાશ કરે છે. વળી તેઓને વારવાર જન્મ
મરણનો ફેરો રહે છે ” આ પ્રમાણે કન્નાવિક્રમ કરનારો બાધા
યન સર્વથા તિગ્રહકર કરે છે પુત્રી ગાદે પૈસાના સાટા કરનાર
માણસ પોતાનું પુણ્ય વેચે છે એમ પણ એની માન્યતા છે

સંતાનોને માતાપિતા તરફ અત્યંત પૂજ્યભાવ બતાવવો પડતો. દરરોજ માતાપિતા મળે ત્યારે સંતાનોએ એમનો ચરણરૂપર્શ કરવો એમ સૂત્રકારો કહે છે. મુમાફરીએથી આવ્યા પછી પણ એ જ પ્રમાણે કરવાનું સૂચન છે. મોટા ભાઈ તેમજ માળાપના મોટી ઉંમરના સગા પ્રત્યે પણ નાનાએ એ જ પ્રમાણે વર્તન રાખવું એમ સૂત્રોમા કહેલું છે.

પુત્રોની પિતાને માન આપવાની ફરજ હતી, છતાં પિતાએ યોગ્ય વર્તન રાખી પોતાનું ગૌરવ પણ જળવવાનું હતું. જો પિતા અનુચિત વર્તન રાખે તો એનો ત્યાગ કરવાનો પુત્રોને અધિકાર હતો. જે પિતા રાજવધ કરે, શસ્ત્રે માટે અથવા શસ્ત્રે પાસેથી પૈમા લઈ પોતાને માટે યજ્ઞ કરે, અપાત્રને વેદનું અધ્યયન કરાવે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણને મારી નાખે, નીચ ગણાતા વર્ણના માણસો સાથે વસે કે નીચ ગણાતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે અયોગ્ય સંબંધ રાખે તેનો પુત્રોએ ત્યાગ કરવો એમ ગૌતમ કહે છે. વસિષ્ઠના મત અનુસાર શાંતિથી બહિષ્કૃત થવા જેવો ગુન્હો કરનાર પિતાનો પુત્ર ત્યાગ કરવો જોઈએ પણ માતા પુત્રને માટે કદિ પણ ત્યાગ્ય બનતી નથી. બહિષ્કૃત થયેલા માળાપનું પણ પુત્રોએ પોષણ તો કરવું જ જોઈએ અને કોઈ પણ સયોગોમા એમના તરફ અયોગ્ય વર્તન ન રાખવું જોઈએ એમ ગૌતમની માન્યતા છે. પણ એવા માતા-પિતાની મોક્ષકત ન ગ્રહણ કરવી જોઈએ એમ એ માને છે.

સૂત્રકારોને સ્ત્રીગતિ માટે માનની લાગણી અલ્પ છે. સ્મૃતિ-ઓમા વારંવાર નજરે પડતા “ ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ” “સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાપક નથી ” એ વાક્યનું મૂળ ધર્મસૂત્રોમા જ છે. સ્ત્રી કદિ પણ સ્વાધીન હોઈ શકે નહિ અને પુરુષો એના માલિક છે એમ સર્વ સૂત્રકારો માને છે. વસિષ્ઠ અને બૌદ્ધાયન માને છે કે સ્ત્રીએ બાધ્યાવરયામા પિતાના, યૌવનમા પતિના અને વૃદ્ધા-વરયામા પુત્રના રક્ષણમાં રહેવું જોઈએ. બૌદ્ધાયન કહે છે કે

“ સ્ત્રીમા સ્વાધીનતા નથી x x સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને લાચક જ નથી. વેદો કહે છે કે તેથી જ સ્ત્રીઓને શક્તિહીન અને ભાગ વગરની+ ગણવામા આવી છે ”

પતિને પ્રમન કરવો એ જ સ્ત્રીના અસ્તિત્વનો દેવ મનાતો. બૌદ્ધાધન કહે છે કે “જે સ્ત્રીઓ પતિને સચ્ચતા કામ કરે છે તે સ્વર્ગમા જશે પણ પતિ તરફના કર્તવ્યનો ભગ કરવા માટે કૃષ્ણર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ ’

લગ્ન પછી દમ વર્ષ સુધી સ્ત્રીને મનસિ ન થાય તો એનો પતિ એનો ત્યાગ કરી શકે એમ સૂત્રકર્તા કહે છે જે સ્ત્રીને માત્ર પુત્રીઓ જ હોય તેનો લગ્ન પછી બાર વર્ષ અને જેના બધા મતાન મરી જતા હોય તેનો ૫૬ વર્ષ ત્યાગ થઈ શકે પરંતુ લડકણી સ્ત્રીનો તો એકદમ જ ત્યાગ થઈ શકે આધુનિક અમેરિકાના સ્વભાવની અસમાનતા (incompatibility of temperament) માટે લગ્નમગની રમ આપતા કાયદાને આપણે બુ. ઉચ્છેદક માનીએ છીએ પણ લડકણી સ્ત્રીનો એકદમ ત્યાગ કરવાનો સૂત્રકર્તાનો કાયદો એટલો જ બન્ને વિચાર ઉચ્છેદક હતો કારણકે એમા કાયદાની અદાનતમા કંઈ સાબીત કરવાનું ન હતું કે સ્ત્રીને પોતાનો પક્ષ રજુ કરવાની તક ન હતી પતિ લડકણી માને તો એકદમ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકે સ્ત્રી અમુક સંયોગોમા પતિનો ત્યાગ કરી શકે એવું એક પણ ધર્મસૂત્રમા લખ્યું નથી

શદ્ર સાથે અથવા પતિના શુરુ > શિષ્ય માથે અનુચિત સબધ રાખવા માટે અથવા પતિનો વધ કરવાના પ્રયાત્ન માટે કે એવા ઘણા કારણ માટે પત્નીનો ત્યાગ થઈ શકતો.

અનેક દરજ્જો બજાવવા છતાં સ્ત્રીને હક બુ થોડા હતા પતિની સાથે રહી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનો એને હક હતો, પરંતુ

સ્વતંત્ર રીતે દ્રોઈ પણ ક્રિયા એનાથી થઈ શકે નહિ. આપસ્તંબના મત પ્રમાણે આધ્યાત્મિક કલ્યાણ માટે પતિએ કરેલાં કૃત્યોના પુણ્યની સ્ત્રી ભાગીદાર બની શકતી તેમ જ મીઠકત પણ ધરાવી શકતી. પણ વળી કહે છે કે મીઠકત ધરાવવી એટલે પતિની ગેરહાજરીમા જરૂરી કામ માટે સ્ત્રી પૈસા ખર્ચે તો તે ચોરી કહેવાય નહિ, એટલું જ.

નીતિશ્રેષ્ઠ થએલી સ્ત્રીને ત્યાગ કરવાનું સર્વ સૂત્રકારો કહે છે. પણ આપસ્તંબ ઉદાર થઈ એવી સ્ત્રીને પ્રાયશ્ચિન કરાવી પાછી ગ્રહણ કરવાનું કહે છે.

સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને સામાન્ય મીઠકત ઉપર હક છે એમ આપસ્તંબ કહે છે પણ કેટલા અને કેવા હક છે તે સ્પષ્ટ કરેલું નથી.

પતિના ધરમા સ્ત્રીએ બહુ સાવધાન રહીને વર્તન કરવાનું હતું. ગૌતમ કહે છે કે સ્ત્રીએ “પોતાની જાન, આંખો અને કામ કરતાં અવયવોને સંયમમાં રાખવા જોઈએ.” પતિપત્ની વચ્ચે બાહ્ય શિષ્ટાચાર પાળવાની જરૂર નથી એમ પણ એ કહે છે.

ધર્મસૂત્રો કરતા સ્મૃતિઓમાંથી કૌટુંબિક જીવન વિષે બહુ વધારે માહિતી મળે છે. સમાજ પ્રત્યેની તેમ જ કુટુંબીઓ પ્રત્યેની ગૃહસ્થની ફરજો વિષે સ્મૃતિકારોએ વિસ્તારથી લખ્યું છે.

વિવાહ મમથે પ્રકટાવેલા અગ્નિથી ગૃહસ્થાશ્રમવાસીએ દરરોજ પાંચ પ્રકારના અગ્નિહોત્ર કરવાના હતા—બ્રાહ્મણોનો, પિતૃઓનો, દેવોનો, પ્રાણીઓનો અને અતિથિનો. અતિથિધર્મ એ ગૃહસ્થના મૌખી મુખ્ય ધર્મોમાંનો એક હતો. ચારે આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ ગણાતો, કારણકે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસી એ ત્રણે, ગૃહસ્થે આપેલી ભિક્ષા ઉપર જ નિર્વાહ કરતા. ગૃહસ્થે કરેલા ચતુર મહત્ત્વ એટલું બહુ મનાતું કે સર્વ સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિ એ યજ્ઞોને આધારે જ ટકી રહેલી છે એમ ગણાતું.

પુત્ર પોતે ગૃહસ્થ થાય તો પણ માતાપિતા તરફ મંપૂર્ણ પૂજ્ય-ભાવ અને આગ્રાધીનતા બતાવવાં પડતાં. માતાપિતા પુત્રનું ગંભીર

અપમાન કરે તો પણ પુત્રથી એમની અવગણના કરી શકાતી નહિ. પિતાને પ્રજાપતિની અને માતાને પૃથ્વીની પ્રતિમૃતિ ગણવાનું સ્મૃતિ-કારો કહે છે. બાળકના જન્મ માટે માત્રાપ જે દુઃખ વેડે છે તેનો બદલો સો વર્ષે પણ વાળી શકાય નહિ એમ તેઓ માને છે. જે પુત્ર માતાપિતાને સર્વથા સચિ કર અને હિતકારક વર્તન રાખે તો એને મહાતપશ્વર્થો કર્યાનું ફળે મળે એમ મનાયું. માતાપિતાને આગ્રાધીન રહેવું એ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની તપશ્વર્થો છે એમ ગણાયું અને તેઓ જીવતા હોય ત્યાં મુધી સ્વતંત્ર રીતે અને એમની આગ્રા સિવાય મોટી ઉમરના પુત્રથી પણ કાર્મ પુષ્કનું કામ કરાવું નહિ. જે માતા પિતાની અવગણના ન કરે તેણે ત્રિવેક જીત્યા એમ મનાયું અને દેવો જેવા તેજસ્વી દેહ સાથે સ્વર્ગમુખ ભોગવવાનો એ અધિકારી ગણાયો.

મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ— માતાપિતાની એક—જે કરે તેણે સર્વ ધર્મ બ્રજ્યા ગણાય એવી માન્યતા હતી. જે માતાપિતાને પૂજ્ય ન ગણે તેની બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ ગઈ એમ સ્મૃતિકારોની માન્યતા છે. વેદાધ્યયન કરાવનાર ગુરુ કે યજ્ઞ કરાવનાર પુરોહિત કરતાં પણ માતાને વધારે પૂજ્ય ગણવાની હતી. માતા, પિતા કે કોઈ વડીલો સાથે ગૃહસ્થને વાદવિવાદ કરવાની સ્મૃતિકારો મના કરે છે.

યોગ્ય કારણ સિવાય માતાપિતાનો ત્યાગ કરવો કે પિતા ઉપર ન્યાયની અદાક્ષતમા ફરિયાદ માગવી એ પાપ ગણાતા. આવું પાપ કરનારને દારૂડીયા, જુમારખાતુ રાખનાર, વ્યભિચારી ઇત્યાદિ પાપીઓના સમાન ગણ્યો છે. એવા માણસે આપેલું અન્નિદાન દેવો કે પિતૃઓ સ્વીકારતા નથી એમ મનુસ્મૃતિમાં લખેલું છે. માતાપિતાનો ત્યાગ કરવાના મહા અપરાધ માટે વિવિધ પ્રકારના પ્રાચલિત સ્મૃતિઓમાં બતાવેલાં છે. માતાપિતાએ કાર્મ ચુંદો ન કર્યો હોય છતાં પુત્ર એમનો ત્યાગ કરે અથવા એમની નાલેશી કરે તો રાજ એને દંડ કરી શકે.

માતાપિતા તરફ મંતાનોએ નિરવધિ પૂજ્યભાવ અને આદા-
ધીનતા બતાવવાનાં હતાં. પણ સંતાનોને વેચવાનો માતાપિતાને
અધિકાર ન હતો. પોતાના બાળકને વેચનાર પિતા ત્યાગિનિ યથો
ગણાતો. પોતાનાં સંતાનનો ત્યાગ કરવો કે એમની બદનામી કરવી
એ માતાપિતા પ્રત્યે એવો અપરાધ ક્યાં બગબગ જ ગણાતું, અને
કાયદો એ માટે શિક્ષા પણ કરી શકતો. પરંતુ પુત્રે અપરાધ કયો
હોય તો સુધારવા માટે એને મારવાનો પિતાને હક હતો.

પુત્રી એ મૃદુતાની પસંદાઈપ હતી. પિતાની મીઠકત ઉપર
પુત્રીને પુત્ર જેટલો જ હક છે એમ મનુ કહે છે અને ખાસ બાર
દર્શને જણાવે છે કે પુત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી બીજું કોઈ મીઠકત
ઉપર હક કરી શકે નહિ. “લગ્નની રીતના પૈમા” લેવાને બહાને
પણ પિતાને કન્યાવિક્રય કરવાનો અધિકાર ન હતો.

મોટાભાઈ પ્રત્યે નાનાભાઈને માનદષ્ટિથી જોવું પડતું. મોટો
ભાઈ ગમે તેટલું અપમાન કરે તો પણ નાનાભાઈથી એની અવ-
ગણના કરી શકાય નહિ. મોટાભાઈની પદવી લગભગ પિતાના જેવી
જ હતી. પરંતુ નાનાભાઈ પાસેથી પૂજ્યભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે મોટા-
ભાઈએ યોગ્ય વર્તન રાખવું પડતું. પોતાની પદવીને અયોગ્ય એવું
વર્તન જો એ રાખે તો પણ એને બીજાં સગાં જેટલું માન તો
આપવું જ પડતું. મોટી બાલી તરફ પણ માનરૂતિ બતાવવી પડતી
અને જો એ પોતાની જ ત્યાગિની હોય તો દરેકજ એનો ચરણ-
સ્પર્શ કરવાની દીવરની ફરજ ગણાતી. મોટી બહેનને પણ માત્ર
સમાન માન આપવું પડતું.

કોઈ પણ સમાજની ઉચ્ચ કે નીચ સ્થિતિનું પ્રમાણ શોધવું
હોય તો એની ત્રી પ્રત્યેની દષ્ટિ તપાસવી એ મૈથી મારો માર્ગ
છે. સ્મૃતિકારો-ખામ કરીને મનુ, જે તિરસ્કાર ગતિથી સ્ત્રીઓ વિશે
લખે છે તે ઉપરથી એમના મમયના મમાજની અધમ સ્થિતિ
દેખાઈ આવે છે. એ સમાજમાં પુરુષ સ્ત્રીનો માલિક સ્વરૂપો. સ્ત્રીનું

આગ્રિય એ નિરતર ચિતાનો વિનય મણુનો અને એના રક્ષણ માટે પુરુષરક્ષાની શુભનપર્વન જરૂર મનાતી બાલ્યાવસ્થામાં પિતા, ધીવ-
નમાં પતિ અને જદાવસ્થામાં પુત્રો સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે કે પણ સ્ત્રી કદિ
પણુ સ્વતંત્રતાને લાયક નથી એમ મનુ અને યાગવલ્કય ધારે છે
યારાનુકૂળ તો એક પણુ આગ્રા જઈ દહે છે કે પિતા, પતિ કે પુત્રો
એક ન હોય તો માતિજનોએ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું એ
સર્વ માતિજોનું પરમ દર્તવ્ય મનાવું સ્ત્રીનું કાવચ્છથી રક્ષણ કરવાથી
મંત્રિતિની, કુનતી, પુરની પોતાની અને પુણ્યપ્રાપ્તિની પવિત્રતા
જળવાઈ ગહે છે એમ મનુની માન્યતા છે જો સ્ત્રીનું યોગ્ય રક્ષણ કર
વામાં ન આવે તો એના પતિના તેમ જ પિતાના કુટુંબ ઉપર આક્રમ
આવી પડે એમ ભય રહેતો

યાગદાન યાગ ત્યારથી જ પુરુષનું સ્ત્રી ઉપરનું આધિપત્ય શરૂ થતું
પતિ શ્રવે ત્યો મુધી સ્ત્રીએ એની આગ્રા માનવાની હતી અને મૃત્યુ
પામે ત્યારે એના સ્મરણોની પણ અનમણના કરી શકાય નહિ પતિ
ચારિ યદીન, વ્યભિચારી કે એક પણ મુણુ વિનાનો હોય તો પણ
સાધ્વી સ્ત્રીએ એને દેવ ગણી પૂજવો જ જોઈએ પતિ સિવાય રા
ત્ર રીતે કોઈ યજ્ઞ, કોઈ વ્રત, કોઈ પણ ઉપવાસ સ્ત્રીથી થઈ શકે
નહિ માત્ર પતિને સંતુષ્ટ આરાધીન રહેવાથી જ સ્ત્રી સ્વર્ગપ્રાપ્તિને
યોગ્ય બની શકે છે એમ સ્મૃતિમરોની માન્યતા છે પરલોકમાં
પતિની મંગલિની પ્રજ્ઞા હોય તો સ્ત્રીએ વાણી અને વિચાર ઉપર
મધમ શાખવો અને પતિ શ્રવતો હોય કે મૃત્યુ પામ્યો હોય પણ એ
અપ્રસન્ન થાય એવું એક પણ કૃત્ય કરવું ન જોઈએ એમ મનુ અને
યાગવલ્કય દહે છે સદૃશી સ્ત્રી જો પતિના મૃત્યુ પછી પણ
શીનવતી રહે તો પુત્ર ન હોય તો પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે પતિને
બેવકા નીવડનાર સ્ત્રી સ્મૃતિકારોના મત મુજબ ચિઆળ થઈને
અવતરે છે અને અનેક રાગથી પીડાય છે

સ્ત્રી એટલી કુદનક મનાતી કે જો એને સતત કામમાં રોકા

યત્ની ન રાખવામા આવે તો વિમાર્ગે જવાનો ભય રહે આથી એને પૈસા એકઠા કરવામા અને ખર્ચવામા, ધરમા દરેક વસ્તુ સાંકેત્ત કરવામા, ધાર્મિક ક્રિયાઓમા, રસોઈ કરવામા અને વાસણોની સભાળ રાખવામા રોકાયેલી રાખવાની પતિની ફરજ મનાતી.

સ્મૃતિઓના સમયમા સ્ત્રીઓ માટે નિરરકારવૃત્તિ હતી એમા દશો શકે નથી મનુ એમ માને છે કે સુંદર કે કુરૂપ, યુવાન કે વૃદ્ધ ગમે તેવા પુરુષને સ્ત્રી પોતાની જાત આર્પણ કરી દે એવી હોય છે. સ્ત્રીના શીતની રક્ષા કરવા પુરુષને અનેક જાતના ઉપદેશ આપવા છતાં મનુને સ્ત્રીના ચાગ્રિય વિષે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રહેતો નથી. “સ્ત્રીઓનું ગમે તેટલું રક્ષણ કરે તો પણ એમની પુરમે માટેની આમંત્રિ, અસ્થિર સ્વભાવ અને નિષ્કુગ્તાને લઈને તેઓ પતિને ખેવડા નીવડે છે.” એના મત પ્રમાણે સર્જનકાળથી જ સ્ત્રીને ઇશ્વરે અંચળ સ્વભાવની બનાવી છે અને એ યાદ રાખીને પુરમે એનું રક્ષણ કરવા તનતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ વસ્ત્રાભૂષણનો શૌખ, અપવિત્ર વાસનાઓ, ક્રોધ, અપ્રમાણિકતા, દ્રૃપ અને ખરાબ ચારિત્ર્ય એ સ્ત્રીના સ્વભાવજન્ય ગુણો છે એમ મનુનો અભિપ્રાય છે સ્ત્રીઓ વેદોચ્ચારથી ક્રોધ ધાર્મિક વિધિ કરવાની અધિકારી ગણાતી નહિ સ્ત્રી શક્તિહીન અને વેદના જ્ઞાન વિનાની તેમ જ મૂર્તિમાન અમત્ય જેવી અપવિત્ર મનાતી. સ્ત્રી એટલી અધમ ગણાતી હતી કે પતિએ એની સાથે ખેસી બોજન પણ કરવું નહિ એમ સ્મૃતિકાગેની આજ્ઞા છે.

(સ્ત્રીનું એક મનુષ્ય તરીકે જુદું અસ્તિત્વ જ ગણાતું નહિ તો પછી નાગરિક તરીકે ગણાવાનું માન તો ક્યાથી જ હોય) સ્ત્રી માત્ર પુરવના દૈનિક અવહારમા ઉપયોગી દિગ્ગિ તેમ જ બાળકો ઉત્પન્ન

સ્ત્રીનો અપરાધ થતા દોષદાથી અથવા ચીરેલા વાસથી એને ગારવાનો પતિને અધિકાર હતો. આ બાબતમાં સ્ત્રીની પદવી પુત્ર અને સુનામના સમાન જ ગણાતી

પતિમાં કોઈ અપવશ્ય હોય કે એ નિરાબાજ કે રાગી હોય તો પણ સ્ત્રી એની અવગણના કરી શકતી નહિ એવા પતિ તરફ રહેજ પણ અપમાનગતિ સ્ત્રી બતાવે તો પતિને એનો ત્રાણ મહિના સુધી ત્યાગ કરવાનો તેમ જ એના ઘરેણા અને સરમામન લઈ સેવાનો હક હતો. પતિને માત્ર સ્ત્રીને વેચવાનો કે એને છોડી દેવાનો હક ન હતો તેમ જ એની નાવેશી કરવાનો કે વિના વાકે ત્યાગ કરવાનો પણ અધિકાર ન હતો.

અમિહોન કરવો એ શ્રદ્ધાસ્થાત્રીની મુખ્ય ફરજ હતી, પરંતુ સ્ત્રીને સ્વતંત્ર રીતે એ કરવાનો હક ન હતો જો સ્વતંત્ર રીતે કરે તો મૃત્યુ પછી એ જરૂર નરકમાં જાય સ્ત્રીએ મેળે કરેલા યજ્ઞમાં બોજન લેવાની આદ્યોને મનાઇ હતી

સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીનું આમ અનેક પ્રકારે હઠહઠતું અપમાન કર્યું છે છતાં ઘણાં લોકો એમ ધારે છે કે સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીની પદવી બહુ ઉચ્ચ સ્થાપિત કરી છે આ માન્યતાનું કારણ સ્ત્રીની પૂજા કરવા અને એને શયનગારવા સબંધી કેટલાક શ્લોકો છે “પિતા, ભાઈ, પતિ અને દીયર જેઠાં જો પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તો તેમણે સ્ત્રીઓને માન આપવું અને શયનગારેલી રાખવી જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે ત્યાં દેવો પ્રસન્ન રહે છે. પરંતુ જ્યાં નથી પૂજાતી ત્યાં સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે જ્યાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ દુખી હોય છે ત્યાં કુટુંબનો ત્વરાથી નાશ થાય છે પરંતુ જો કુટુંબમાં તેઓ દુખી નથી હોતી તે નિઃશંક ઉદય પામે છે. જ્યાં યોગ્ય સન્માન ન પામેલી સ્ત્રીઓ શાપ દે છે તે ઘર જલ્દી જાડુથી નાશ પામે છે ” આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં

લખેલું છે. ધર્મનું એ આદર્શ એકદમ જ તુટી પડે છે કારણકે ઉપર પ્રમાણે લખ્યા પછી તરત જ મનુ કહે છે કે “જે પુરુષો પોતાનું ક'વાણુ ધરજના દોષ તેમણે તહેવારો અને ઉત્સવ પ્રમગે આશૂણ, વસ્ત્રો અને મુદ્દ બોજન વડે સ્ત્રીઓને પૂજવી ” આ બધું જોઈ પ્રકાશની પૂજા છે—માત્રી પૂજા કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે સ્ત્રીને અપાનું માન એ મધ્યકાલીન યુરોપની આડંબરી નારી પૂજા જેવું જી સકાય. વળી સ્ત્રીને પ્રમન્ન રાખવામાં પુરુષનો સ્વાર્થ પણ સમાયતો હતો કુટુંબના સુખ ખાતર પતિપત્નીએ અન્યો-ન્યથી પ્રમન્ન રહેવું લેઈએ એમ મનુ કહે છે પણ માથે ઉમેરે છે, કે “ જો સ્ત્રી સૌંદર્યથી આપતી ન હોય તો એ પતિનું આકર્ષણ કરી શકે નહિ. અને જો પતિને એને માટે આકર્ષણ ન હોય તો સંતતિ થાય નહિ. ” પુન ઉત્પન્ન કરવા એ તો ગૃહસ્થનો પરમ ધર્મ ગણાતો કાણુ કે એના ઉપર જ એનું આ લોક અને પરલોકનું કલ્યાણુ રહેલું હતું યાગવંક્ય ખુદ કહે છે કે એ હેતુથી જ સ્ત્રીને માન આપવું.

પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા એ ગૃહસ્થનો, દેવો, પિતૃઓ અને પોતાના પ્રત્યેનો મહા ધર્મ હતો. પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાથી શરીર બ્રહ્મ સાથેના મળધને યોગ્ય ગણાતું મનુ કહે છે કે પુત્ર વડે ગૃહસ્થ ત્રિલોક જીતે છે, પૌત્ર વડે અમરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રપૌત્ર વડે સુધર્મ લોકને પામે છે. “ પિતાને ‘પુત્ર’ નામના નગ્નમાથી તારે છે માટે જ એને સ્વયમ્ભૂએ પોતે “પુત્ર-ત્ર” (પુત્ર) એવું નામ આપ્યું છે. ”

પુત્રોથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે એમ મનાતું પુત્રપ્રાપ્તિની દરજ અઘા કર્યા પહેલા મોક્ષ મેળવવા ચલ કરી શકાય નહિ. અને જો કોઈ દરે તો તે ઉત્પત્તિ નીચે પડે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો એ પિતૃઓ પ્રત્યેનો ધર્મ હતો અને જે એ ધર્મથી ચુકે તે પોતાનું ઋણુ અઘા કરતો નથી એમ ગણાતું, અને એવો અપરાધ કરનાર શાનિયદિ-ધ્વાગની શિક્ષાને પાત્ર થતો.

મૃતિઓના મમયમાં પિતૃપૂજા એ કુટુંબજીવનનું એક-
મુખ્ય લક્ષણ હતું. દરેક મહિને અમાસને દિવસે ગૃહસ્થને પિતૃ-વ-
હાર્યક નામનું શ્રાદ્ધ કરવું પડતું. જે માણસ એકનિદાથી આ
શ્રાદ્ધ કરે તો એને એનું પુણ્યદાન મતન મળ્યા કરે એવી માન્યતા
હતી. પિતૃઓને અર્પણ કરેલા બલિદાન શ્રોત્રિયને જ આપી દેવા
જોઈએ અને એવા પિદ્ધાન્ બ્રાહ્મણને આપવાથી મહા પુણ્ય પ્રાપ્ત
થાય એમ ગણાતુ. શ્રાદ્ધ કરવું તે શ્રાદ્ધને ખાતર જ કરવું જોઈએ
અને એમાંથી કોઈ પ્રકારની મૈત્રી બાધચાલી સખ્ત મનાઈ હતી.
ત્રણમાંથી એક વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણને ગૌરવ સન્માનથી શ્રાદ્ધ
સમયે ભોજન આપવામાં આવે તો શ્રાદ્ધ કરનાર ગૃહસ્થની સાત
પેઢીના પૂર્વજો લાખા મમય મુઠ્ઠી સવુષ્ટ રહે એમ ગનાતુ હતુ.

શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવા માટે કેવા બ્રાહ્મણને આમ ત્રણ આપવું
તે બાબત બહુ જ કાળજી રાખવાની હતી. દેવોનો યગ્ન કરવા આવ-
નાર બ્રાહ્મણ વિશે બહુ ચોકસાઈ કરવાની જરૂર નહિ, પરંતુ પિતૃ-
યગ્ન (શ્રાદ્ધ) કરવા આવનાર બ્રાહ્મણના કૃણ તથા ગુણ બન્ને વિશે
બહુ બારીકાઈથી તપાસ કરવી પડતી કેમ બ્રાહ્મણને ન બોલાવવો
તે બાબત મનુ અને યાગવલ્ક્ય એક લાખી યાદી આપે છે-શારી-
રિક ખોડવાળા, તેમ જ બ્રાહ્મણ માટે અયોગ્ય મનાતા ધંધા
કરનાર, જુદા જુદા પ્રકારના ગુન્દા કરનાર વિગેરે એ યાદીમાં
સમાઈ જાય છે. એવા અપાત્ર બ્રાહ્મણને આપેલું ભોજન પિતૃ-
ઓને પહોંચતું નથી અને પુણ્યને બદલે પાપ થાય છે એમ સ્મૃતિ-
કારો માને છે.

પિતૃઓ એ આદિ દેવો મનાતા એમનામાં ક્રોધ ન હતો,
પવિત્રતા માટે ચીવટ હતી, પોતે તદ્દન પવિત્ર હતા, લુહથી વિમુખ
હતા અને અનેક ગુણોથી વિભૂષિત હતા. શ્રાદ્ધ સમયે આમ ત્રેલા
બ્રાહ્મણની સમીપ એ રહેતા; પવનની પેઠે એની પાછળ જતા અને
શ્રાદ્ધવિધિ વખતે એની પામે બેસતા. પિતૃઓને માત્ર પાણી પણ

જે અર્થથી અર્પણ કરવામા આવે તો તે અર્પણ કરનારનું અનંત કલ્યાણ થાય દિવે માટે દેવયજ્ઞ કે તા પિતૃયજ્ઞ વધારે આવશ્યક મનાતો પિતૃઆદ્ય કરતા પહેલા દેવોને જે બનિદાન આપવામા આવતું તે તો રાક્ષસોના આશ્રમણથી શ્રાદ્ધબળિનું નક્ષણ કે તા માટે જ હતું

મારવ કયે પોતાની સ્મૃતિનો એક આખો અધ્યાય અને મનુએ અધ્યાયનો મોટો ભાગ શ્રાદ્ધક્રિયાના વર્ણનથી ભર્યો છે તે ઉપરથી મમજી શકાય છે કે પિતૃપૂજનનું મહત્વ એ સમયમા પ્રેટલુ હતું

વેદના સમય કગતા સૂત્રો અને સ્મૃતિઓના સમયમા થયેલો સૌથી નોંધવા લાયક ફેરફાર સ્ત્રીની પદવીની અધોગતિ એ છે મનુષ્યોની દિનચર્યા પણ અનેક લાખા વિધઓમા ગુચવાઈ ગયેલી બની હતી તે ઉપરથી બ્રાહ્મણોની સત્તાનો ખ્યાલ આવે છે વેદના સમયનું સાદું ટૂંકિજીવન અદસ્ય ધર્મ ગયું હતું ફેરફારના મારણ થયું હતા મસ્મૃતિની પ્રગતિ માથે ત્રવાલાવિત રીતેજ માણસો ખેતીનાડી ડોડી શહેરી જીવન તરફ તગતા જતા હતા બ્રાહ્મણોની વધતી જતી મત્તાએ મૃદસ્થાશ્રમીના જીવનને વિધિઓના કાકડામા ગુચવી દીધું

પહેલા પ્રકરણને અંતે વેદના સમય પછી થએલી અધોગતિના મારણો વિસ્તારથી વણુવ્યા છે એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી

અર્વાચીન ગુજરાતનું કુટુંબજીવન

ત્રીસ વર્ષ ઉપર સંયુક્ત કુટુંબમાં જેવું એતન અને શક્તિ હતી તેવા આજે રહ્યા નથી. એના બંધનો દિન પર દિન સિધિય થતા જાય છે. હજીએ ઘણા સંયુક્ત કુટુંબો નજરે પડે છે— ખાસ કરીને ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરનારા લોકોમાં—પરંતુ એ નામના જ સંયુક્ત કુટુંબ છે. કુટુંબની દરેક વ્યક્તિએ સમસ્ત કુટુંબના હિત ખાતર કામ કરવાની જરૂર છે એ પુરાતન માન્યતા ઘસાતી જાય છે.

જુના એટલે ત્રીસ વર્ષ ઉપરના સંયુક્ત કુટુંબ અને આજના કુટુંબ વચ્ચે સરખામણી કરવાનો આ પ્રકરણમાં કાષ્ઠક યાત્ર કર્યો છે. જુના સંયુક્ત કુટુંબમાં વ્યક્તિગત ટેવો કે જરૂરિયાતો વિશે બહુ વિચાર કરવામાં આવતો નહિ. કુટુંબ એ એક સહકારના ધોરણ ઉપર ચાલતી મંરથા મનાતી એમાં વસતી દરેક વ્યક્તિને પોતાના સુખ માટે નહિ પણ સરથાના હિત માટે જ વિચાર અને કાર્ય કરવા પડતા. સરથાના હિત માટે વ્યક્તિગત સુખનો ભોગ આપવાના પ્રમંચો એક નહિ પણ અનેક આવના આપ્યા કુટુંબના પુરોષો એક જ ધધામાં રોકાયેલા હોવાથી આચાર વિચારમાં એકમ જળવાઈ ગયેલું.

વિલક્ષ કુટુંબોનું મહત્ત્વ દિન પર દિન વધતું જાય છે. પહેલાના વખતમાં કુટુંબોના મનઘ બધાવા પણ હવે વ્યક્તિઓના બંધાય છે. લગ્ન કરનાર વ્યક્તિઓને ઇચ્છિત પમદગી કરવાની છૂટ મળી છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી પરંતુ પહેલા આમુક કુટુંબના વર કે કન્યા છે માટે માળાપ પર્વદ કરતા તેને જદે વગડન્યાના પોતાના ગુણ માટે પર્વદ કરવાનો રીવાજ રહેરોમાં વધતો જાય છે.

જુના મધુખ્ત કુટુંબમાં જ્યારે કુટુંબીઓની મધ્યા અતિશય વધી પડે અને એ ઘરમાં મમાવેશ કરવાનું મુશ્કેલ થાય ત્યારે જ એના વિભાગ કરના પડના વ્યક્તિન કે સ્વાનત્ર્યના ખ્યાલ એ મમયે ઉદ્ભવ્યા ન હતો એવી જ્ઞાનના વિચારોને અમાને કુટુંબીઓ પોતાની પગિચાનિથી મનુદ ગટેતા, અને કુટુંબજીવન ઘર્ષ ફેફસાર કે પ્રગ્નિ વિના ચાલ્યું જતું વ્યક્તિએ પોતાના સુખ કે સ્વમાનને ભોગે પણ કુટુંબને ઉપયોગી નનવું એમાં મહત્તા મનાતી જીવનમાં હમ નહિ પણ ફરતેનું જ પ્રાધાન્ય હતું મધુખ્ત કુટુંબમાં મહત્તર અને મહન શીનતાના પામે લીખી ઉગતી પ્રગ્ન એમ મમુદમાં કેમ રહેવું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી બીજા કુટુંબીઓની સહાયતા વિના જીવનનો ભાર વહન કરવાનું જ્ઞાન સ્ત્રી કે પુરુષ એને મળતું નહિ

જુન મધુખ્ત કુટુંબ એ આર્થિક દૃષ્ટિએ જોતા બહુ ઉત્તમ મર્યાદા હતી એમ હોવામાં આવે છે શારીરિક કે માનસિક અશક્તિન લીધે જે પુરુષો કમાઈ ન શકે તમનું અને તેમના સ્ત્રીબાળકોનું જોડણ મધુખ્ત કુટુંબમાં ઘર્ષ શરૂ થાય એ ખરું છે પરંતુ માત્ર આગસને ખાતર જ પાગકા ઉપર આધાર રાખી ભારરૂપ થનાગને પણ ઉત્તજન મળતું એ જૂનવું ન જોઈએ કુટુંબને તેમજ સમાજને એવા મનુષ્યો લખરૂપ હતા જ

જુના કુટુંબમાં મનપતિ એટલે મુખ્ય પુરુષ એ એમ મોટા સત્તાધારી હતો કુટુંબમાં એની એમદંશ્ય સત્તા હતી એનો બોલ એ માથે મનાતો અો અન્ય કુટુંબીઓની એ ઉચાવવાની હિમત ન હતી આખા કુટુંબમાં જે સૌથી વડીલ પુરુષ હોય તે ધણુખત મુખ્ય ગણાતો અને દરેક જાળનમાં કુટુંબ ઉપર એની સત્તા ચાલતી સામાન્ય રીતે સમસ્ત કુટુંબના પુરુષો બાપીના ધધામાં જ ને તો પણ જે કાઈ બીજો ધધો ને નોકરી સ્તીમાર તો એમો પણ

* જુના એટલે લગભગ ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ સુધીનું કુટુંબમાં અમાખા પ્રારંભમાં “જુના” શબ્દ એજ અર્થમાં વાપર્યો છે

પોતાની બધી આનંદ મુખ્ય પુરને મોપી દેરી પડતી પોતાના
ખાનગી ખગ્ગ માટે એમણી કશું પણ ગાળી શકતું નહિ
તેમ જ મધુકન કુટુંબમાં ચતા કાઈ પણ ખર્ચ માટે કોઈ અગ્નિ
એકી જનામદા ન હતી કુટુંબના મતાનોના લગ્નસબંધ મુખ્ય
પુર જ ગોવતો અને ગાઈને એમાં વચ્ચે પડનાનો દં ન હતો—
માત્ર મુખ્ય સ્ત્રીની સનાહ કોઈક વખત લેનાતી

મુખ્ય પુરવથી ઉતરતી પદની મુખ્ય સ્ત્રીની હતી મુખ્ય પુર
કુટુંબના આર્થિક વ્યવહારની સલાહ રાખતો તેમ જ સમાજમાં
એની પ્રતિષ્ઠા બળતો પરંતુ ઘરની બહારનો દૈનિક વ્યવહાર
મુખ્ય સ્ત્રી ચલાવતી પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ સર્વ એની આજ્ઞામાં
રહેતા અને મોગી હંમરના પુત્રો પણ એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પગલું
હરી શકતા નહિ જ્યાં પોતે કાઈ વાતનો નિર્ણય કરી શક નહિ
ત્યાં મુખ્ય પુર પછી એની સનાહ લેતો એ જો બહુ જબ્બર કે
કુલિશાળી હોય તો મુખ્ય પુરને પણ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર
વર્તન કરાવતી

જુના સંયુક્ત કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓની પદવી તથા પગધીન
હતી શુદ્ધવ્યવસ્થામાં કાઈ પણ જાતનો એમને અધિમાર ન હતો
માત્ર શુદ્ધધર્મમાં ઉપયોગી વસ્તુ જેની એ ગણતી કુટુંબની પદીન
સ્ત્રીઓની દરેક આજ્ઞા એમને હિમ્મતી પડતી એમની પદની લગભગ
ચુનામ જેની જ હતી કાઈ પણ બાબત ઉપર—પોતાના સતાનોના
લગ્નસબંધ બાધવામાં પણ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવી શકતી
નહિ પડીલોની ઇચ્છા પ્રમાણે જ એમને ચાનવું પડતું સાસુના મગ્ધુ
પડી મોગી નણદ કે મોગી જોદાણી એની પદની ચેતી અને બીજી
પુત્રવધૂઓની સ્થિતિ હોય એનીને એવી જ ગટેતી સ્ત્રીનાતત્વનો
વિચાર માત્ર પણ અગ્નિત્વ ધરાવતો ન હતો સ્ત્રીઓ પોતાની
સારી મોગી જે દશ મેય તેને આધીન બનાતી

વિધવાઓની સ્થિતિ એથી પણ ઉતરતી હતી શ્રીમત કુટુંબોમ પણ એમની સ્થિતિ દયાગ્રસ્ત હતી સત્તાનગરિત વિધવાને મામગમ રહેવામાં કશો વ્યર્થ વાગતો નહિ અને તેથી જનના મુખી પીયગમ જ ગેતી માત્ર અમદાવાદ જિલ્લાના અને એક જિલ્લાના લેકેવ પાટીદારોમાં જ વિવવા માટે જાગે માસગમાં ગેતી અને જે પીયગ ગેતુ પડે તો સાસરીયા માટે શરમાવાનું ગણાતું બધી જાતિ ઓમાં સત્તાનગરી વિધવાને જાગડાનું ધૈર્ય મળેથી દિલ સાચવવા સામગમાં ગેતુ પડતું જે મતાનગરિત વિધવાને ન છુટકે મામગમાં ગેતુ પડે તેની સ્થિતિ અત્યંત દયાગ્રસ્ત હતી કોઈ જનના કળની આશા રાખ્યા વિના ધનુ મમ અવિશ્રાંત કરવું પડતું માબાપ ન જીવતા હોય તો પીયગમાં પણ લાઠીભોજનના મન્યમાં એની સ્થિતિ એવી જ થતી

સ્ત્રીની માનિકીમાં માત્ર તેનું સ્ત્રીવન ગેતુ લગ્ન વખતે પત્નીમાં કે પિતા તરફથી દયાદાનમાં મળેના ધણેલા સ્ત્રીધન તરીકે ગણાના ધણીખરી જાતિઓમાં સ્ત્રીને એના ઉપર માત્ર જીવતા મુખી હક ગેતો, અને એ કોઈને એ સ્ત્રીધન વાગમાં આપી જઈ ગ તી નહિ સ્ત્રી પતિ પહેલા મૃત્યુ પામે તો પતિને એ ધન મગે મગ્નાર સ્ત્રીના મતાનેને પણ એના પર ક્રોધ હક ગેતો નહિ વાનગમ નાગર જેવી માધ્ય જ જાનિમાં એ જાનન ચોક્કસ નિયમ બાધેલા હતા

લગભગ ત્રીમ વર્ષ ઉપર મધુકા કુટુંબની જેની સ્થિતિ હતી તેની આજે નથી જ આખા કુટુંબના પુરખો એમને એ જ ધધો ક્રો એ રીગજ ઓછો થતો જાય છે જમીનમાંથી દિવસે દિવસે કમ ઓછો થતો જાય છે તેમ જ શહેરો માથેનો સર્ગ વધતો જવાથી ગામડાની નાની દુકાનોની આવક ઘટી ગઈ છે આથી મોટા સમુદાય કુટુંબોનું પોરણુ ઘર્ષ શરૂ એની આવક રહી નથી. વનન હોડી બહાર નો રી ધધે જવાનો રીવાજ વધતો જ જાય છે,

અને પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબ તુટતું જાય છે. અથવા કદાચ એમ પણ હોય કે સંયુક્ત કુટુંબનાં બંધનમાંથી નાસી છૂટી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે યુવાન વર્ગ નોકરીને બદલે પરગામ ચાલ્યો જાય છે. એક વખત સ્વાતંત્ર્યનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય એટલે ફરી સંયુક્ત કુટુંબની વચ્ચે બધાઓમાં બંધાતું એ વર્ગને મળતું નથી.

કેટલીક વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણી સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા સ્થિતિસ્થાપક હોઈ તુટવા વિના જ નવા સંયોગોને અનુકૂળ થતી જાય છે. પણ આ સત્ય નથી. જીવનના નવા વિચારોથી એ સંસ્થા કેવળ વિમુખ છે અને તુટતી જાય છે જ. નોકરી માટે પરગામ જતા યુવાનો વ્યવહારમાં વિલક્ષ્ય થાય છે પણ અંતરથી તો સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથાને જ માનનારા હોય છે એમ કેટલીક વખત કહેવાય છે. પરંતુ એ જરા પણ સત્ય નથી. એનાના ઘણા સંયુક્ત કુટુંબના બંધન તોડવા માટે જ ધર છોડી પરગામ જાય છે.

યુગરાતની ઉમતી પ્રજાનું ઘણું સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા તોડવા તરફ છે એમા કશો શક નથી. એ તોડવા માટે કાર્મી મોટી અળવળ ચાલતી નથી. પરંતુ દરેક દિશામાં વ્યક્તિગત કાર્યો એવી રીતનાં થાય છે કે એ પ્રથા આપોઆપ જ તુટતી જાય છે. જુના વખતમાં કુટુંબીજાના સહકાર એ એટલી જરૂરી વસ્તુ ગણાતી કે કુટુંબ વગરના માણસને કંઈ આપતા આપ્યા ખંચાતા. હવેના વખતમાં માખાપ બાણીને કુટુંબ વગરનો માણસ જમાઈ તરીકે ઘણીવાર સોંપે છે; એટલે પોતાની પુત્રી સંબંધીઓના બંધનો વગર સ્વતંત્ર રહી શકે.

સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થા તુટવાનાં કારણો અનેક છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની લાવના ઉપર સ્વાયત્તી પામ્યાલ્ય સંસ્કૃતિ યુવાન પ્રજાના માનસ ઉપર દિવસે દિવસે વધારે દબતાઈ પોતાનું સામાજિક પ્રસારતી જાય છે. અને સંયુક્ત કુટુંબમાં તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની નવી લાવનાઓને અવકાશ છે જ નહિ. આધુનિક સમાજ વ્યક્તિઓની ત્વરિત પ્રગતિની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબમાં આશુ કુટુંબ જેવી-

ગી પ્રગતિ કરી શકે તેટલી જ શક્ય છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને મા-
દિત્યે પ્રગતને વિનિમક્ત કુટુંબના સુખ, અને મંયુજા કુટુંબમા આપવા
પડતા આત્મભોગ એ બે વચ્ચે સરખામણી કરતા ક્ષીબધ્યું અને
પરિણામે મંયુક્ત કુટુંબ અકારણુ ભારરૂપ જણાયું.

સહનશીલતા અને આઝાદીનવાની ભાવનાઓ વડે જ હિંદુ માન-
સ ધડાતું આવ્યું છે. પરંતુ આપણો વડીલ વર્ગ એ ભાવનોઓનો
અતિરેક કરે છે અને તેથી નવી પ્રગત તેની મામે ભંડ કંઈ એમાં નવા-
ઈ જોવું નથી. આજે હકનું સ્થાન મુખ્ય છે અને ફરજનું ગૌણ છે.

સંયુક્ત કુટુંબમા બાળકોના અને ખાસ કરીને કન્યાઓના
શિક્ષણ તરફ દુર્લક્ષ અપાય છે. બાળકોને જેમ બને તેમ બહેસા પ-
રણાવી દેવા એટલી જ તેમના પ્રત્યેની વડીલોની ફરજ ગણાય છે.
આજના જમાનામા માબાપ પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાની
અને બાળકોની નહિ તો પોતાની ઇચ્છાનુમાર તો તેમના લક્ષ કર-
વાની અપેક્ષા મળે એ આભાવિક છે. વૃદ્ધ વડીલો જે નાનપણમા
બાળકોને પરણાવી દેવામા જ કૃત્રની મોટાઈ સમજે છે તેમના હા-
થમા પોતાના બાળકોનું ભવિષ્ય સોંપી દેવા આજના માબાપ નારા-
જ હોય એમા આશ્ચર્ય નથી.

પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના પ્રસારને લીધે પિતા અને પુત્રના કૌટુંબિક
જીવન મંડળી વિચારોમા મનભેદ પડે છે. અમાજમા વ્યક્તિના સ્થા-
ન કે હક વિશે બીવકુચ અગ્નણુ એવા જદ્ધ વડીલોને પ્રસન્ન કરવા
ખાતર પોતે અને પોતાની પત્નીએ જીંદગીભર આત્મભોગ આપ્યા જ
કરવો જોઈએ એમ પુત્ર માનતો નથી. બીજી તરફ પિતા એમ
માને છે કે કુટુંબનું નાવ સહેવાઈથી હંકારવા માટે ઘરમા એકદ-
રથુ સત્તાની આવશ્યકતા છે.

પરિણીત જીવન મંડળી વિચારો પણ બંદવાતા જાય છે. જુના
સંયુક્ત કુટુંબમા પતિપત્નીને વડીલોની હાજરીમા અગ્નણુ માફક

નર્તન ગખવુ પડતુ છેડ જદ ધર્મ કુટુમ્બના નાયક બને ત્યા સુધી
 દપતીના સહચાર જેવી મર્ઠ નમ્તુ હતી નહિ અન્ય કુટુંબીઓના
 મદદમાગે લીધે પતિ પોતાની રોજની ખામીના વિગેરેની જરૂરીયાતો
 માટે પત્નીને આધીન ન હતો, તેમ જ પત્ની માત્ર પતિની જ આવક-
 ને આધીન હતી નહિ જીવનના પ્રશ્નો > પોતાના જાગૃતાના ધડતરના
 પ્રશ્ન વિષે એમને સાથે રહી વિચાર જ્ઞાના ન હતા કુનપતિની કડક
 નિયમધારી સત્તા નીચે, કુટુંબમાં પરાપૂર્વથી પડેના સ્ત્રીના ઉપર વમઝાપદ
 મગવાનુ હતુ જુના મયુક્ત કુટુંબમાં પણ કેના દપતી એના હજે કે
 જેમને પગિગીત જીવનના સુખ વડીતોની ઉપાધિ વિના નિષ્કંટ રીતે
 ગોમનનાની અતગ્મા ધન્ય હજે પરંતુ ચાનતા રીવાજની સામે
 વિરોધ ઉદાનનાની એમનામાં હિંમત ન હતી પરંતુ આધુનિક મમ
 યના સુગમોમાં ઠાતા સહનશક્તિ ઓછી છે નથી અથવા વાણી બને
 નિચાળના વ્યાતચ્ચની ભાવના પ્રમાણ છે તેથી એમને સ્વતંત્ર રીતે
 પગેલી જીવગીના આનંદો માણવાની આમલ્સા દોષ છે એ મિદ્ધ
 મગવા માટે સમુક્ત કુટુંબના બંધન તાકરા મિરાય ખીન્ને માર્ગ નથી

પ્રાચીન કુનપ્રથાઓ જાગની ગખવાના તથા સમાજમાં
 કુટુંબને મોભો સાચવનાના ખોટા ખ્યાલોને લીધે સમુક્ત કુટુંબની
 મર્યાદાએ વ્યક્તિઓના સ્વમાનની અગણતા કરી-એના ઉપર અનેક
 વા પણ મ્યાં આધુનિક યુવકોની સ્વમાની ભાવનાને જોડે મ્યા
 ધર્મવૃત્તિ કે ઉદ્વેગમ મમજે છે આને લીધે જુના અને નના નિચારો
 વચ્ચે ઘર્ષણ ચાય છે અને પરિણામે યુવમ મયુક્ત કુટુંબની દૃષ્ટના
 તોડી મહા નીચળી જાય છે

સમાજમાં વ્યક્તિગત હકાની ભાવનાના ઉદ્ભવને લીધે કુટુંબ
 એવાને એક ધર્મ માનવાનો ખ્યાલ ધમ્મતો જાય છે જદો એમ માને
 છે > નવુ શિક્ષણ યુવમને વ્યર્થ અને વિરોધ સહન મગવા
 અશક્ત બનાવી દે છે અને સમુક્ત કુટુંબની પ્રથા ઘટનાનુ મૂળ
 મગણ એ જ છે કેટલેક અંશે એ ખ હજે પરંતુ એમ પણ નજ

માની શકાય કે જુના સયુક્ત કુટુંબમાં દરેક વ્યક્તિ એટલી ઉદાર ભાવનાવાળી હતી કે કુટુંબ પ્રત્યેના ધર્મ ખાતર જાતીય સુખોને એમ જીવન પર્યંત ખુશીથી આપ્યા જ કરે એ પ્રમાણે આત્મભોગ આપવા તરફ અરચિ ધણી વ્યતિઓને થતી હશે જ પરંતુ જુના જમાનાના ખ્યાલ મુજબ વડીલોની આગા સામે વિરોધ ઉઠાવવો એ કુટુંબને અને વ્યક્તિને માટે લાઘનકારક ગણાય જોરજુનમથી અપાતા આત્મભોગ ધણી વખત કૌટુંબિક કલ્યાણપે દેખા દેતા- ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં.

હાનના જમાનામાં યુવકો કરતા યુવતીઓને વિભક્ત કુટુંબ સ્થાપવાની ઇચ્છા વધારે પ્રબળ હોય છે એમ ધણીવાર કહેવામાં આવે છે આમાં કાંઈકે સત્ય છે પરંતુ એથી સ્ત્રીઓ વધારે સ્વાર્થી કે સહનશીનતા વિનાની છે એમ માની લેવાય નહિ જુના સયુક્ત કુટુંબમાં ઔથી વધારે આત્મભોગ સ્ત્રીઓને જ આપવો પડતો ધનના કામકાજનો અસહ્ય ભોજો સ્ત્રીઓ ઉપર પડતો પણ બદલામાં સહકારી સસ્થામાં મગના જોઈતા થોડા લાભો તેમને મળતા નહિ પુનઃવધૂ નાની અને અનુભવ વિનાની હોય ત્યારે એને સાસુ કે ખીજી સ્ત્રીઓની સનાહ કે સહાયતાની જરૂર પડે પરંતુ થોડા વર્ષ કુટુંબમાં રહી ધડાયા પછી સ્વાભાવિક રીતે એને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થાય જ પુરોને પણ ધણા આત્મભોગ આપવા પડતા, પણ તે પોતાના જ પિતા, ભાઈ કે અન્ય કુટુંબીઓ માટે સ્ત્રીઓને એથી ઓછા આત્મભોગ આપવા પડતા, પરંતુ તે સાસરીયા માટે-એમને માટે એમને કુદગ્ની લાગણી કશી ન હોય જુના સયુક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને જે કપ્પો પડના તે મહન મરી લેતી કારણકે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કે વ્યક્તિગત હકો વિશે એમને ખ્યાન સુદ્ધા ન હતો સ્ત્રી પોતાને મમૂદનો એક વિભાગ માત્ર જ ગણતી-સ્વતંત્ર વ્યક્તિ નહિ આધુનિક યુગરાતી સ્ત્રીને નાગવા માણ્યું છે કે સંયુક્ત કુટુંબની બહાર રહેવું માત્ર શમ્ય નહિ પણ ઇષ્ટ છે પોતાના પતિ કે બાળકો માટે આત્મ

ભોગ આપવા એ તૈયાર હોય છે પણ પતિના મગાઓના મોટા સમૂહ માટે જીવનના અવિદ્યનો આપ્યા કરવાની આવશ્યકતા એને લાગતી નથી. મંયુક્ત કુટુંબ તોડવામાં આમ આધુનિક સ્ત્રીએ પણ લાગ બગવ્યો છે એમ સક નથી જ.

મંયુક્ત કુટુંબ તોડવામાં આર્થિક કારણો પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે. જુના વખતમાં આખા કુટુંબના પુરોનો એક જ સામાન્ય ધંધો હતો-ખેતી, વેપાર કે વજમાનરત્તિ. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણને લીધે તેમ જ ઉપગ્રામી જોડે ધંધામાંથી આવક ઘટી જવાને લીધે નોકરી ગ્રીકારવાની રીત વધતી જ ગય છે. નોકરી માટે પગાર જતાગ વિખટલ થઈને રહે છે અને એક વખત વિખટલ કુટુંબના સ્વાતંત્ર્ય તેમજ આનંદોનો આનંદ લીધો હોય એટલે ફરી મંયુક્ત કુટુંબના બંધનોમાં રહેવાનું એમને મન થતું નથી. વળી કેટલીક વખત એવું બને છે કે કુટુંબમાંથી કેટલાક માણસો ખૂદ ગામ જાય ત્યારે ઘેર રહેના સામાન્ય દૈનિક મીઠકતનો દુરપયોગ કરે છે. સમ કે બાગમાં તેરમાં પાઠગ વગર વિચારે હમરે કપીઆ વાપરી નાખે છે, કાગળ કે કાઈ રોકના હોતું નથી આથી કટાણીને ખૂદ ગામ રહેનારને મહુઆઈ વ્હેચી લેતાની ફગ પડે છે, જેથી પોતાના ભાગની મીઠક તો સક્ષાત રહી જ સકે.

વ્યક્તિના હક અને માવિકીના વિચારોનો વિકાસ થવાથી, કમાનાર પુરોનો પોતાની કમાઈ મયુક્ત ખર્ચમાં વપરાય છતાં પોતાનાથી ખર્ચ ઉપર અકુશ ન ગણી સકાય એ વગુ ખુએ છે. વળી પોતે કમાવા માટે વૈનઈ કરે અને કુટુંબના જે પુરુષો માત્ર આગસ ખાતર કમાય નહિ તે એ કમાઈ ઉપર મોજ કરે એ પણ એમનાથી રનમાવિક રીતે ખમાતું નથી.

પાશ્ચાત્ય સસ્કૃતિનો પ્રચાર થવાથી, જુના વખતમાં જે મોજ રોખની સ્ત્રીએ ગણાતી તે આજે જરૂરની વસ્તુઓ ગણાય છે. આને લીધે દરેક કુટુંબને એવી જરૂરતા પુરી પાડવાનું મયુક્ત કુટુંબની

જનનુ નથી. વિજ્ઞાનના વિજ્ઞાનને લીધે નવી મગવડો અને મોજ શોખના માધનો પ્રાપ્ત થતા જાય છે. તેને લીધે જીવન પહેલા કરતા ખરચાણ થતુ જાય છે, અને મંયુક્ત કુટુંબ એ ખરચ પૂર પાડી શકતું નથી કારણ કે એમાં વિધવાઓ, વૃદ્ધો વગેરે ન કમાનાર વ્યક્તિઓ ધણી હોય છે. વળી એ મગવડો અને સાધનોના આદર્શોને લીધે યુવાન વર્ગ ગામડાના ઘર છોડી શહેરો તરફ ખેંચાય છે. ત્યાં વિભક્ત ગૃહેવાસી વિના હચકે એ સર્વનો લાભ લેવાશે એમ તેઓ માને છે.

આ મર્વ કારણો એકઠા મળવાથી વિભક્ત કુટુંબની પ્રથા દિવસે દિવસે વધતી જાય છે. જ્યાં મંયુક્ત કુટુંબ ટકી ગયા હોય ત્યાં પણ એની આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેર પડ્યો છે. યુવાન વર્ગના સરકાર અને ફેળવણીના ધોરણોને વડીલ વર્ગ પહોંચી શકતો નથી અને તેથી એમને માટેનું યુવાન વર્ગનું માન ઘણું ઘટી ગયું છે. દરેક પ્રકારની એકદંત્ર સત્તા વિસ્તરે જે વિશ્વવ્યાપી લાગણી ફેલાતી જાય છે તેનો ભોગ કુમરપતિની સત્તા પણ બની છે.

વડીયોના અને ખામ કરીને પિતાના જીવના કોઈ કુટુંબી જુદો થાય તો તે કુટુંબનું નાક કપાયો જેવું ગણાય એમ અસંખ્ય ગણાતું મમાજમા વ્યક્તિની પણ પદવી છે એ ભાવનાનો ઉદ્ભવ થવાથી પુત્ર-પિતાના જીવતા જુદો થાય એવા ઘણા દાખવા હવે બને છે. અશિક્ષિત કરતા શિક્ષિત વર્ગમાં ન્યાયાધિકારી રીતે જ એના દાખવા વધારે બને છે, કારણ કે વ્યક્તિત્વતઃ વિશે એ વર્ગને જ વધારે ખ્યાલ હોય છે. પોતાની અને વડીલ વર્ગની જીવન મંજૂરી ભાવનાઓમાં જે ભિન્નતા હોય છે તે ચિલિત વર્ગને જ સાલે છે અને તેથી પોતાના તેમ જ પત્ની અને બાળકોના હિત ખાતર માથાપથી જુદા રહેવાનું તેઓ પમદ કરે છે.

સમુક્ત કુટુંબની મગ્યા હવે તદ્દન નાશ પામી છે એમ તો ન જ કહી શકાય. પણ હિમતી પ્રજાનું વલણ એ તોડવા તરફ જ છે.

હાન જુનામાંથી નવામાં મંદાનિનો મમય છે. ચારે તરફના હુમલા-
ઓ હના પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા મંયુક્ત કુટુંબ લાગીરય
પ્રયત્ન કરે છે. નવી પ્રજાના માનમને અનુકૂળ થવા જો વડીલવર્ગ
યત્ન કરે તો એ મગ્યા ટકવા કાર્ષિક સમ્ભવ છે. પરંતુ ઘણા
ખરા દાખલામાં નવા મયોગોને ઘોડી ઘણી રીતે પણ અનુકૂળ થાય
એ મુજબ કુટુંબરચના કરવા વડીલો તરફથી કરો પ્રયત્ન થતો નથી.
જુના મમય જેની જ એકદંત્ય મતા ચનાવના તેઓ આગ્રહ રાખે છે;
નવા વિચારો મમજવા તરફ કેવળ દુર્વદા જતાવે છે, અને એ વિચા-
રો તેમ જ તે ધનાવનાઓ તિગ્રહકાર કરવો એમાં જ પોતાનું ગૌરવ
મમજે છે. પરંતુ એમના લક્ષમાં એ વાત નથી આવતી કે નવા વિ-
ચારોને દામચા જેમ વધારે યત્ન કરશે તેમ નવી પ્રજા તરફથી વધારે
પ્રત્યાઘાત થતો જશે જુના અને નવા જમાના વચ્ચેના સંઘર્ષજી-
માં સમુક્ત કુટુંબનું ભાવિ અષ્ટ દેખાય છે

પ્રકરણ ૮ નું પરિશિષ્ટ

ગુજરાતના ત્રિવિધ ભાગોમાં ખીજી વખતે મુસાફરી કરતી વખતે
આ પ્રમાણે હકીકત ભેગી કરી હતી.—

જેમને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા તે દરકને પોતાના કુટુંબ વિશે
નીચેની હકીકત આપવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું—

૧. દાદાનું નામ
૨. દાદાના ભાઈઓના નામ.
૩. પિતાનું નામ
૪. પિતાના ભાઈઓના નામ
૫. પોતાનું નામ
૬. પોતાના ભાઈઓના નામ
૭. દાદા એમના ભાઈઓથી ક્યારે જુદા પડ્યા.

૮. પિતા એમના ભાઈઓથી ક્યારે જુદા પડ્યા.

૯. પોતે ક્યારે ભાઈઓથી જુદા પડ્યા.

૧૦. મજબૂરી મીઠકન વહેંચવા મંડળી કેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

૧૧. જુદા પડતી વખતે કુટુંબનો સામાન્ય ધંધો કયો હતો.

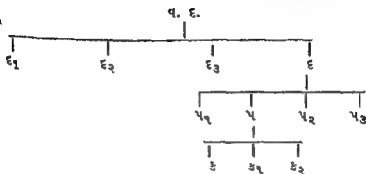
મકરણુ (નું) (ચાલુ)

ગુજરાતમાં ખીજ વખત જે મુસાફરી કરી તેમાં જુદા જુદા ભાગોમાંથી મળીને ૧૨૦ કુટુંબો વિશે હકીકત ભેગી કરવામાં આવી હતી. હકીકત આપનાર કેટલાકને પોતાનાં નામ જાહેર કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી આ સાથેના પત્રકોમાં સંચાઓ વાપરી છે. “ક” એ હકીકત કહેનારને પોતાને માટે વાપર્યો છે. ક ૧, ક ૨, ક ૩, ક ૪ ઇત્યાદિ કહેનારના ભાઈઓ સૂચવે છે. “પ” એ કહેનારના પિતા માટે વાપર્યો છે, અને પ (૧), પ (૨), પ (૩) ઇત્યાદિ પિતાના ભાઈઓ માટે વપરાયેલી મંચાઓ છે. “દ” તે કહેનારના દાદા સૂચવે છે અને દ (૧), દ (૨), દ (૩) ઇત્યાદિ દાદાના ભાઈઓ સૂચવે છે. વ. ઇ. એટલે કહેનારના વડાદા છે.

કુટુંબવૃક્ષની નીચે આપેલી નોંધોમાં નં ૧. મા “ક”ના દાદા પોતાના ભાઈઓથી ક્યારે જુદા પડ્યા તે બતાવ્યું છે. નં. ૨ મા “ક” ના પિતા અને નં. ૩ મા “ક” પોતે ક્યારે જુદા પડ્યો તે આપેલું છે. નં. ૪ મા કુટુંબની મજબૂરી મીઠકન વહેંચવાની પદ્ધતિ લખી છે અને નં. ૫ માં જુદા પડતી વખતે કુટુંબનો સામાન્ય ધંધો કયો હતો તે બતાવેલું છે. પત્રકના જન્મણી તરફના ઉપરના ખુણામાં હકીકત કહેનારના ગામનું અને યાત્રિનું નામ આપેલું છે. નમુના રૂપે ૧૨૦ માંથી માત્ર થોડા પત્રક આપ્યા છે.

હાંસોટ (ભરૂચ જિલ્લો).

દસા શ્રીમાળી વાણીયા.

૧. વડદાદાની હયાતીમા.

૨. દાદાના મરણ પછી.

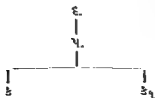
૩. પિતાના મરણ પછી.

૪. જમીનના ભાગ પાડવામા આવ્યા ન હતા. પણ એમાથી ઉપજતી રકમ દર વરસ વહેંચી લેવામા આવતી. બાકીની મીલકત સરખે ભાગે વહેંચી લીધી.

૫. સામાન્ય ધનો ન હતો. બધા નોકરી કરતા હતા.

માટીચેડ. (ભરૂચ જિલ્લો).

સન્નેદ્રા બાલણ.

૧. દાદાને ભાઈઓ ન હતા.

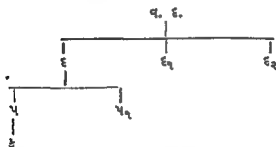
૨. પિતાને ભાઈઓ ન હતા.

૩. પિતાની હયાતીમાં.

૪. પિતાને ૬ પોતે અને ૬૧ ખોરાકી આપે છે. જમીન, ઘર અને બીજી સર્વ મીલકત ૬ અને ૬૧ વચ્ચે વહેંચી લીધી છે. પિતા પાસે હવે કશી મીલકત નથી.

૫. ખેતી.

નડીયાદ (ખેડા જિલ્લો)
લેઉવા પાલીકાર.

૧. વડદાદાના મરણ પછી.

૨. દાદાની હયાતીમાં.

૩. પિતા હયાત છે અને ૬ એની સાથે જ રહે છે.

૪. દાદાએ ભાઈઓ સાથે બધી મીલકત વહેંચી લીધી હતી. પિતાએ જુદા પડતી વખત દાદાને થોડી જમીન ખોરાકી માટે આપી હતી. દાદા જીવે છે અને પોતાના ભાઈ (દ૧)ની સાથે રહે છે.

૫. ખેતી હજી મજબૂરી છે.

આખું (ખેડ ગિલો).
ખેડવાળા આલખ.

૧. ખખર નથી.

૨. ૫૧ મંડુકન કુટુંબમાં જ મળી પામ્યો.

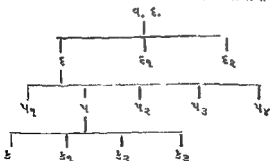
૩. હજી જુદા પડ્યા નથી. પિતા મૃત્યુ પામ્યા છે પણ મા છવે છે

૪. દાદાની મોટી દીકરી એવાયા વગરની જ ગદી છે. ૫૧-ની વિધવા ૬ અને તેના બાપાઓ માથે જ રહે છે.

૫. વેપાર અને જમીનદારી.

અમદાવાદ.

દમા ત્રીમાળી વાળીયા.

૧. પોતાના પિતાની હયાતીમાં-કારણે એરમાન મા હતી.

૨. માબાપની હયાતીમાં કારણ કે કુટુંબ અતિશય મોટું

અર્થ ગયું હતું

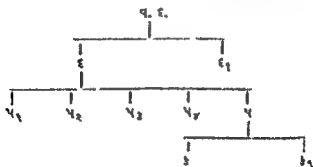
૩. પોતાના પિતાના મૃત્યુ પછી, કના બીજા ત્રણ (ઝારમાન) ભાઈઓની મા દણ જીવે છે અને એ બધાં દણ માથે જ રહે છે. માત્ર કે જીવે રહે છે.

૪. દાદાની મીઠકત બહુ યોડી હતી. વડદાદાના મરણ પછી ઘર વહેંચી લીધા હતાં. કના પિતાએ પોતાની દયાતીમા મીઠકના ભાગ પાડ્યા હતા અને પોતાને માટે ભાગ રાખ્યો હતો જે એમના મરણ પછી કે અને તેના ભાઈઓએ વહેંચી લીધો.

૫ કુટુંબનો અમલ પટવાનો (રેસમી દોગના નામ ક'ત્યાદિ બનાવવાનો) ધંધો દરેક પેઢીમા એક જ પુરુષ કરે છે.

જેતલપુર (અમદાવાદ જિલ્લો).

કડવા પાટીદાર.

૧. અગર નથી.

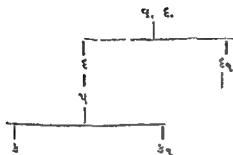
૨. માબાપના મરણ પછી.

૩. માતા મરણ પછી- પિતા જીવે છે.

૪. જમીન અને યર વહેંચી લેવા. છે. પિતાને મરે પ. ડ. જમીન રાખી છે, અને એ મરણ. અને તે પુત્રની મરે વસાહતી રહે છે.

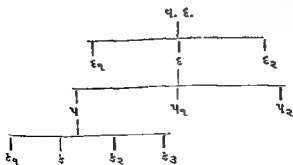
૫. બેની.

દેલાડ (ગુસ્ત જિલ્લો).
કડવા કણ્ગી.

૧. પોતાના પિતાથી ક્યારે જુદા જુદા પડ્યા તે ખબર નથી.
દ૧ સગીર ગુજરી ગયો હતો.
૨. પિતાને બાર્ડ ઓ હતા નહિ.
૩. હજી જુદા પડ્યા નથી.
૪. દાદાની મીઠકત હજી વેચાયા વગરની જ રહી છે.
૫. ખેતી.

મકાર (ગુસ્ત જિલ્લો).
અનાવળા ખાતાયુ.

૧. મ જ પ ન મઝ્જ પાલી.

૨. મ જ પ નં મઝ્જ પાલી.

૩. દંડ જુદા થયા નથી

૪ થજા વગસ મૂંઝી માત્ર જુદા થરમા ગદી બાજીની મીઠાદ કના પિના અને ઝેના માઝાએ બેગી ગખી હતી હવે બધુ બંધી ચીકુ છે.

૫. ઝેની

પ્રકરણ ૮ નું પરિગ્રિહ. (ચાલુ)

૧૦૦ ફૂંબોની દરીકનનું પૃથક્કણ કરતા મજેલી માદિતી. ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગેમાં કરેલી મુનાફીમાં ભેદિ માથે વાનગીન કરતા જળાધુ કે પિનની દયાતીમાં જુદા પડવાને ગીવાજ વધતો જાય છે પુખ્તને અને આપેલી પ્રજાપત્રિકાના મજેલા ઉત્તરે માધી પખુ એવી જ લાગવખી નીકળતી હતી કે આધુનિક પ્રજાનું લક્ષ્ય નયુક્ત ફૂંબની પ્રથા તોડવી એ જ છે. પરંતુ ૧૨૦ ફૂંબોનું પૃથક્કણ કરતા જુદી જ દરીકન નીકળે છે. જે ૪૦ દાખલામાં દરીકન કહેનારના દાદા મજેલી માદિતી મળી શકે છે અને જે દાખલામાં દાદાને એક કે વધારે ભાઈઓ હતા તેમાંથી ૧૨ દાખલામાં એટલે (૩૦ દરકામાં) દાદા પોતાના પિતાની દયાતીમાં જુદા પડ્યા હતા. પરંતુ કહેનારના પિતા મજેલીના ૭૮ દાખલામાંથી માત્ર ૧૮ દાખલા (૨૪.૪ દરકા) જ એવા હતા કે જ્યાં ભાઈઓ પિતાની દયાતીમાં જુદા પડ્યા હતા હાલની એટલી દરીકન કહેનારની પેઢીમાં એવી પખુ ઓછું પ્રમાણ છે આમાં ૮૩ દાખલામાંથી ફક્ત ૧૯ (૨૨.૯ દરકા) માં પિતાની દયાતીમાં જુદા થવાના દાખલા છે.

વળા દરીકન કહેનારના દાદાની પેઢીના ૪૦ દાખલામાંથી માત્ર ૫ (૧૨.૫ દરકા) દાખલા એવા છે કે જેમાં ભાઈઓ

કદિ પણ જુદા પડ્યા જ નહિ અને હુદગીભર માથેજ ગયા. તે પછીની એટલે કહેનાગના પિતાની પેઢીના ૭૮ દાખવામાંથી ૧૫ (૧૯ ટકા) એ મુજબ માથે રજાના દાખવા છે. હાલની પેઢીના ૮૩ દાખવામાંથી ૩૪ (૪૦-૯ ટકા) એવા છે કે જેમા ભાઈઓ જુદા પડ્યા નથી. પરંતુ આ ૩૪ માંથી ઘણાખરા એવા છે કે જેમા માળાપ બન્ને, અથવા બેમાંથી એક હજી હયાત છે અથવા ભાઈ-બેામાંથી કેટલાક હજી સગીર છે.

સુરન જિલ્લાના કડવા કળુખીઓએ એમ જણાવ્યું કે એમના-મા લગભગ એવો રીવાજ છે કે પુત્ર પોતાનું પોગણું કડવા શક્તિમાન થાય એટલે બાપથી જુદો જ રહે જતા એમના ત્રણે પેઢીના મળી ૧૮ દાખવા જેમા જુદા પડ્યાનું સમ્પ્રદાય તેમાંથી માત્ર ૮ જ એવા હતા કે પિતાની દલાલીમા પુત્ર જુદો થયો. હાલની પેઢીમા એક એવો દાખલો પણ છે કે જેમા માળાપ બન્ને મરણ પામ્યા છતાં ભાઈઓ હજી બેગા જ રહે છે.

બેગા જિલ્લાના લેઉવા પાળીદારોમા એક દાખલો એવો હતો કે જેમા કુટુંબનો એક પુરુષ હુદગીભર કુવારો ગહેવાથી તેને કૌટુંબિક મીલકતમાંથી ભાગ આપવામા આવ્યો ન હતો.

૧૨૦ દાખવામાંથી માત્ર એક જ એવો છે કે જેમા એક પુરુષ સંયુક્ત કુટુંબમા રહેતો હતો, અને મજબૂરી મીલકત વહેંચી ન હતી છતાં એ પોતાની જુદી ખેતી કરી તેમાંની આવક પોતાની પાસે જ રાખતો હતો.

જુદા પડવાની બાબતમા એમ જણાય છે કે બધા જિલ્લાના પાળીદારોમા બધી જ મીલકત-જમીન સુદ્ધા-વહેંચી લેવામા આવે છે. મરકારી દફતરોમા પણ જુદા જુદા માલીમના નામ નોંધાવવામા આવે છે વાણીઆઓમા ઘણીવાર એવું બને છે કે જન્મ મીલકત

વેપાર તો મદીયારો જ ચાલે છે. જુદા પડ્યાના પાટીદારોના ૩૭ દાખલામા ૨૩મા પૂરેપૂરી વ્હેચણી કરી લેવામા આવી હતી, અને ૧૪ દાખલા એવા હતા કે જેમા માત્ર ૨મોડા જુદા કાવામા આવ્યા હતા પણ ચાવર મી'કન મજબૂરી ગણવામા આવી હતી આ ૧૪ દાખલામાથી પણ ૫ એવા હતા કે જેમા જમીનદારી ઉપગત માર્ક જનનો વેપાર આખા કુટુંબના ધંધા તરીકે ચાલતો હતો વેપાર વ્હેચી લેવાથી નુકસાન ઘણુ થાય, તેથી જ એ દાખલામા માત્ર ૨મોડા જુદા કાવામા આવ્યા હશે જાણીઆઓના ૨૦ દાખલામાથી ૧૦મા માત્ર ૨મોડા જુદા પાટી ધણુ વૉ સુધી વેપાર મદીયારો રાખવામા આવ્યો હતો.

ચરોતગના લેકેવા પાટીદારમા એક કુટુંબનો દાખલો એવો છે કે જેમા મમત્ત મી'કનની મ પૂર્ણ વ્હેચણી કાવામા આવી છે છતાં હજી બધા જેમા જ રહે છે માળાપ જન્ને જીવે છે અને બાપને પણ મી'કનમાથી એક દિગ્ગો આપવામા આવ્યો છે આવો દાખલો બીજો માર્ક નથી તપોધન બ્રાહ્મણની નાતનો એક દાખલો એવો છે કે જેમા મી'કન વ્હેચી લીધા છતાં નાનો ભાઈ મોટાની સાથે રહે છે પરંતુ આ દાખલામા માળાપ જન્ને મરણ પામ્યા છે અને નાનો ભાઈ હજી સગીર હોવાથી એકનો જુદો રહી શકે તેવો નથી તેથી મી'કન જુદો પણ કમ બેશુ એવી તરેહનો દાખલો એ મણી ચક્રાપ નહિ

ચરોતગના પાટીદારનો એક દાખલો એવો છે કે જેમા વધારે કમાનાર ભાઈને વડીતોપાર્જિત મી'કનમાથી જોડો ભાગ આપવા મા આવ્યો હતો

નોડરીમાથી ચની આવક પણ મજબૂરી મી'કન ખાતે જ ગણાય એવા માત્ર બે દાખલા જડ્યા છે—એક ચરોતગના પાટીદારનો છે અને બીજો ભરૂચ જિલ્લાના રાવકવાળ બ્રાહ્મણનો છે

ભરૂચ જિલ્લાના મન્નેડા બ્રાહ્મણનો એક કુટુંબમા પિતાની

હયાતીમાં જ બે ભાઈઓ જુદા પડ્યા છે, પણ પિતાને મીઠકતમાંથી ભાગ આપવામાં આવ્યો નથી. બન્ને પુત્રો પિતાને જોગાડીના પૈસા આપે છે.

પિતાની હયાતીમાં જ પુત્રો જુદા પડે એવાં દષ્ટાંતોમાંથી એકમાં એવું છે કે બન્ને ભાઈ માત્ર પિતાથી જુદા પડ્યા છે પણ એ બન્ને હજી ભેગા જ છે. ત્રણ દાખલા એવા પણ છે કે જેમાં એક જ પુત્ર કુટુંબથી જુદો પડીને રહે છે. બીજા ભાઈઓ બાપ કે માની માથે જ રહે છે. પણ આ ત્રણે દાખલામાં જુદો પડનાર પુત્ર પહેલી વારની સ્ત્રીનો હોઈ ઓરમાન મા સાથે સારો મંબંધ ન હોવાને કારણે જ છુટો પડ્યો છે. જે કુટુંબ એવા પણ નજરે પડ્યા કે જેમાં ચાર ભાઈઓમાંથી બે પિતાના મરણ પછી જુદા પડ્યા અને બે ભેગા રહી માને પોતાની સાથે રાખતા હતા—ચારે ભાઈ એક જ માના દીકરા હતા.

માત્ર નોકરીના જ કારણથી વિભક્ત કુટુંબ બન્યા હોય એવા દાખલા થોડા છે. ઘણા ખરા દાખલા ખેતી કે વેપાર કરનાર વર્ગના જ છે. પણ ઘણા ખરા દષ્ટાંતો ગામડામાંથી લીધા છે એ યાદ રાખવું જોઈએ.

માતાની હયાતીમાં પુત્રો જુદા પડે છે કે નહિ તે વિશે ઘણી માહિતી મળી શકી નથી. પિતાની હયાતી વિશે જ પ્રશ્ન પુછવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક કુટુંબોમાંથી માતા વિશે માહિતી મળી છે પણ બધામાંથી મળી નથી એટલે કેઈ જાતનો ચોક્કસ નિર્ણય બાધી શકાય નહિ.

નાગરો જેઓ મુખ્યત્વે નોકરીવાત વર્ગ છે તેમનામાં ઘણે ભાગે માબાપ બન્નેના મરણ પછી પણ ઘણા લાંબા વખતે જુદા પડ્યાનો રીવાજ છે. જેવાના ઘર સિવાય એમનામાં ઘણી વડીલોપારિત

મીઠત હોતી નથી એટલે કોઈ મજ્જારી મીઠતનો દુરુપયોગ કરે એવો ભય રહેતો નથી.

યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરનાર બ્રાહ્મણોમાં પિતાના મરણ પછી પુત્રો યજ્ઞમાનોની સંખ્યા મરખે ભાગે વહેંચી લે છે. તે જ પ્રમાણે કુંભાર, હાતમ, સુતાર, સોની, વણકર વિગેરે કારીગર શાંતિઓમાં પણ પિતાના ઘરાકો પુત્રો સરખે ભાગે વહેંચી લે છે રબારી અને લોઈ લોથામાં પણ એવો જ રીવાજ છે.

મરોતરના પાડીદરોમાં મીઠત વહેંચવાનો એક ખાસ જુદો નિયમ છે. જો એક પુરુષને એક કરતા વધારે પત્નીઓ (સાથે કે એક પછી એક) હોય તો મીઠતના પુત્ર દીદ નહિ પણ પત્ની દીદ ભાગ પાડવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં ખીન્ને કોઈ ઠેકાણે આવો રીવાજ નથી. પંજાબમાં દેટલીક જાતિઓમાં આવો રીવાજ છે. જમીનદારોનો જ આ ખાસ રીવાજ છે. એનું કારણ મમજાતું નથી. જમીનના અતિશય નાના ભાગ ન પાડી દેવા એ હેતુથી કદાચ આ રિવાજ પડ્યો હશે. પત્ની દીદ ભાગ પાડી પિતા કદાચ એમ આશા રાખતો હશે કે એક માના છોકરા તો માથે રહેશે જ. વસોના એક લેડિવા પાડીદારે જણાવ્યું કે એના પિતાની પહેલી પત્નીનો એ એકલો જ પુત્ર હતો અને ખીજી પત્નીના ચાર પુત્ર હતા. એમની શાંતિના રીવાજ મુજબ સ્ત્રી દીદ ભાગ પાડતાં એને ભાગે પિતાની અડધી મીઠત આવવી જોઈએ. પરંતુ હિંદાર ઘઈ એણે મીઠતનો ત્રીજો ભાગ જ પોતાને માટે રાખી બાકીનો કે ભાગ પોતાના ચાર ઓરમાન ભાઈઓને સરખે ભાગે વહેંચી આપ્યો. આ દાખવા ઉપરથી લાગે છે કે પહેલી પત્નીના એક કે બે જ પુત્રો હોય અને પુરુષ ખીજી સ્ત્રી પરણે તો પહેલી સ્ત્રીના છોકરાઓને એમ ભય લાગતો હશે કે ખીજી સ્ત્રીને અનેક પુત્રો થાય તો પોતાને બહુ જ ઓછો ભાગ મીઠતમાંથી મળે. માટે પોતાનું જાવિ નક્કી કરી લેવા માટે પોતાની માતાનો જ એક ભાગ કરાવી

લેવો એવો રીવાજ પડ્યો હતો. વળી જમીનદાર વર્ગમાં બહુપત્નીનો પણ રીવાજ હોય છે. તેથી બધી સ્ત્રીઓને સંતુષ્ટ રાખવા અને ધરના કંઠડા મટાડવા સ્ત્રી દીક્રા મીઠકતનો એક ભાગ વહેંચવાનો રીવાજ પડ્યો હતો.

ગુજરાતમાં બીજી પણ વણી જમીનદાર જાતિઓ છે. પણ ચરોતરના લેહવા પાટીદાર સિવાય દેશમાં આ પ્રમાણે મીઠકત વહેંચવાનો રીવાજ નથી. પણ ઉપર કહ્યું તેમ પંચગતના કેટલાક જમીનદારોમાં પણ એવો રીવાજ છે અને લેહવા પાટીદાર પણ જમીનદારો છે એટલે એ રીવાજ જમીનદાર જાતિઓનો તો કહી જ શકાય.

અનાવળા બ્રાહ્મણો વિશે જે થોડા દાખલા મળ્યા તે ઉપરથી લાગે છે કે બીજી જમીનદાર જાતિઓ કરતા એમનામાં જમીન મજબારી રાખવા તરફ વધારે વલણ છે. જે આઠ દાખલા તપાસ્યા તેમાંથી માત્ર એક જ એવો હતો કે જેમાં જમીન સુદ્ધા બધી જ મીઠકત વહેંચી લેવામાં આવી હતી. ચાર કુટુંબ એવા હતા કે જેમાં ઘર છુદાં પણ જમીન ભેગી હતી; અને ત્રણ એવા હતા કે જેમાં જીંદગી પર્યંત ભાઈઓ ભેગા જ રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૯

સમાપ્તિ

આગલા પ્રકરણોમાં લગ્નન્યવસ્થાને વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસી. વેદના સમયના સાદા વિધિમાંથી બદલાઈને બ્રાહ્મણોની સત્તા નીચે એનું સ્વરૂપ કેવું વિધિ-ક્રિયાકાંડોથી ભરપૂર બની ગયું છે તે પણ જોયું. બ્રાહ્મણોએ સગાંતિવિવાહ અને અસગોત્રવિવાહના જે અટપટા નિયમો ગૂંથ્યા તેને સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોએ માન્ય રાખ્યા. બાળલગ્ન અને નિમલવિવાહ પતિશક્તિની ગંજાલાઓ ને સુગંધિત

બાધી લેવામાં આવી એ જૂથનાઓ હજી સુધી છુટી નથી-હવે
મૈકાઓનો બોલો મદન કરી વધારે દદ બની છે

બે હમગ વર્ષ ઉપર સૂત્રમરોએ સુચવેલી લક્ષ્મણ વણે ૭૫
૮૭ માયમ હી છે હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓના બંધનોમાં મૌધી
કૃત્રિમ બંધન બાગરમનુ છે અને છતાં એ તોડવાનું મૌધી મુશ્કેલ
છે બનાતા મયોગોને અનુકૂળ થવાને બદલે હિંદુ માનમ નિર્ભય
જે છે અને તેથી હાં મૂળ ધાલી બેરોના પુનર્નન વિચારો હજીએ
કાયમ રહ્યા છે

પ્રાચીન બંધનોમાં આપણે નવા બંધનો ઉમેર્યા છે સૂત્રમરો
અને સ્મૃતિમરોના મમયમાં પણ રાતિમંથનો થોડા અને સિથિય
હતા પણ આજે એ અને અને વજ જેવા સુખન થયા છે આત
રજાતીય-ખામ શ્રીને અનુભવ-અનોની રાત્રોમાં છટ આપેલી છે
પરંતુ આજે એવા નવો પણ નિષિદ્ધ મળ્યું છે રાત્રિ, પેગ રાત્રિ,
તેમાં પાછા દમા વીસા જેવા વિશ્વમ અને તેમાં લગ્ન, ગોળ, એકડા
વિગેરેનું ડાન્સ, ગુજરાતમાં એવું તો સુચવાઈ ગયેલું છે કે ૫ પ્રાનીય
લોખને એનો અથવા મુદ્દા આવી શકે એમ નથી

લક્ષ્મણ પહેરામણી ઇલાહ પૈમાની લેવડ દેવડ એ નવું બંધન
છે અને તણે માત્ર સ્ત્રીઓને નહિ પણ સમગ્ર સમાજને માધી
લીધો છે એને લીધે લક્ષ્મણે માત્ર વેચાણનો કાગ્યર્થ ગયું છે
પાશ્ચાત્ય દેશોમાં લક્ષ્મણ સામાજિક દરા છે એમ કહી આપણે એને
નિંદાએ છીએ પણ આપણું લક્ષ્મણ એથી પણ અધમ, પૈમાનો-
વેચાણનો દરા છે પૈસા આપવા લેવાની પ્રથાએ વ્યાપ્તિઓ, કુટુંબો
અને રાત્રિઓનો વિનાશ શ્રી લીધો છે આર્થિક વિનાશના આશયક
પરિણામરૂપ સારીગિરિ, માનસિક અને નૈતિક અધોગતિનું માત્રાત્મક
મમાજમાં પ્રમર્થ છે

ગેલવમની-મેલે વગર કન્યા પમદ શ્રી લેવાની-પ્રથાનો વેદના

સમય માથે જ અમ્મ યર્ષ મયો. છેક મુમલમાનોના આક્રમણ મુધી આવું રહેલો રવચંવરનો રીવાજ જોમાં કન્યાના પિતાના વૈભવનું પ્રદર્શન એ જ મુખ્ય વસ્તુ હતી, તે દિનકારક કરના અતિતકારક વધારે હતો. વર પર્વદ કરવામા એના દેખાવ, કુદરતી તેમ જ દાપટીપટ્ટી નીપજાવેના ઉપર જ કન્યાને મોટે ભાગે આધાર મળવો પડતો. દમયંતી કે પૃથ્વીરાજની મંયુકના માફક પહેલેથી છઠ્ઠેલા વગ્ને જ પર્વદ કરે તો કન્યા માત્ર દેખાવ ઉપરથી મોહિત યર્ષ એમ ન ગણાય. પણ એવા દાખવામા રવચંવરનો મંડપ કરી વિવિધ ગભાઓને આમત્રણ આપવાને કાર્ષ્ઠ અર્થ ન કહેવાય. ગમે તે રીતે કન્યા તો પોતે છઠ્ઠેલા વગ્ને પરણત જ. સંયુક્તાના દાખવામા ગ્રય વગ્ની રચના નકામી જ ગર્ષ, કાગણ કે એમા આમત્રણ ન પામેલા પૃથ્વીરાજને એ છેવટે પોતાની છઠ્ઠા મુજબ પરાની. મીના કે કૌપદીના ગ્રયવર માફક શારીરિક બળને જ કન્યા પામવાની કસોટી તરીકે મૂકવામા આવે ત્યાં બગન પતિ મેળવવાનો ભય માદા ગ્રયવર કરતાએ વધારે છે કાગણકે ગમે તે નર-રાક્ષસ સર્વગુણમય કન્યાને પગળી શકે

લક્ષ્મી આસપાસ વીટગાર્ષ વળેલી રૂઢિઓએ લક્ષ્મીને અગાન બાહ્યણો અને અગાન સ્ત્રીઓના હાથનું ગમકું બનાવી દીધું છે. એકે એક રૂઢિ, ક્રિયા વીગતવાગ પાળવામા આવે તેમા બાહ્યણોને આર્થિક લાભ છે કારણકે દરેક ક્રિયાની ભુદી દક્ષિણ મળે. વળી સ્ત્રીઓને પણ બધી રૂઢિઓ ત્રીણવટથી કગવામા આનંદ આવે છે. કાગણ કે જોટલા વધારે પ્રસંગ હોય તેટલું વસ્ત્રાશ્રૂણુનું પ્રદર્શન વધારે થાય. વળી પોતાનો આર્થિક લાભ માયવી રાખવા ખાતર બાહ્યણો સ્ત્રીઓને બધી જ રૂઢિઓ વીગતથી પાળવાનું કહે છે—નહિ તો માતાજીને કુંડું પડે, દેવ રૂઠે એવા બદાના બનાવી સ્ત્રીઓને કરાવે છે

પુત્રકને અતે આપેલી પ્રશ્ન પત્રિકામા છેલ્લો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે છે—“લાલિ વરકન્યાની છઠ્ઠાને લક્ષ્મીજીમાં માન આપવામા

આવે છે ? જો અપાતું હોય તો તે ઇષ્ટ છે ? ” ગામડામા જે સ્ત્રી પુરુષોની મુલાકાત લેવામા આવી હતી તેમને પણ એ પ્રશ્ન પૂછવામા આવ્યો હતો. જાણેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા તેમ જ મ્હોડે પૂછેલાના ઉત્તરમા લગભગ દરેક વ્યક્તિએ એવો જ જવાબ આપ્યો હતો કે હાલ વર-કન્યાની ઇચ્છાને માન અપાતું નથી પણ આપવું જોઈએ એ તફન ઇષ્ટ છે. ગામડાની સ્ત્રીઓ પણ સ્નેહલક્ષ્મીની નહિ તો વરકન્યાની સંપૂર્ણ સમતિથી માળાપે ગોઠવેલા લક્ષ્મી તરફેણમા હતી. ગુજરાતના સાહિત્યમજા પણ સર્વ સ્નેહલક્ષ્મી તરફેણમા છે. છતાં જ્યાં વરકન્યાની સમતિ લેવાતી હોય એવા લક્ષ્મી ભાગ્યે જ થાય છે. શહેરોમા જ્યાં લક્ષ્મી કરનાર યુવકની ઉંમર સહેજ મોટી હોય ત્યાં એની પસંદગી કેટલીક વખત પૂછવામા આવે છે ખરી. પણ માત્ર માળાપે પસંદ કરેલી કન્યા એને પસંદ છે કે નહિ તેટલું જ પૂછાય છે. કન્યાની પસંદગી સ્વતંત્ર રીતે કરવાની છૂટ મળતી નથી. પરંતુ કન્યાની મગજ પૂછાઈ હોય એવો દાખલો ભાગ્યે જ જડે. જ્યાં પૂછવાનો દબ કરવામા આવે છે ત્યાં પણ માળાપ કન્યાના મન ઉપર એમ દમાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે એમણે પોતે પસંદ કરેલો માણુમ જ વર તરીકે મળવો શક્ય છે તેમજ શ્રેષ્ઠ છે. સ્ત્રીને માટે લક્ષ્મી એ એક જ માર્ગ છે એવી માન્યતામા ઉઠેલી, તેમ જ બીજી કોઈ પણ માર્ગ લેવાના સભવથી વિમુખ ગણેલી કન્યા આવી પરિસ્થિતિમા માળાપે પસંદ કરેલા વર સાથે પરણવા હા ન પાડે તો શું કરે ?

આપણે વારંવાર ગર્વથી કહીએ છીએ કે હિંદુ લક્ષ્મી એ ધાર્મિક બંધન છે-પાશ્ચાત્ય લક્ષ્મી પેડે માત્ર સામાજિક કચર નથી પરંતુ “ધાર્મિક બંધન” કેવી રીતે છે તે મમજવું કઠણ છે. ઘણા ખરા દાખલામા લક્ષ્મી પૈમાની લેવડ દેવડ રૂપ જ હોય છે; સ્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણોના દાખલો મમકડાંરૂપ તો દરેક દાખલામા હોય છે. કુટુંબનો આર્થિક વૈભવ અને સામાજિક પદની એ બંનેનું પ્રદર્શન કરાવો એ શ્રેષ્ઠ અવગત છે. લક્ષ્મીપ્રમતે યના ઉગાડે ખગ્યોએ હજારો બાંકે

નાખો કુટુમ્બોને દેવામાં લગી દર્ધ નહિપ્રાય કરી દીધા છે અમુક
અતિશય નાના વર્તુલમાં જ વસે કંઠવાના મામાજિક શામનને
પીધે પમદગીનું ક્ષેત્ર અત્યંત માકડું ચર્ધ ગયું છે, અને પગિણાએ
અસમાન અને દુ:ખી લક્ષ્મીની મખ્યા વધતી જ જાય છે આમ
મનેક દષ્ટિખિન્દુથી જોવા છતાં લક્ષ્મી 'ધાર્મિક બધન' રૂપે દેખાઈ
નિકતું નથી

ગુજરાતમાં લક્ષ્મીમથાનું ભવિષ્ય ઉજળું લાગતું નથી જ્યાં
જ્યાં ત્યાં એવી ક્રિયાદ સંભળાય છે કે પ્રયત્નો કર્યા છતાં લક્ષ્મીના
ખગ્ધ ધટવાને બદલે વધતા જ જાય છે ખગ્ધ કંઠવાના જુના
રીવાજો કાયમ રહ્યા છે અને શહેરોમાં તેમાં નવા રીવાજો ઉમેગતા
જાય છે વગવિકાય અને કન્યાવિદ્યમાં અપાતી રકમો પણ એાછી
થવાને બદલે વધતી જાય છે શહેરોમાં લક્ષ્મી કેટલીક રૂઢિઓને
કુકામાં પતાવી લેવામાં આવે છે અથવા કેટલીક અતિશય નાનીને
કાઠી પણ નાખવામાં આવે છે પણ રૂઢિવિરદ્ધતાને લીધે કે સુધા
રણા કરવાના હેતુથી એમ કંઠવામાં આવતું નથી-માત્ર વખતનો
કે ખરચનો બચાવ કરવા માટે જ કંઠવામાં આવે છે

નની પ્રજાની સમક્ષ અનેક પ્રશ્નો ઉભા છે લક્ષ્મીસરથામાં
ઉજેદક સુધારા કંઠવામાં નહિ આવે તો તેનું ભવિષ્ય ઉજળું નથી
અસમાન લક્ષ્મી બધ કંઠાનો એ જ માર્ગ ઇચ્છાયમ છે
સુનાન સ્ત્રીપુરણે ક્ષણિક મોહમાં અગર્ભ અયોગ્ય લક્ષ્મી કરે એ
ખીન્ધી માળાપે વરકન્યાની સમતિથી ગોચેના લક્ષ્મી એ અષ્ટ માર્ગ છે
એમ ઘણા કહે છે પરંતુ વરકન્યાની સમતિનો તો હમેશાં દલ
જ રહેવાનો નામની સમતિ ને જોરજુનમથી કહેવડવેલી 'દા' પણ
સમતિને નામે ખખી રાકે જો લક્ષ્મી નયમથામાં મામાપનો હાથ
દોવો જ જોઈએ એમ લાગતું હોય તો હાનને માટે શ્રેષ્ઠ માર્ગ
એ જ છે કે વરકન્યાએ મેગે પસદગી કરી પછી મામાપની સમતિ

લેવી. પરંતુ ગંતાનેમાં આગાધીનતાનો એક જ ગુણ જોવા પરાપૂર્વ-
થી ટેવાયલાં હિંદુ માળાપો કદાચ એમની પસંદગી નામંજુર કરી
વિદ્ય નાખે. પરંતુ જો પોતાને સુખી જ થવું હોય તો માળાપને
નારાજ કરીને પણ પોતાની ધ્વજા પ્રમાણે યુવક યુવતીઓએ વર્તન
કરવું પડશે.

લમની વિશુદ્ધિ વિષે નવા વિચાર ઉદ્ભવશે ત્યારે જ વરવિક્રય
અને કન્યાવિક્રયના રીવાજો ખંધ થશે. ન્યારે પરણનાર વ્યક્તિઓ
સમજશે કે લમને વેચાણ માટાના 'અધમ' રાશપમાથી બચાવવું
જોઈએ ત્યારે તેઓ હાથ માળાપ એમને વેચે છે તેમ વેચાવાની
રૂબરૂ ના દહેશે.

લમની વય વધે ત્યાં સુધી આમાનો કોઈ ફેરફાર સંભવિત
નથી. લમ કરનાર વ્યક્તિઓ પોતે લમનું ગાભીયું અને પોતાની
જવાબદારી સમજે નહિ ત્યાં સુધી ધ્વજાધમ કે લમના ઉચા
આદર્શોની વાતો કરવી બિચ્છા છે.

સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ધીમે ધીમે તુટતી જાય છે એ ખરૂં છે.
પરંતુ ત્યાં એ હજી અસ્તિત્વ ધરાવે છે ત્યાં એના ખંધન બહુ સખન
છે. પ્રાથમિક સમાજમાં એ સરથા જે લાભો આપતી હતી તે હવે
આપી શકતી નથી, તેમ જ નવા જમાનાની જરૂરીયાતોને અનુકૂળ પણ
બની શકતી નથી. પ્રગતિના પંથમાં એ સરથા મુખ્ય વિદ્ય છે.
નવા રીવાજોથી દૂર નાસવા માટે જુની રીતોએ સંયુક્ત કુટુંબની
સંજ્ઞા વધારે દૃઢતાથી સ્થાપિત કરવાનો યત્ન કરે છે. જુની અને
નવી પ્રગતિ બન્ને પોત પોતાને યોગ્ય લાગતા આદર્શો સ્થાપવાનો
યત્ન કરે છે અને બન્નેની અથડામણને લીધે સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ
ખંધ પડે છે.

ઘણી વાર એમ દહેવામાં આવે છે કે જે યુવકોને પત્ની અને
બાળકો હોય પણ વિદ્યાર્થી હોઈ કમાતા ન હોય તેમને સંયુક્ત

કુટુંબમાં રક્ષણ અને પોષણ મળે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે અનુભવ વિનાની યુવાન સ્ત્રીઓને અનુભવી વડીલ સ્ત્રીઓના હાથ નીચે ગૃહવ્યવસ્થાનું અને બાળકો હિછેરવાનું શિક્ષણ મળે છે. પરંતુ જો સમાજમાં એવો નિયમ ચાલ કે જ્યાં સુધી દ્વતંત્ર કમાણી ન કરતો હોય ત્યાં સુધી કોઈ પણ પુરુષ પરણી શકે નહિ અને પોતાની જવાબદારી સમજી શકે એવડી ચાલ ત્યાં સુધી કોઈ પણ સ્ત્રી પરણી ન શકે, તો પછી યુવાન સ્ત્રીપુરુષોને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહી, એની સખ્તાઈઓને અનુકૂળ થવામાં જ જીવંતીને અમૂલ્ય સમય વેડી દેવાની જરૂર નહિ રહે. વિભક્ત કુટુંબમાં રહ્યાથી સ્વાવલંબનના પાઠ શીખી શકાય છે અને ગૃહસ્થ જીવનની ગભીરતા વિશે વધારે જ્ઞાન થાય છે. જેમનામાં બીજાની સહાયતા વિના જીવનસંગ્રામ ખેડવાની ક્ષમ હશે તે જ વિભક્ત કુટુંબ માંડશે. જેમને બીજા કુટુંબીઓના સહકારની નિરંતર આવશ્યકતા લાગતી હશે તે કદિ પણ જીવ નહિ પડે. વળી વિભક્ત રહેવાની પ્રથા યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને લગ્ન પ્રત્યે પણ વધારે વિચારપૂર્વક દૃષ્ટિથી જોતા શીખવશે. જો વિભક્ત કુટુંબના આનંદે માણુવા હોય તો પરિણીત જીવન વહન કરવાની પોતાની શક્તિનું માપ કાઢવું પડશે. હાલ માખાપ આખો મીઠી સત્તાને એ જીવનમાં ધડેલી દે છે, તેમ પોતાનાથી આખો મીઠી ફેદી નહિ પડાય.

પ્રશ્નપત્રિકા.

(આ પત્રિકા ગુજરાતના વિવિધ ભાગોમાં વસતા મોટી ઉંમરના
શુદ્ધચેતને મોકલવામાં આવી હતી.)

૧. સંયુક્ત કુટુંબની સ્થિતિ આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર હતી
તેવી ને તેવી જ છે ?

૨. જો ન હોય તો તેનું કારણ શું ? પાશ્ચાત્ય અસરને લીધે
એ સંસ્થા તૂટતી જાય છે કે આર્થિક કારણોને લીધે ?

જે જાતિઓમાં સુજાનોને પરદેશ કમાવા જવું પડે છે તેમનામાં
વિશક્ત કુટુંબનો પ્રચાર વધે છે એમ આપને લાગે છે ?

૩. દાસના મમાજનું વલણ સંયુક્ત કુટુંબની મંડ્યા તોડવા
તરફ છે કે તેને ટકાવી રાખવા તરફ ?

૪. જુના સંયુક્ત કુટુંબમાં મુખ્ય પુરુષની પદવી કેવી
હતી ? એ સર્વાધિકારી હતો કે કુટુંબની સ્ત્રીઓ, ખાસ કરીને મુખ્ય
સ્ત્રીની સલાહ એને લેવી પડતી ?

૫. કુટુંબની પુત્રવધૂઓની પદવી કેવી હતી ? ધરતી વ્યવસ્થામાં
એમનો કોઈ હાથ હતો ?

૬. કુટુંબની વિધવાઓની સ્થિતિ કેવી હતી ? સંતાનરહિત
વિધવાઓ સામાન્ય રીતે સાસરામાં રહેતી કે નહિ ?

૭. કુટુંબના ખર્ચ માટે શી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી ?
દરેક કમાનાર પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે કશું પોતાની પાસે રાખી
શકતો ? સ્ત્રીઓ કોઈ મીઠકત ધરાવી શકતી ?

૮. નાની ઉંમરે દાસ ધણું મરણ થાય છે તે ઉપરથી આપને
એમ લાગે કે સમાજનું ચારીરિક બળ ઘટતું જાય છે ?

૯. લગ્નની રૂઢિઓમાંથી કેટલીકે ઓછી કરવા કોઈ મતનો થયા
છે ? જો થયા હોય તો કઈ રૂઢિઓના સંબંધમાં તે જણાવવા કૃપા કરશો.

૧૦. જાવિ વરકન્યાની ઇચ્છાને લગ્ન સંબંધમાં માન આપવામાં
આવે છે ? જો અપાતું હોય તો તે કયું છે ? કારણ જણાવવા કૃપા કરશો.

પુસ્તકોની યાદી.

(પ્રસ્તુત પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે નીચેના પુસ્તકોની સહાયતા સેવામાં આવી હતી).

લેખક.	પુસ્તક.	અસિદ્ધિની સાલ.
Aloni, Narayan Keshav	હમ્પચિધિ ચ સોદહે (મરાઠી)	1904
Banerjee, G.	Hindu Law of Marriage and Stree Dhana.	1879
Basu, P.	Indo Aryan Polity.	1925
Beni Prasad.	Theory of Government in Ancient India.	1927
Blackmar and Gillin.	Outlines of Sociology.	1924
Bosauquet, Helen	The Family.	1915
Buhler, G.	Sacred Laws (The Dharma Sutras) (2 Vols.)	
Buhler, G.	The Laws of Manu.	1886
Eggling, Julius	Satapatha Brahmana (5 Vols)	1882-84-85-97-1900
Enthoven, R. E.	Folklore of Bombay	1924
Goodsell, Willystine	The Family as a Social and Educational Institution	1919
Griffiths,	Hymns of the Rigveda (2 Vols)	1896-99
Griffiths	Hymns of the Atharva veda (2 Vols)	1916-17
Haug, Martin	Aitareya Brahmana. (2 Vols.)	1863
Islampurkar, Pandit Vaman Sastri.	Parasara Dharma Samhita (Vol. 1 Part II).	1893

Jolly, Julius	Minor Law Books, Narada and Brihaspati	1889
Lakshman Sarup	Nighantu and Nirukta	1920
Macdonell, A A	Bṛihaddevata	1904
Macdonell & Keith	Vedic Index	1912
Mahadeva Sastri, A	Taittiriya Brahmana (Vol 1 and 3)	1908-13
Mangaldas Nathu bhai, Sir	Borradaile's Gujarat Caste Rules (2 Vols)	1884
Manmatha Nath Dutt	Harivamsa	1897
" " "	Vishnupurana	1894
Max-Muller	Upanishads	1879
Mitra	Taittiriya Samhita	
Mitter	Position of Women in Hindu Law	1913
Nilkanth Raman bhai M	Vivaha Vidhi (ग्रन्थ)	1904
Oldenberg	The Gṛihya Sutras (2 Vols.)	1886-1892
Pargiter, F L	Ancient Indian Historical Tradition	1922
Ranade M G	Religious and Social Reform	1902
Ranchhodbhau Udayaram	Risamra (2 Vols) (ग्रन्थ)	1870
Ross, E A	The Foundations of Sociology	1917
Roy, Sripati	Customs and Customary Law in British India	1911
Setlur, S S	The Mitakshara	1912
Shamsastri, R	Kautilya's Arthashastra	1915

Spencer, Herbert	The Study of Sociology	1897
Schroeder, Leopold	Kathakam (Kathak Samhita)	1900
Von	(2 Vols)	
Steele, Arthur.	Law and Custom of Hindu Castes	1926
Taluqdar of Oudh, A	Matsyapurana	1916
Teg, Wilham	The Knot Tied-Marriage Ceremonies of All Nations	1877
Tripathi, Goverdhan ram M	Marriage Forms under Ancient Hindu Law	1906
Vaidya, C V	Epic India	1907
Vyas, Ambalal P.	Nayakonun Nireekshana (गुजराती)	
Ward L F	Outlines of Sociology	1899
Westermarch, E A	A Short History of Marriage	1926
Whitney	Atharvaveda	1905
Bombay Gazetteer	1901 (Vol IX Part I) Gujarat Population	
Bombay Gazetteer	(Vol XVIII Part I) Poona	
Imperial Census of 1881	Operations and Results in the Bombay Presidency (Vol II)	
Census of India 1891 (Vol VIII)	Bombay and its Fudatories Part II	
" " "	1901 (Vol IX) Bombay Part II	
" " "	1911 (Vol VII) Bombay Part II	
" " "	1921 (Vol VIII) Bombay Part II	
" " "	1911 (Vol XII) Baroda Part I	
" " "	1901 (Vol XXVI) Travancore Part I.	
" " "	1901 (Vol XXV) Rajputan	
" " "	1911 (Vol XV) United Provinces	
" " "	1911 (Vol X) C P and Berar	
" " "	1881 (Vol I) Bengal	

પ્રકરણ ૭ માટે નીચેનાં ગુજરાતી પુસ્તકો અને માસિકોની સંદાયના લેવામાં આવી હતી.

લેખક	પુસ્તક	પ્રસિદ્ધિની સાલ
ધર્મચારામ સૂર્યરામ	ગંગા, એક ગુર્જર વાર્તા.	
ઈન્દુલાલ ક. યાત્રિક	કુમારનાં સ્મરનો.	૧૯૨૬
એમ. ટી. સદાવાળા	વિક્રમની વીસમી સદી.	
કનૈયાલાલ મા. મુનશી	વેરની વસુલાત	
" " "	કાકાની સસી	૧૯૨૯
કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ	ભ્રાતિસંહાર	
ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી	સરસ્વતીચંદ્ર (ભાગ ૧-૪)	૧૮૮૭-૧૯૦૧
" ધનસ્યામ "	પાટણની પ્રભુતા.	૧૯૧૬
દુર્લભચંદ્ર જુહાભાઈ	મણિ અને મોહન	૧૯૧૪
ન્હાનાલાલ દ. કવિ	ઈન્દુકુમાર	૧૯૦૯
" " "	જયા અને જયંત	૧૯૧૪
" " "	હિયા	૧૯૨૨
ભોર્ગોદ્રરાવ ર. દીવડીયા	હિયાકાલ	૧૯૦૮
મણિલાલ હપ્પારામ	રતિમુંદરી	૧૯૦૧
રણુદોડભાઈ ઉદયરામ	લલિતા દુઃખદર્શક નાટક	
" " "	જયકુમારી વિજય નાટક	
રમણુભાઈ મ. નીલકંઠ	રાધનો પર્વત	૧૯૧૪
રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ	વિપિન	૧૯૧૮
રામચંદ્ર ડી. ગુડલ	નવવિકા મંચદ	૧૯૨૮
વનમાળી લાધાભાઈ	ત્રેમની પરિસીમા	
વજ્રલાલ ગ. દેસર	મિત્રન મંદિર	
" " "	રમેહ લામની મુંદરી	

શિવભાઈ બાપુભાઈ	અણદયજ્યોતિ	૧૯૦૭
સાકરલાલ મ. કાપડીયા	લોહીનો વેપાર	
સુમતિ	મધુરી	
સુમિત્ર	મધુકર	૧૯૦૯

ગુજરાતી માસિકો.

નવચેતન	૧૯૨૬-૧૯૨૯
શારદા	૧૯૨૪-૧૯૨૯
ગુજરાત	વિ. સં. ૧૯૭૬-૧૯૮૬
ગુણમુંદરી	૧૯૨૩-૧૯૨૯
નવયુગ	ચૈત્ર ૧૯૮૫-આસો ૧૯૮૬
વીસમી સદી	૧૯૧૬-૧૯૨૦